Яко Молхов

Веселин Андреев

ТП
28005

Литературни анкети

Български писател

За пръв път в поредицата се явява книга, подготвена от критик, който е от поколението на анкетирания писател, близък му е по интереси и убеждение, преживял е неговото време. Оттук белегът на взаимното разбиране, на сърдечната отзивчивост и непринуденост, който носи анкетата.

Страниците, посветени на родния град на писателя Пирдоп, на рода и семейните отношения, са измежду най-интересните, облъхнати от синовна признателност и обич. Писателят подробно се спира на влиянието, което е упражнил върху него по-големият му брат, участник в събитията от 23 — 25 година, по-късно емигрант в Съветския съюз, секретар на БКП. Проследен е процесът на идейното съзряване на писателя и неговото дейно участие в антифашистката борба. Специално място е отделено на въпросите, свързани с различни аспекти на богатото му художествено дело и с изявите му на активен общественик.

Не са пренебрегнати и някои съвременни морални неудобства в развитието на нашето общество, както и въпросите на нашето литературно развитие и отговорностите на писателя пред бъдещето като почтен свидетел на времето, в което живеем.

ПРЕДГОВОР

С Веселин Андреев ме свързва стара дружба още отпреди Девети септември, а писателят израсна, както се казва, пред очите ми. Казвам това, защото с лекота и с удоволствие изпълних поръчението на списание „Пламък“, в навечерието на неговата шестдесетгодишнина през 1978 година, да я отбележим не със статия, а с „интервю“.[1] Разговорът обаче надхвърли мерките на интервюто и заприлича на анкета. Така се зароди идеята на книгата, която читателят сега държи в ръцете си. Тогава си обещахме, че ще водим още един-два разговора и работата ще е готова. Но Веселин Андреев беше зает с подготовката на втората книга „Бригадата“ от „Умираха безсмъртни“ и едва през юли 1982 година започнахме серия разговори или по-точно, за да го улесня, подготвих един голям въпросник и при срещите ни той отговаряше на въпросите ми. Разбира се, разговорът излезе извън границите на въпросника, имаше по-свободна импровизация, но се побояхме да не надхвърлим прекалено обема на книгата. Много от темите, поставени в разговора ни в „Пламък“, тук са развити с повече подробности, затова решихме да избегнем повторението и не го поместваме тук. Въпреки това, в различните дни на разговора беше неизбежно някои неща да се повторят, но съзнателно ги оставих, защото исках да фиксирам спонтанността на нашия разговор, а, от друга — понякога повторението на известни факти поражда нова насока на мисълта на Веселин Андреев.

Сладкодумен и правдив в своите разговори с хората, Веселин Андреев се радва на голяма популярност и много често е бил гост на различни аудитории — от деца и средношколци до студенти и селяни, — отговарял е на въпроси от всякакъв характер. В сегашната анкета той се опитва да отговори на моя въпрос за читателския интерес към неговата личност. Донякъде той го обяснява с потребността за митологизиране, особено у децата — да видят жив поет партизанин. Но аз знам и съм бил свидетел: той е търсен заради своята правдивост, заради своя критичен и самокритичен дух, заради своята дълбока ис-

креност. Когато говори, Веселин Андреев е спонтанен, не произнася готови отговори, той търси най-адекватното на неговото чувство и мисъл разяснение на мъчни граждански проблеми.[2]

Такъв е той и в тази анкета. Изглежда, че го занимава идеята за една автобиографична, мемоарна книга и може би затова с такова удоволствие си припомняше своето детство, своите родители, градчето, в което се е родил и израсъл. Аз не прекъснах този поток от спомени, защото знам, че в тези години се формира личността, характерът на човека, а за писателя — че в това време се набира арсеналът от трайни впечатления, че се култивира усещането за света като мироздание, че се възпитава социалното чувство и човеколюбието. Искам да кажа, че те са от значение за психографията на писателя.

Както казва Веселин Андреев, той е писател на една тема — борбата срещу фашизма, и то в нейното предимно документално-мемоарно интерпретиране. Аз бих го нарекъл летописец на тази борба. Естествено в нашия разговор бе да надделеят и тези проблеми, а по-малко специфично литературните. Ние сме от поколението, обременено с тежки спомени, от много преживелици и превратности на общественото ни развитие: политиката е в кръвта ни. Без да се впускаме в пряко политически разговори, политическият мотив ги пронизва както в преценката на миналото, подлежащо на оценки и преоценки, така и в сегашната действителност. Аз съм признателен на Веселин Андреев, че той беше откровен, не заобикаляше мъчните въпроси на времето, че търсеше и признаваше сложността им.

Макар че между нас седеше една очарователна стенографка,[3] разговорът ни потече спонтанно и аз ще смятам тези наши часове на откровен разговор и като светли часове на приятелството. Едно усещане обаче за незавършеност и известна припряност поражда у мен желанието за по-нататъшни разговори, за нови срещи. Нашата „анкета“ си остава недовършена и аз се надявам на едно продължение в бъдеща книга и може би в друга форма.

ЯКО МОЛХОВ

ПЪРВИ РАЗГОВОР — 12 юли 1982

— Прочетох нашия предишен разговор, без съкращенията, в списание „Пламък“ и си казах: „Ще го публикуваме тъй, както е воден, без други съображения.“ Учудих се обаче, че така незабелязано са минали повече от четири години, без да сме се срещали и без да довършим нашата работа. Мисля, че в оня разговор засегнахме много от въпросите, които ни интересуват, но сега ще имаме възможност да се разгънем с по-големи подробности.

И най-напред ще се занимаем с житието-битието на Веселин Андреев. Въпросът ми е такъв: произход, родители, детство. Тук очаквам да ми разкажеш най-ранни спомени от детството, за усещания, екзалтации, обич, отношение към братя, сестри, домашен бит, отделни случки, анекдоти — с пълна свобода на твоята импровизация и спомени.

— Разбира се, отговорът не може да бъде кратък. Има много неща, за които ще разговаряме.

Винаги съм смятал — не само като нещо, което в моя личен живот ми липсва, но и като че ли в живота на народа ни — липсата на дълбоко отправени, дълбоко разкрити родословни „дървеса“.

— Някои го наричат родова памет.

— Да, родова памет... Ето, да кажем, за рода на майка ми аз не зная нищо. Баща ѝ е Станчо Начев — зная, че така се казва, но по-нататък — нищо. За рода на баба ми по майка също нищо не зная. За рода на баща ми — също. Повечко зная единствено за рода на баба ми по баща. Имам един далечен роднина — Алекси Бекяров, той е разкрил родословното дърво на Бекяровия род — някъде от началото на XVIII век до днес. Известно е какво значи бекяр — ергенин, вероятно това е било прякор — към нас хората много често живеят с прякори, по-малко с фамилни имена...

— Да, и прякорите са се пренесли след това като фамилни имена.

— Да. Димитър Бекярина е имал син Марко, а той — доста деца, едно от които е Мария, майка на баща ми. И Мария я знаехме, но повече ѝ казвахме баба Андрейца, по мъж.

За рода на баща ми. Знае се, тогава са били големи семейства, баща ми има трима братя и четири сестри. В семейството на майка ми е малко странно дори — само две сестри и двама братя. По Начева линия, на майка ми, братята са излезли — единият във Враца, другият в Лом, и сестра ѝ — в София. Ние сме братовчеди с композитора Симеон Пиронков[4] — той носи името на дядо си, брат на майка ми. А името Алекси Начев[5] възкресява един млад график, внук на другия брат на майка ми.

Бих повторил това, с което започнах — опираш донякъде и нищо не виждаш по-нататък, пълен мрак. Дори за дядовците аз нямам никаква представа. Зная само имената им. И двамата ми дядовци са починали далече преди аз да дойда на тоя свят. Зная само едно — че единият, струва ми се, дядо Андрея, навярно е бил отровен — след като изпил някакво кафе, починал.

Тук навлизаме в това, което помня по разкази. И родът на майка ми, и родът на баща ми са имали чаркове. Вкъщи по мое време вече, като дете, се подмятаха някакви железни колелета, пръчки, гайки и ние им викахме „чаркове". А чаркове са били машините, с които са тъкали гайтани. Аз тях не съм ги виждал освен по етнографски изложби. И там, край чарковете, са се запознали и обикнали баща ми и майка ми — били са съседи — и направили свое семейство.

И така, не само има един мрак преди мене, но в известен смисъл — и ниско самочувствие: не мога да навляза в собственото си минало. И друго: нормално е поне дядовците и бабите да са живи, а моите дядовци са умрели, преди да се родя, не съм чул нищо от тях. Може би бабите ми щяха да ми разказват приказки, спомени, песни, но и те починаха рано. При това, и майката на майка ми, и майката на баща ми като по-млади, като по-здрави живееха при синовете си — в София и във Враца. Аз по-късно го разбрах, но и тогава още съм слушал някои тъжни неща: докато са здрави, ги държат да им помагат, а като позастареят и отслабнат, синовете и дъщерите им изведнъж откриват, че бабите искат да си умрат в Пирдоп, в родното място. И стана така, че те дойдоха при майка ми да ги гледа, и то дълго, на легло, докато умрат.

Така че фактически аз бях лишен и от баби — те, които най-много знаят приказниците (в Пирдоп се казваше така, и Влай-

ков[6] го пише — приказници). Това е един свят, чрез който единствено бих могъл да проникна в онзи мрак, за който говоря, но го нямах. Твърде малко съм слушал народни песни и приказки тогава. Баща ми много време е отсъствувал от къщи — още от 1908 година, когато започва редовна военна служба, след това войните...[7] И майка ми[8] сама поема цялото семейство, седем деца. Така че и майка ми никога не е имала достатъчно време да седне и да ми разказва, да ми чете. Онова, което не са ми дали баба и дядо, са ми го дали по-възрастните ми братя и сестра ми. С тях отрано започнах да отварям читанките, христоматиите. Аз поначало имам зрителна памет, и сега виждам портрета на Пушкин в тия читанки, на Юго, на Ботев... Все пак дори не мога да кажа колко съм загубил, но очевидно — много. Като чета книги на писатели, спомени от детските им години, виждам колко неща са получили от старите хора в рода си.

Такава опасност — липса на родова памет! — забелязвам и сега. Майката и бащата предават, разбира се, много на децата си, но то е по-спонтанно и недостатъчно. А когато и двамата са заети, както обикновено, ако няма баба и дядо, това е беда за децата. Виждам как аз повече разказвам на внука си, отколкото съм разказвал на сина си. Това е някакво спонтанно желание на по-зрялата възраст: и забавно ми е, и интересно ми е, искам нещичко да му кажа на това хубаво, мило същество, да му поразтворя главичката, да го зарадвам със смешка. И сега още по-силно разбирам какво ми е липсвало.

Казах, че на чарковете са работили гайтан, дядовците ми са ходили да го продават и далече по Балканския полуостров, виждали са свят, разказвали са много на близките си.

Ние сме били седем деца — Андрей[9], Мария, Стефан, Иван, Пенка, Пенка и аз, Георги. Първата Пенка е умряла малка, следващото момиче пак кръщават Пенка, умира и то. За Андрей сигурно ще говорим повече. Стефан беше изучил дърводелство. Не мога да кажа съвсем точно, но явно е, че училището не му е вървяло много и след прогимназията започнал да учи занаят. Имаме и досега в Пирдоп изработени гардероби, кревати, маси от него. Но отиде в казармата, там хваща скоротечна туберкулоза и почина на двадесет години.

Тука вече се отваря една голяма, черна скоба. Дойде една по друга смъртта на баба Андрейца, на Стефан, на баба Станчовица, три смърти, и, разбира се, особено на Стефан. Това съсипа мама, чудя се как издържа. По това съдя, че е била много силна, защото все пак издържа и живя после много години.

Но всичко ѝ се отрази страшно тежко. Ходеше по гробищата, не се връщаше, легне там, плаче, нарежда. Трябваше да ходим да я прибираме. Може би там настина, отрази ѝ се на слуха, започна твърде рано да не чува добре, все повече и повече оглушаваше, още едно тежко изпитание. Струва ми се, че в тази своя сила да преживее тя стигна до някаква философия, която я крепеше и която тя предаваше на нас — едно примирение, спокойствие...

— В това нещо нямаше ли религиозна подкладка?

— Ще ти кажа за това специално.

И така, братята ми, сестра ми са заместували дядовците и бабите.

Аз съм роден на 16 февруари 1918 година. Имало е много дълбок сняг. До новата ни къща беше останала стара, която се използуваше за плевник. Новата бе започната преди Балканската война, едва след голямата война успяват да я завършат. Прозорецът ѝ към двора е доста висок, към метър и половина — два. Някъде пробивали тунели под снега, другаде пътечки, цяла седмица не могли да ме занесат в черква да ме кръстят, било е голям грях — знае се, че дете, което не е кръстено, ако умре, се вампирясва... Но не знам, може би защото имаше такива снегове ли тогава, може би защото нямаше и лекари ли, кой си отиде — отиде си, но който остане, ще е пояк, ние май сме по-яки от тия сегашните, дето ги лекуват и тровят — с биомицини, с антибиотици и с не знам какво още. (Пък и какво друго да правим!) Имаше само един Алипия, фершела, но по пирдопски се казваше Липо, фершела, не фелдшера. Къде ти тогава такова образование, практикувал по време на войната и го произвели във фелдшер. Той беше всичко — и зъболекар, и лекар по вътрешни, външни и всякакви болести. Още бях в прогимназията, някои кътници се наядоха и отидох да ги извади. Сядам на една пейка, дървена, хващам се яко за нея и докато той тегли, аз се надигам, надигам и пейката. Връзна един път с клещите, счупи половината зъб, връзна пак — счупи и другия и каза: „Е, те кореният ще си изгният сами..." Това беше голямото лекуване.

След това дойде Алферов, бивш руски офицер — емигрант. Казваше, че бил полковник, че имал много земи, болшевиките всеки момент ще паднат, той ще се върне и всичко ще си получи. А дотогава бе принуден да се захване със зъболекарство. Но... можеш да си представиш какво значи това за благородника полковник: глашатаят бие барабана и съобщава, че Алферов няма майсторско свидетелство (майсторските свидетелства

и на зъболекарите се издаваха от Министерството на търговията и промишлеността), никой да не ходи при него да си прави зъбите. И изчезна за известно време Алферов, и барабанът пак бие: господин Алферов е ходил на курсове, получил е право, може да лекува. Нека добавя: през време на Отечествената война Алферов се държа като истински руски патриот.

Разказвали са ми, аз не го помня, че съм щял да се удавя. (Като си припомням нашия колега Иванчо Йотата[10] — за народа загуба велика.) В Златица имаше „целебно" кладенче „Свети Спас", наблизо — река, минава се по тесничко мостче. Паднал съм във вира, доста вода съм нагълтал, но ме извадили. Сполай на бога, казва се в такива случаи.

Питаш за майка ми, за нея ще поговорим повечко, но се чудя откъде да започна.

Тя е била към тридесет и четири, тридесет и пет години, когато ме е родила. А когато вече съм разбирал нещо — към четиридесет. Питали са ме дали е била хубава, каква е била като по-млада. Има една снимка: тя седнала на стол, баща ми изправен до нея, отзад бутафорен пейзаж — като кулиси — дървета, някаква пътека... Майка ми е с много хубаво, ясно лице, силен поглед. Баща ми с мустаци, съвсем малка брадичка, под устната само — с тая брадичка го има и на снимка от фронта — заради нея му викали Генерала. Като не са били вече млади, приказки за моминството, които обикновено се говорят, аз не съм слушал. Пък и тя, и баща ми не обичаха да приказват такива неща пред децата (аз например не съм чул баща си да напсува) — никакви „лигавщини", както се казваше в Пирдоп, на нежност, на показно внимание. Помня ги в равни отношения на взаимно зачитане, хубави, спокойни, естествено и с някои по-остри моменти.

Освен всичко друго, за моето възпитание има голямо значение и моралът в града. Колкото и да е била малка България, колкото и да е била еднородна, все пак твърде различни са бил отделните краища: да кажем, Видинско, Русенско, през които още в турско е минавал много народ, и турци, и румънци, и всякакви още, Русе и Видин са били едва ли не европейски градове — там моралът е бил по-разпуснат. При нас, в будната и по-затворена подбалканска котловина, без да бъде сковаващ, угнетяващ, моралът е бил по-друг: просто един нормален, здрав човешки морал. Е, в някои отношения наистина еснафски, но ще го наречем така сега... Навярно не е имало и много изневери, но нямаше и тия издевателства като другаде, да кажем, над жена, която е кривнала — дето ще я влачат

гола, ще я поругават пред целия град — такова нещо нито е ставало пред очите ми, нито помня да съм слушал.

Имаше друго — например против кражбите. (Аз мисля, че това би трябвало особено сега да го възстановим, но май че улиците ще се задръстват от подобни „шествия".) Някакви момчетии откраднали пари от тепавичаря. Прекараха ги през целия град, вдигнали ръце, в ръцете им парите, и викат: „Крадем пари, крадем пари!" Или откраднал някой си сплитове царевица: турят му ги на шията, минава през града и вика високо каква я е свършил. Това беше много поучително, да, и твърде тежко, но нима е по-леко да отиде в затвора? Това беше почовешко решаване, помежду си хората го решаваха, без да прибягват до власт, до съд...

— Това е запазилото се обичайно право. Моралното наказание е било по-важното.

— Но да продължа за мама. Може някой да помисли, че сега я виждам в една по-умилна светлина. Може да има такова нещо, но то не е основата на моята преценка — преценка все пак на зрял човек. Наистина, трудно ми е, колкото и да си мисля, да видя у майка си или у баща си някакъв съществен недостатък. Мама бе много нравствен, много морален човек, който обаче — това искам особено да подчертая — никога не четеше морал. Нито на мене, още по-малко на по-големите ми братя и сестра. Тя такава си беше — всичко естествено. Един справедлив човек. Дори и когато е била по-остра. Трябва веднага да кажа, че мама беше по-силна като характер, като човек, по-строго ни държеше юздите. Пък и тя повече беше вкъщи, тя въртеше семейството, баща ми беше чиновник, вън от къщи — щом децата направят едно или друго, мама отсъждаше непосредствено, тя решаваше. Естествено, понякога ми се е струвало, че несправедливо ми се кара, но после съм разбирал, че всъщност е права. Почти не помня баща ми да ме е ударил, той беше по-мек, по-кротък човек, но мама ме е била, колкото и рядко да е било.

Мама си имаше свои правила на възпитание. Никога не се хвалеше с каквото и да било, много рядко похвалваше и нас. Може би само Стефан не е имал висок успех и голямо желание за учение, иначе като почнем от големия ми брат, сме се учили добре. Ето за себе си да кажа — още от началото бях първи ученик в отделението, чак до пети гимназиален клас, докато бях в Пирдоп. У хората имаше ученолюбие, в хубавия смисъл на думата, амбиция добре да научат децата си и Пирдоп бе будно градче, с културна история. Често ми се е случ-

вало да чуя как съседки заблазяват на майка ми: „Виж какво ти е хубаво чедото, па се учи, па...“ Тя никога не отричаше лукаво, фалшиво, а само се поусмихне и каже: „За добър, добър е. Ама нека ти е вкъщи, тогава ще видиш какъв е.“ И то не защото сме я гнетели със своето поведение, но от неудобство да приеме похвала за хубавото, когато на другия човек му се плаче от неговите деца. Предполагам, че тя сигурно се е радвала, гордеела се е, но в себе си. Не помня нейни похвали, че съм добър, че се уча. В най-добрия случай това е било едно минаване с длан по главата — и съм го чувствувал по-силно от всякаква дума. Баща ми може да ми даде два лева за мекици или за бонбони, тя само ще ме погали и с това се свършва. Аз съм по-излиятелен и досега — баща ми беше такъв и аз съм се метнал на него. Сега разбирам това — тя е била опора на семейството, особено през войните, които са били много тежки. През 1913 година румънците идват чак до Пирдоп и у нас е имало настанени румънски войници. Отгоре на всичко, брат ми Иван, който е преди мене, заболява от детски паралич, а не е имало лекар, изобщо не е имало кой да знае каква е тази болест... По-късно в разговори тя казваше: „Бих се цял живот като вода о бряг.“ И тия две момичета, починали рано...

Така че най-силното у мама беше характерът: твърда, издръжлива, понесла много нещастия в живота си, но справедлива, силна. Обикновено слаб човек по́ може да прегреши, силният и в справедливостта си е силен.

Мама имаше образно мислене. Обикновено тя не казваше някои неща направо — особено в по-късна възраст, — а ти разкаже една притча и така ще разбереш, ако имаш елементарно пи́пе, какво иска да ти каже и как деликатно иска да ти го каже. Много нещастия преживя и вече се отнасяше с една благост към всички. Мисля си, че тия притчи си измисляше под влияние на Библията. Все четеше Библията. Но нейните притчи бяха много по-жизнени, много по-житейски. Справедлива и честна беше не само в отношенията си с хората, а и в думите, които тя казваше зад гърба им, в оценките, които даваше за тях. Допускам да е говорила с баща ми, че еди-кой си е такъв и такъв, да е осъждала някого, но пред нас никога не казваше лоша дума за възрастни хора, дори когато ние говорехме лошо за даден човек, без да си криви душата, че не е така, търсеше да го оправдае. Категорично мога да кажа — никак не обичаше клюките, а за едно провинциално градче по онова време то бе твърде много.

Имахме лятна кухня, а самата къща се състоеше от кухня,

зимна, до нея собата, една приемна и една спалня, където спяха с баща ми. Веднъж минавам през салона — стаите са от двете му страни, и виждам — собата отворена, майка ми до раклата, стори ми се, че нещо яде. И защо пък, хайде де, съм си помислил, че тя се крие, тайно да яде, та заврънках: „Аа, ти се криеш, та ядеш, а. Кво ядеш?“ Тя се сепна и ме подгони. Като видях, че ще ме настигне — това и друг път съм го правил, — легнах и почнах да викам: „Хайде убий ме де. Знам, отдавна знам, че искаш да ме утрепеш!“ Кой знае откъде съм я научил тая дяволия, чул съм я от някого. И тя се засмееше, подритнеше ме, благо така, и тогава също... Може пестил да си е хапвала — всички го обичахме, никому не е бил заключен — или пък шкембе: вареше се чорба, а другото се изчисти, свари се, насоли се със сол, червен и черен пипер и без никакви хладилници седеше по седмица-две. Но за мене тая случка беше някакво рухване на света — мама, която толкова обичах и на която всичко вярвах, тя да се крие от нас, тайно да яде! За нея също е било някакво рухване на света, страшно бях я засегнал с това подозрение. После се разбрахме — нищо не е имало. Но тогава тя толкова се е засегнала, че не е искала да ми обяснява каквото и да било, а както се случва, най-напред те плесне през устата, после ще ти каже защо. Самият аз не бих почувствувал така болезнено нейното „тайно ядене“, ако не съм имал чувството, че тя е безкрайно честен човек, тя също не би се засегнала, ако са ѝ казвали често — ти така правиш, ти иначе вършиш...

Една черта, най-обикновена българска, на селските жени, но при нея особено развита: работливост. И работи много, и умее много. Тя трябваше да ходи да жъне, да копае, да събира сено, а и да се върне по-рано, за да сготви. И успяваше всичко да свърши. И готвеше много вкусно.

На село — казвам, разбира се, от скромност, защото Пирдоп си е един град от време оно, само че си говорим накрай село, цяло село, селската река и т. н. — да, човек в малкия град, в селото трудно спечелва авторитет, по-простичко — добро име. (Навярно ще стигнем до тоя въпрос: какво огромно значение е имало за нашето възпитание това, че всички те познават, могат с пръст да те посочат, да кажат на баща ти, да кажат на майка ти, да кажат на учителката, ако не се държиш прилично. И приличието си става навик, не ти тежи! (Та в такива затворени, а всъщност много открити вътрешно, сърдечно открити общества авторитетът на един човек трудно се създава: хората обичат и добра дума да кажат, но ги тегли и

да се поприсмеят на човека. Майка ми имаше такъв авторитет тъкмо защото всичко се събираше естествено у нея — и приказката ѝ, и работата ѝ, и чистотата, и това, че вкусно готви, че като дойде човек вкъщи, ще го покани веднага с нещо...

— Онова, което наричаме гостоприемство.

— Да. И обичаха я... По-късно, когато бях в балкана и я вдигат да я интернират, жените по цялата улица излезли да я изпратят. Разказвали са ми някои: ние плачехме, а тя само се обърна към къщата си, прекръсти я, прекръсти се сама и тръгна... То е било и поради нормалното чувство да кажеш на човека хубава дума, когато е в беда, но в онова време те са и рискували, че ще заплачат за нея, значи, уважавали са я. Гьончо Белев казваше (той живя у нас през лятото на 1941 година): „Майка ти е светица." Аз се чувствувах много неудобно, смотолевях нещо, но той добавяше: „Не, не, ти не гледай, че ние не вярваме в богове и в светии, аз говоря за нея като за страшно хубав човек от народа." Сигурно е много тежко за човека, ако някой му каже: „Майка ти е развалена жена, или — баща ти е непочтен..." Може би тогава си позволяваш много неща — аз съм го забелязвал у свои съученици, особено в София, — ако си казваш: „Ето нà, баща ми такъв... майка ми..." А като си помислиш, че ще изложиш доброто име на майка си, на баща си, сепваш се. И това е нормално, то не значи сляпо подчинение. Майка ми не ме е благословила да отида в отряда (освен всичко друго, вече и много деца беше загубила), но при цялото ми уважение към нея аз си вървях по своя път. И в края на краищата, стигнахме до това, че тя душевно и сърдечно призна и благослови тоя път.

Баща ми беше секретар на архиерейското наместничество. Това сегашните млади хора едва ли го знаят — то бе един вид секретар на „околийското управление" на поповете. От цялата Пирдопска околия — седемнайсет села и три градчета — Копривщица, Пирдоп, Златица — идваха поповете в петък, и на пазар, и да оформят документи за венчавка, раждания, смъртни случаи. Сигурно това няма да изненада никого в България, но трябва да кажа, че при нас много стриктно се спазваше това: поповете яко пиеха. Единствен, който не пиеше, беше попът на Душанци, по-млад. Някои много се излагаха, заспиваха по канавките край пътя — истинска антирелигиозна пропаганда. И на баща ми петъкът беше ден, в който ще си пийне, като си идваше, му личеше — към три-четири часа следобед, „беловидело", както викаше майка ми, и махваше ядовито с ръка. А той — тих, кротък. Пък ние още повече го обичахме, като си

пийнеше. Той изобщо беше много добър, а тогава ставаше по-весел, размекне се, готов да прости всичко. И сме си викали — защо мама се ядосва така?...

Много неща са сплотявали мама и тато (по пирдопски е така — тато!). Андрей шестнадесетгодишен излиза с въстаниците през септември 1923, след това тръгва с чета, баща ми и другият ми брат — Стефан, мобилизирани, ходят по гората, заедно с родителите или близките на четниците — да ги викат да се предадат. През 1925 година прекараха Андрей в пранги за Копривщица — да го съдят като връзка между Централния комитет на партията (чрез Яко Доросиев) и Тумангеловата чета... Като го пускат от затвора, живее в полулегалност, печатарски работник, член на ЦК на Комсомола. Пращат го в Съветския съюз да учи, дълго врѐме нищо не се знаеше — къде е, що е. Завършил Ленинската школа, в 1931 година си дойде, интерниран в Пирдоп, седя шест месеца и отново изчезна — вече никой от нас не го видя. Всичко това беше оргомна тревога за майка ми и баща ми, тя много ги сплотяваше. Струва ми се, че в това отношение те не са имали различия. Съдя вече по себе си по-късно. Разбира се, че мама се е страхувала за мене, разбира се, че ме е спирала в някои моменти — след като две деца са ѝ умрели рано, след като загуби такъв левент — Стефан, след като Андрей е неизвестно къде — останахме всъщност сестра ми, брат ми Иван и аз. Такива беди биха могли да внесат и разногласия между тях, но имам чувството, че те просто са вярвали в децата си. Помагали са им и хората, с добрите си думи. Сговористите, най-черните реакционери тогава, съскаха, че Андрей е разбойник, но дори някои от тях казваха: „Ашколсун на това момче — държа се много добре пред съда!“ Бай Кольо Евтимов,[11] стълбът на партията в нашия край, казва: когато ги разследвали след Септемврийското въстание, Андрей задавал такива въпроси на прокурора и така му отговарял, че мнозина говорели: „Това момче далече ще стигне. Видяхте ли как затвори устата на прокурора?“

Аз много тежко понесох смъртта на мама. Като че загубих някаква силна опора. По-естествено е било да се почувствувам по-самотен, пó сирак, когато почина баща ми (от рак, на петдесет и седем години, в 1939. Това беше капакът, както казват, на мамините мъки). Аз едва бях навършил тогавашното пълнолетие — двадесет и една година, би могло да се предполага, че тогава ще съм се почувствувал по-уязвим. Разбира се, това бе страшен удар, но все пак — млади години...

ВТОРИ РАЗГОВОР — 14 юли 1982

— По-тежко преживях смъртта на мама, може би и защото вече сам бях родител, вече наистина знаех какво е дете. И без да съм виновен, чувствувах някаква вина към нея — за всичко, което съм ѝ причини, без да бъда виновен, без тя да ме е осъдила за каквото и да било. Това чувство за вина имахме всички. Макар мама вече трудно да чуваше, понякога с бележки се разбирахме, но повече очи в очи се гледахме, уста в уста си говорехме — тя разбираше по движението на устата, това беше по-голямо, по-истинско общуване. Много далеч е бил по възраст последният, седми син, макар пълнолетен, от бащата, петдесет и седем — неговите години тогава са ми се стрували много голяма възраст... По-друго беше, когато и аз понаправих години, имах семейство, деца, вече бях по-близо до мама, независимо от това, че винаги съм се отнасял към нея като към майка и тя се е отнасяла към мен като към най-малкия. Имаше и нещо като „изравняване“ — от различните признания на хората към мене след Девети септември за всичко, което е било в Балкана, и като писател — това вътрешно ни сближаваше повече.

— В кой момент ти усети в отношението на майка ти към тебе промяна, свързана с новия строй след Девети? Кога тя е дала израз на съзнанието, че вашето семейство не е обичайно, че вие сте участници в една голяма революция? Тя това усещаше ли го, чувствуваше ли го? Ти казваше, че в детинството ти тя е гледала на теб като на момче, което е добро, не я излага, добре се учи, не я оскърбява. В кой момент тя разбра, че вие не сте синове, които принадлежат само неи? Това е един труден момент от майчинството.

— Мама знаеше от много рано — още като ученик в гимназията, — че и аз съм тръгнал по пътя на Андрей. Вярно, последните три класа бях в София, не е могла да знае по-точно кога се прибирам, къде ходя, въпреки че живеех у моя леля, могли са горе-долу да ѝ казват какво правя. Моят зет — на сестра ми мъжът — работеше във финансовото управление и

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

го включваха в наборните комисии. Той беше видял и го каза най-напред на мене, после го знаеше цялото семейство, че в графата „политически убеждения“ пишело „закоравял комунист“. Можеше да бъде, по полицейските определения, съмнителен или комунист, но закоравял комунист беше най-опасното. И мама току ми речеше: „Помни, знаеш как са те наклепали!“

През лятото на 1939 и на 1940 година направихме околийски студентски конференции. И първата, и втората излязоха чудесни. Полицейският началник беше принуден да ни разреши, защото ние поставихме въпроса да има гимназия в Пирдоп, както и някои други проблеми за културното развитие на града, нещо, което ужасно хареса на пирдопските първенци. И въпреки че легионерите беснееха, че ние си правим околийска ремсова конференция — и това беше истина, нощем, но не можаха да ни навредят.

Идва веднъж стражар — да отида в участъка. Тогава най-добре си спомням — мама цялата пребледняла. После ме пита: „Е, какво?“ Казвам: „Викаха ме за нищо и никакво.“ И винаги когато ме викаха в участъка, стига да не бе имало бой, се усмихвах: „Нищо особено. Питат може ли да изнеса една сказка.“ А тя: „Виж какво, като видя синя куртка, още от Андрей, сърцето ми се обръща. Прави, що правиш, внимавай...“ После вече, когато разбра, че участвувам по-активно и става все по-страшно, казваше: „Нека да ви е най-хубава идеята, но не може от едно семейство толкова хора да си слагат главата...“

Брат ми Иван също беше комунист — но с болния си крак по-трудно можеше да работи, през 1941—1944 година беше интерниран, помагаше и сестра ми. Но мама никога не ми е казвала „откажи се“. Понеже беше религиозна, тя разбираше какво значи да имаш свое виждане, да имаш вяра. „Аз не ти се бъркам. Но (това е съвсем майчинско) нека и други да дадат нещо, само нашето семейство ли?“ Или: „Ти с друго помагай, ама не си залагай главата!“

Мама ми казваше: „Георги, ти не знаеш какво е дете.“ „Мамо, как да не знам?“ Много храбро и много сигурен казвах, че знам, но не съм го знаел. Когато вече имах свои, тогава разбрах истински какво е дете.

В известен смисъл мама беше по-религиозна от татко, макар той да бе секретар на архиерейското наместничество и певец в черквата. Дори не знам дали изобщо беше религиозен в тоя смисъл: страх от бога, служба на бога не само в черквата,

а в сърцето, мисълта — заета от бога. Мисля, че всичките тежки преживявания, тия смърти и глухотата, усилиха мамината религиозност. Но — мога категорично да го кажа — нейната религиозност съперничеше с моята вяра. В какъв смисъл? Дори след Девети септември, когато си отивах в Пирдоп, тя ми каже: „Хайде бе, Георги, хайде сутринта да идем в черква.“ Не в други дни, а на Коледа или Великден, тогава съм се и връщал при нея. „Ти си мисли каквото искаш, вярвай си в твоята вяра, но ела да послушаш.“ „Мамо, виж какво, не мога да го направя и по убеждения, а ще затрудня и другарите си освен себе си. Те ще кажат: хубаво, майка му е, трябва да имат хубави отношения, но какъв пример дава? Искаш повече от онова, което бих могъл да направя.“ Но повече гледах да откажа с шега: „Е, поп Гапон ли ще отида да слушам?“ Един от пирдопските попове прякоросваха Гапон, много властен, деветоюнец, сговорист, черен човек. Когато подкарват мама да я интернират, сестра ми и един мой вуйчо отиват при него — нали семействата ни добре се знаеха. Молят го да се намеси, да не я интернират — една черковна жена, една божа жена, над шестдесет години, недочува, къде ще я мъкнат? Той: „А синовете ѝ?“ Никакъв разговор повече... Тя знаеше това и отвръщаше: „Ами аз да не би да те водя да гледаш Гапон? И вие си имате вяра, ама всичките ли сте добри?“ Аз малко по-късно разбрах, че попове си имаме и ние, дето отблъскват от нашата вяра. Свръхправоверният наш поп ще каже, хайде, как може едното да се сравнява с другото, изпадаш в субективизъм — или в обективизъм... Каквото е за мене комунистическата вяра, такова беше за мама религията. Дори тя като че е намирала по-голяма опора в своята вяра. А по-късно взимаше много от нашите идеи, имаше си вече своя вяра — и то действена, тя определяше отношенията ѝ към хората.

Трябва да кажа пак, че мама бе силна жена — колко труд е хвърлила на тоя свят и колко нещастия е претеглила — да се чудиш как е издържала над осемдесет години! А и на старини беше хубава, с чисто лице, почти нямаше бръчки.

— Сигурно пак ще говорим за майка ти. Но все пак, доколкото знам, твоите литературни интереси, независимо от политическите ти интереси, се зараждат много рано. Как гледаше тя на това?

— Да, аз тръгнах по едната линия, по която ти ме насочи — политическата ми дейност. Спомням си, че когато баща ми дойде в София на лечение — беше целият подпухнал, посинял, страхотно бързо развитие на рак в белите дробове, — в тия

дни излезе моя статия за Левски.[12] Преди това са ѝ попадали мои неща в ученическите списания. В 1941 година дойде и работи у нас два месеца бай Гьончо Белев.[13] Това нещо я радваше — че познавам такива хора. Но пак не казваше кой знае какво — както има жени да се хвалят: „Моят пише. Ето го по вестниците.“ Явното си вътрешно задоволство изразяваше с мъничка похвала: „Добре, добре.“ Това „добре“ у нея беше висока оценка. Към бай Гьончо се отнасяше с голямо уважение. Когато децата по улицата започнат много да пискат, да викат, тя ще излезе и потихом, както си я знаят, стрина Гьоргьовица, ще им каже: „Я вижте, писателят пише, а вие му пречите. Не му пречете — та да напише хубава книжка. Той пише за вас.“ Това уважение към писателите бе много отдавнашно, тя винаги обичаше да чете, да не говорим за късните ѝ години, след почти пълното ѝ оглушаване, четенето беше истинската ѝ връзка със света. Завършила бе само четвърто отделение, но буден човек. Когато излизаха подлистниците на Чудомир[14] в „Зора“, баща ми четеше всеки разказ. Мама плете, баща ми чете, от време на време пусне някакъв коментар, а тя: „Чети, чети какво пише човека, аз тебе те знам какво приказваш.“

Андрей е имал голяма библиотека, за това говорят всички негови съученици. И аз си спомням, че след 25-та година, когато съвсем излезе от Пирдоп, идва на няколко пъти и откарваше книги с чували. А и полицията задигна сума нещо. Аз имам съвсем малко книги с неговия подпис — той се подписваше на всичките си книги.[15]

Баща ми има едни дневници, открих ги след Девети в таванската ни стаичка, преписах ги. Най-напред дневници от войнишката му служба — пише за един поход от София до Кюстендил пеша, къде минават, къде спират, какви хора срещат, къде какво вино пийват. Другите дневници са от Световната война, там всичко е по-сгъстено, по-сбито. Тато е човек с третокласно образование, но тогава са го смятали за високо образование, при оная неграмотност преди войните. Бил е писар в Пирдоп, също и по време на войните той е писар. Така че и по негова линия във фамилията идва една вътрешна нужда от книга, от четиво, от разговор с писател, че и нещо повече: уважение към книгата, живеене с книгата.

— Досега говореше за семейството си, навярно по-нататък ще говориш още. Но любопитно е да узнаем какво е твоето отношение към малкия свят, тоя селско-градски бит, който е характерен за Пирдоп.

— Пирдоп е известно, старо културно селище в подбалканската долина, първото от тоя род преди Копривщица, Клисура, Сопот, Карлово, Калофер. Много отдавна — средата на деветнайсетия век — е град. Но по мое време нямаше никаква промишленост — след западането на чарковете никакъв по-градски поминък. Занаятчии имаше — бакърджии, обущари, шивачи, бъчвари, железари, налбанти, дърводелци, всякакви... Но всички — и чиновниците, имаха по малко имот, който си работеха сами, викаха арабаджии почти само за оранта и сеитбата (и ние имахме петнайсетина декара).

Тук стигаме до един голям въпрос, на който искам специално да се спра. Тогава, още като се подадеш над земята, трябваше да почнеш да работиш. Аз казах, че мама бе много работлива жена, не беше възможно да не ни възпита в труд. Но тогава изобщо, който и да било, не можеше да не работи, не можеше и да си представи, че всички са отишли на нивата, а той ще си седи. Може да събира класове, може да носи вода със стомната, ако ръката му е заякнала, но вън от труда не може да се помисли. Това бе от огромно значение за цялостното, човешкото възпитание на човека — а не само „трудово обучение", както го наричаме днес, недостатъчно, често изкуствено, дори с обратни резултати...

Селските деца обичаха кучето, котката, другите домашни животни почти така, както се обичаха помежду си братлета, сестричета. За мен едни от най-силните ми преживявания като дете са свързани с нашето магаре. Беше мъжко, нескопено, страшно яко. Имахме каручка с две колелета и понякога така го товарехме, че мнозина казваха: това магаре повече от кон тегли. Но нали беше нескопено, аздисваше, както казват към нас, побуяваше, подлудяваше — ставаше страшно. Не го искаха биволарите да го пасат, разкарваше им всичките магарета, разбиваше им стадото, водеше други магарета да пасат по нивите. Но като го оставим два-три дни у дома — то съвсем пощръклява. Ако пък му дадеш и зоб — бягай далече! След едно такова застояване два-три дни у дома — баща ми го нямаше, брат ми навярно вече е бил в гимназията в Ботевград — трябваше аз да го изведа от обора, да го напоя. Едва го отвързах и то скочи като куче, затича се из двора, хвърля кучове. Рекох да го обяздя, трябваше някъде да ходя, а това звяр магаре — само магаре може да бъде толкова зло, кон никога! — като ме захапа, през дрехите чак, дълго време лекувах гърдите си след това и все имах белези — захапа ме и ме вдигна — бая момче бях вече, — и ме бухна в калта, дига ме и

ме буха, аз викам, крещя, изскача майка ми, грабва прът, но колкото го бие, то по-жестоко ме блъска, прътът се счупи, грабна мама втори, не смее да го удари по главата, може и мен да удари зле... Беше страхотно нещо и, кажи го, още едно оживяване.

Един път му се качил брат ми, сложил отпред чувал с ечемик — да смели ярма на воденицата. Тъкмо стигат един гьол — внезапно го хвърля в калта и не бяга, а почва да го копае с крака, да го набутва повече в калта...

А иначе аз си го обичах, само да не ставаше така страшно. Но истината е, че малко ме беше и срам: хората имат коне, каруци, имат двуколки с яйове, а ние все с това магаре... Най-после баща ми го продаде на един турчин от Рахманларе (днешното Розино). Но ето, не се сетил баща ми да го предупреди, много се ядосваше и тюхкаше след това. Турчинът давал на Марко много да яде, веднъж — бил му сложил зоб — отива дете, върти се край него, а магарето се извърти, ритва го по челото — и... на място. Такова зло животно.

Много голям беше меракът ми за кон. Най-после баща ми купи от цигани една кобила. Слаба, гръбнакът ѝ хребет един, страхотно остър — бръснач. Но много я обичах, излизах сутрин да я изкарвам в коняра. Можех да я пусна сама да си отиде в хергелето, но ние, момчетии, най-напред се надбягвахме и тогава отивахме на училище. Една вечер кобилата не се върна. Страшна беше тревогата ми, излизах да видя — може да се е спряла при нашата нива. Никаква я няма. Цяла нощ неспокоен. На другия ден конярят не може да каже къде е, видял я някъде, по посока на село Душанци. И аз ударих натам — осем километра. Намерих я в Душанци, в капана. Животно, хванато в чужда нива или ливада, го прибират в капана, в общинския двор. И трябва да платиш глобата. Бях помислил, че може да е там, носех пари, платих. Но нямах юзда. Свалих колана от панталоните, заклупих го в устата ѝ като юзда, качих се и препуснах. Хем я обичам, хем ме е яд, удрям с пръчка и препускам, препускам... Вече към края на тази кушия почнах да усещам нещо, но си препускам. А щом слязох — ужас! — като съм се друсал осем километра на тоя хребет отгоре, страхотно съм разкървавил телесата си. Отивам на другия ден на училище, седя на един баджак, както викаме, а учителката: „Андреев, седни прилично.“ „Не мога.“ „Какво значи „не мога“? Бях принуден да призная, голям майтап ми удариха.

Но какво вярно същество е конят! Веднъж валеше гъст, гъст сняг, препусках отнякъде да се приберем вкъщи. Тоя сняг е паднал в толкова плътна пелена, че и кобилата не усетила как улицата излиза срещу един плет и се бухнахме в него. Слава богу, че не ударих лицето си в острите върхове на прътите — ще се окьоравя! — но паднах, ударът бе омекотен от снега. Лежа, „лея восък" (така казваме, когато някому е лошо), а кобилата стои край мене, леко ме побутва с муцуната, ще речеш — целува ме. Разплаках се, прегърнах я, започнах и аз да я целувам по устата... Изчака ме да стана и тръгнахме заедно.

После купихме друга кобила, чудесна, с червен косъм, хубаво я беше гледал тоя наш съсед, каруцар, беше я научил и хубаво да тегли каруцата. Но един ден брат ми излиза от странична улица на шосето, главната улица на града, и един камион, който карал много вдясно, удря предния й крак. Добре, че не беше станало нещо много по-страшно с брат ми, но... Казваха, че така е направен кракът на коня, има много дребни костички, не може да се наместят да оздравее. Трябваше да я убият, да не се мъчи. Такава мъка беше вкъщи, такъв рев! То беше рядко хубаво, благородно животно, обичахме го всички. И по тоя страшен начин да го загубим! Още едно потресение.

Кучета сме имали не едно и две. Най-ярко си спомням едно — Борко, може би защото дълго живя. Кой го бе кръстил Борко не знам, навярно някой от по-големите ми братя: шегуваха се, като не можеш да ритнеш Борис (царя), ритни Борко. Но много рядко го ритахме това кученце. Беше малко, нямаше нищо общо с тия вълчи породи, дето пазят дома, пазят овцете, но — чудесно животинче. Влизаше и в лятната кухня, и на двора си играехме, закачахме се с него, то весело джафкаше. Много време съм прекарал с него, много обич съм му дал, много си допадахме. Все пак възрастни хора няма да си играят с такова кутре.

Карахме пръст един ден, глина — правехме плевня. Беше към обяд, юли месец — горещо, обядвахме на сянка. Като излязох от лятната кухня, гледам го Борко — опънал крачета, умрял си така, без да квикне, от старост. Дори това беше една малка покруса. Майка ми рече милостиво: „Е, то си е заспало, не се е мъчило, горкото..."

Виж, котките у нас, както се казва, не предяха. Баща ми, като видеше котка, викваше: „Пис, марш оттук, да те не видя!" После разбрах: той много обичаше риба, мама също, доста

често купуваха. Веднъж оставил пърженатa риба на паралията, някой го извикал на вратата — друг човек нямало в кухнята — и като се връща, вижда как котката влачи рибата. Все викаше: „Да не бях я видял, пущината, нямаше да ме е толкова яд, ама като видях как мъкне рибата, идеше ми да я пребия, добре, че избяга.“ Той ненавиждаше котките може би и за това, че повече се галят децата, пó се завират в леглото, па ходят навсякъде, носят бълхи, че и разни болести. Всъщност, немалко котки сме имали — нали пък трябва да изтребват мишките. Но не съм ги обичал особено.

Баща ми беше човек стегнат, никога не е напълнявал, силен — в смисъл издръжлив, не че имаше кой знае каква фчзика, като знаем какви хора са балканджиите. Той си е изконен пирдопчанин. Не се знае точно откога съществува Пирдоп, но се смята, че там си е имало селище още преди турско. В околията — сега селищна система Средногорие — са направили доста разкопки, има предисторически жилища от най-ранни времена.

Аз много приличам на баща си. Към нас, когато приличаш физически на някого, казват „одрал му е кожата“, а когато приличаш по характер, душевно, казват „цял бащелко“. Аз и съм „му одрал кожата“, и твърде много съм „бащелко“. Говорихме вече — беше завършил трети клас, по сегашному седми, прогимназия. То не само е било добро образование за онова време, но тато бе взел нещо повече и от самото училище, беше придобил доста и по-късно, четеше редовно вестници, книги. Не бих казал, че се е ръководил от особена система за самообразование, но стремежът му бе системен. Имаше хубав почерк, дори малко усложнен, украсяваше някои букви, но не по секретар-бирнически... Народът казва, като си завъртиш много подписа, че или е царски (например подписа на Фердинанд не можеш го разбра), или секретар-бирнически. Ето, техниката и тук убива една човешка черта, едно човешко достойнство: сега чиновниците чукат на пишеща машина — стандарт, нищо лично. А тогава част от чиновниците са били избирани и по почерка — пише ли грамотно, четливо, красиво. Нали и в училището имахме час по краснопис.

— Подписът имаше значение за чиновниците — неповторим.

— Да. Подписът трябваше да бъде такъв, че да не се подправя лесно. А като засегнахме този въпрос, идва ми наум, че някои ученици подписваха родителите си: като му пишат двойка или забележка или като му намалят поведението, как да каже вкъщи? И той подписва родителя или настойника. Дни

наред се упражнява да усъвършенствува подписа. Някои ги залавяха и зле си патеха.

Като стана дума, мисля си дали и тия сметачни машини няма да направят по-ленив човешкия мозък. И изобщо тия машинарии, които малко или много заместват и се предполага, че все повече ще заместват човешкия ум...

Мога да кажа, че баща ми беше интелигентен човек. Съдя по много спомени, по тия дневници, за които говорихме, ще ти ги дам, по устните му разкази. Тогава мъжете, щом се съберяха, особено на чашка, започваха да говорят за войниклъка, за войните: „Помниш ли как беше при Селиолу?" „Ами тоя Люле Бургас, какво ни е люлял." „Ами румънките... мммъъъ..." На нас, децата, ни бяха страшно интересни тия разкази. Все искахме да слушаме, макар много пъти да сме чули един и същи разказ. А в същото време — дяволчета! — се подбивахме, смигахме си: „Пак започнаха за Балканската война." Хъм, нямаше защо тогава да ни наказват за тия подсмихвания, сега ни наказват нашите деца — и ние като се съберем, започваме я за затвора, я за нелегалната борба, я за балкана, започваме за нашата си „Балканска война", само че аз все се поогледам... да няма намигвания...

Стремеше се баща ми по-леко да понася трудностите в живота. Разказваше ни за един фелдфебел, който я е имал, я не второ-трето отделение. (И по мое време най-старият виц за фелдфебели и подофицери бе: „Събрали сте се тук все интелигентни висшисти със средно образование, та не мое си напцуе човек", а тогава третокласниците са били почти висшисти.) Та тоя фелдфебел много обичал купешките думи. Чистели си войниците ботушите в двора на казармата, някой си сложил крака на пейката. Минава фелдфебелът и вика: „Внимавай, ще измацаш копейката." Баща ми се усмихва. „Що се смееш, ентелегентно говедо?" „Ами копейка е руска стотинка, това е пейка." „Трай, оти мазето плаче за тебе..."

Или: вървят в поход за Кюстендил, през Владайското дефиле. Естествено, не така стегнато като на плаца, отпускат се. Да, но фелдфебелът все бди: „Внимавай, бий крак! Не приказвай из антрефилето!" Баща ми пак: „Не антрефиле — дефиле!" „Млък! Че те заколим!" — и сабята светва над главата му.

Но какво толкова чудно! — казвам си сега. Ами на тоя фелдфебел ужасно завиждат плеяда днешни журналисти, теле- и радиокоментатори, началници — често и в институции по просветата и културата (всички уж с голямо образование): от

устата им не слиза „уникално“, „уникат“ — абсолютно не на-
място... „Провокират“ хубави чувства у хората, намират твор-
чеството на Йовков например все пак за „значимо“, т. е. има
някакво значение, но никак не е „значително“, книгата на еди-
кого си била „престижна“ — защо не „авторитетна“? И пр.,
и пр....

Тато имаше силно чувство за хумор, майтапчия беше, та-
ка смекчаваше отношенията си с хората, знаеха го: „Бай
Георги все ще пусне някоя.“

Обичаше много, ама много, децата, разказваше им смешки.
Дори небивалици (това, което по-късно ще видя у Корней Чу-
ковски в тая гениална книга „От две до пет“), при които за
детето е ясно, че нарочно го прави, и то само́ се включва в игра-
та. Ще рече например, че детето е каруца, а той — кон, впря-
га се, тръгват сериозни и двамата...

Имах братовчед, Мотко се казваше, живееха в София, през
лятото идваха на курорт. Не познаваше полето, гората, стра-
хуваше се много. Връщаме се от Тополница, ходили сме за
дърва. Късно е, някаква птица изграчи, нещо страшно избобо-
ти в тъмното, месечинката още слаба. Може би и аз го плаша
с приказки, Мотко вика: „Абе, барем месечината да грееше,
месечината...“ „Виж какво — кротко му казва тато, — тая е
душанската месечина, селска месечина, слабичка. Като изле-
зем ей там на шосето, ще ни срещне пирдопската месечина, тя
е градска, по-силно свети.“ Луната се издига, Мотко се поуспо-
коява: „Ей, вярно бе, друго си е пирдопската...“ Така му из-
лезе прякор „душанската месечина“.

Нали аз съм „изтърсака“, седмият. Тато бил на война, ко-
гато съм се родил, съобщават му, питат как да ме кръстят, май
Симеон предлагали, има го в маминия род това име. А тато пи-
ше: не знам дали ще се върна, дали ще дочакам името ми да
се продължи от внуци. На всички кръщавахме, това момче —
на мое име... Така ме кръщават Георги. По-късно, без да съм
го мислил, все поради пустите конспирации, аз се оказах не-
благодарен и си промених името — Веселин. Но всички близки
ме знаят Георги, сега и внукът ми е Георги, в потеклото име-
то си върви.

Тато много си играеше с мене. Мина край него, той ме дръп-
не на коляното си, уж ме бута да стана, а си ме натиска на
коляното: „Я какъв мъж си станал, а искаш да те дункам.“ Аз
се засягам, протестирам, а той: „Ама, само гледаш да седнеш
на коляното ми.“

Особено по-късно съм го наблюдавал, с внуците, децата на сестра ми, Мичето и Гошо. Много си играеше с думи, уж не може да ги научи. „Ей, чакай да си облека поливера.“ „Абе, дядко, не е поливер, а пуловер!“ — вика Мичето. „Я, аз не знам ли, че е поливер, нали го поливам, като хапна, като пийна вода. Та да си облека поливера де...“ „Абе, дядко, пуловера!“ — залива се в смях Мичето.

ТРЕТИ РАЗГОВОР — 15 юли 1982

— Някога мъжете от интелигенцията си носеха отдолу селската фланела, а отгоре — нагръдник, с яка и ръкавели, та изглеждаше, че е с риза, яките дори биваха колосани, високи, с черна връзка — фльонга. А тато вечно „забравяше“, че е с нагръдник, все казваше — „и аз си имам лигавниче“. Големи смехове падаха, големи детски радости бяха — децата много чувствуват и обичат, когато по-възрастният човек ги „издига“ до себе си. На такива хора в Пирдоп казват „голям дечар“ — човек, който обича децата, и не само ги обича, но може и да си играе с тях, да ги подхване, хем на шега, хем на сериозно и те са готови всичко да направят за него...

Тато беше тих човек, спокоен, виждаше много неща у хората, често и лоши, но не се захващаше да оправя света, не се чувствуваше да е нещо над другите, та да им дава съвети. Ако го потърсят — да. Случваха се и такива работи — мъж и жена, обикновено съседи, а съседи се смятаха всички по нашата улица, скарат се, сбият се, па току дойде я мъжът, я жената или и двамата: „Я, бай Гьорги, да ни отсъдиш, какво да правим?“ Както виждаш, Яко, другарският съд още тогава е действувал...

От него запомних как човек може с добра дума да те тласне към най-големи разтърсвания и най-дълбоки изповеди. Имахме градина, овощни дървета, но веднъж някой бе донесъл едни едри круши, ние нямахме толкова големи. Ял съм си аз, сигурно до насита, но си скрих две круши зад крачетата на сандъка с брашното, в мазето — там си държехме на прохладно хляба, картофите, други ядива. Видяла ги мама — кой ще е, аз ще съм. А тя ужасно мразеше това: да скриеш от общото, каквото има, трябва да се подели на всички. Тъкмо затова ме беше срам да призная, но здраво съм се изчервил. Подгони ме, шляпна ме. Аз не признавам, но викам страшно възмутен: „Аа, за две круши ще ме биеш...“ „Не те плеснах за двете круши. Но ти сега като излъжеш за едно, утре ще откраднеш повече, колкото растеш, по-лош ще ставаш. Човек само да не свик-

не...“ Щом ме удари, значи много се е огорчила. Вечерта казала на баща ми. Нали преди да си легнем, трябва да си измием краката, в един леген с топла вода сме си ги сложили двамата. Той само ме погали по главата и рече: „Абе, татьовото, що се резилиш за две круши? Та нещо да не ти е спряно...“ И това беше: цялото напрежение от яд, от вътрешно недоволство, че съм излъгал, чакаха отприщване и тая ръка ме съсипа — ударих на рев, пълни признания, разкаяние... На остротата издържах, на ласката — сдадох...

Споменах, че баща ми пееше в черква. Някак си така върви разказът, ще излезе, че сега, като ги няма, само хубаво виждам у своите родители. Но какво да правя, баща ми наистина имаше много хубав глас, жените казваха, че няма ли го Георги, черковата е „глуа“, т. е. глуха. Обичах да ходя на черква (после ще кажа — и малко „меркантилно“), особено когато ни водеха от училище. Имаше дежурства — еди-кои си класове тая неделя, после други, а понякога и всички заедно. Аз се чувствувах горд, че баща ми така хубаво пее, че един вид сме вътрешни хора. Но по-важно: бях следил много, знаех службата, литургията, можех да обяснявам разни работи и главно — кога ще свърши. Това си е пиеса — и външно: попът изпява нещо — подава реплика, а певците му отговарят. Или му отговаря хорът — беше и граждански, и черковен, — а чудесен беше хорът, и сега ми е приятно да слушам, в спомена. Службата, гласът на баща ми, хорът в ония детски години и в отделенията ми дадоха да усетя нещо наистина много красиво.

И по вътрешен смисъл и ритъм литургията си е пиеса. Това най-неутрално, най-спокойно начало: „Благословен бог наш“, после постепенно — до деянията на апостолите, после все по-нагоре, до евангелието — живота, ученията, страданията на Христа (да не говорим пък за тия страдания — през Страстната седмица), после „пренос“ — на плътта и кръвта Христова, за причестяване, с повелителното и тържествено „со страхом божим, верую и любовию приступите“... Дойде ли това, черковата скоро ще пусне, казвам го на децата, дето са ме мушкали „Айде бе, кога ще свърши?“ — като че аз съм режисьорът — и настава радост голяма...

И всичко в черквата ни взимаше ума: „златните“ одеяния на поповете, свещниците — пиринчени, но за нас също златни, самата черква — огромна, тържествена, увличаща към небето, всъщност със свое си небе — купола, изписан с облаци, сред които седи Саваот. А неотдавна влизах — колко малка ми се видя: и куполът, и амвонът, и престолите. Не винаги прозре-

нието за истинските размери на нещата е радостно: „истината“ губи своето очарование... Да не говорим, че олтарът, с великолепната резба на майстори от Дебърската школа, бе обезобразен: боядисаха го с жълт бронз — ужас! — после с блажна боя, сега се чудим с какво да го изчистим...

Пускането на черквата беше и друга голяма радост — идваше часът на мекиците. Май че и през седмицата продаваха мекици, макар специална мекичарница да не си спомням, но празник беше това — да ти купят мекици или симид след отпуск на черква. Хапваш една-две мекици, а другите ти нанизват на върбова клонка, да ги носиш вкъщи — там и възрастните хапват, и децата, ако някое не е ходило на черква. Голям деликатес бяха мекиците и имам чувството, че винаги са били топли, дори и зимно време. Май че ги пържеха там, пред черквата. Виждам нещо като старите сергии по пазара — един мекичар, втори, трети. В малко по-късни години усещах, че съм използвач (тая дума меркантилен, дето я рекох одеве, едва ли някой я е знаел тогава в Пирдоп), вниманието ми все повече се съсредоточаваше към мекиците.

Още в прогимназията бяхме и грубо опорочени спрямо религията. Бащата на един наш съученик — Стоян Мацата, — стар комунист, участник в Септемврийското въстание, имаше магазин. Може и баща му нещо да му е подхвърлил, може сам да се е сетил, но започнахме преди причестяване (два пъти в годината задължително — през коледните и великденските пости) да минаваме най-напред през магазина, Стоян ни даде салам, хапнем добре... Може би домашните наденици са били много по-хубави, но саламът бе „купешка“, голяма работа — кълвехме вътрешностите безотказно! А то бе кощунство — да хапнеш преди причастието — при това блажно! Както виждаш, страхотна антирелигиозна акция! Веднъж попът усети едно момче — то пък не беше се и избърсало, устните му лъщяха, та го изгони с гръм и трясък.

Опитвам се да видя — кое е било хубавото и кое лошото. Трудно е изобщо едно момче да бъде фанатично. Казвам го, а се замислям: чели сме на католицизма, за мохамеданството и сам съм виждал при пътувания колко свирепи са тия религии. Източното православие наистина е много по-свободна религия. Или специално православието на нашия народ — мисля, че в Съветския съюз например има съответно повече религиозни хора. Не като демонстрация срещу съветската идеология, а просто си носят от изконно време тая религия и я съчетават с политическите си убеждения.

Добре си спомням, че никога не съм изпитвал страх от бога. Сигурно това почва пак от майка ми, която никога не ни е заплашвала с бог, ни с дявол, ни с вампири и таласъми. Тя си се чувствуваше достатъчно силен и достатъчно справедлив съдник, за да си решава сама въпросите и да не ги прехвърля на други сили. В началните години, когато имахме класно, даречем, по аритметика, си помислях за бога: не специално да го викам на помощ (чувствувах достатъчно достойнство, гордост, пък и все нещичко разбирах, покрай Андрея), но във всеки случай си виках, че поне по това време не бива да го дразня бога, докато мине тая работа — не толкова да ми помогне, колкото да не се амбицира нещо... Също така, когато някой вкъщи е бил болен, неясно съм търсил нещо вън от моите слаби възможности, което да ми помогне... Всеки случай едно ранно замисляне върху света, върху възможностите на човека, върху неговите слабости може да подействува добре върху формирането на човека. Поне с мене е било така.

Харесваше ми тая красота, тая тържественост, тая празничност на службата, тя опиваше не само с тамяна, но и с тоя по-друг облик, който добиваха хората. Гледаш някоя съседка, която е иначе зла, как в черквата лицето ѝ е по-друго, нещо почовешко откриваш у всички, в тоя момент всеки ти изглежда човек — достъпен за тебе, човешки можеш да разговаряш с него.

Смятам, че съм добил и един усет за красота, за театър, за опера дори — от тия песнопения... „великото славословие“ е чудесно като мелодия, и само то ли!

Мислил съм си, дори съм спорил... Казвал съм, че съжалявам, дето нашата източноправославна религия не е допускала инструментална музика в черквата. Да кажем — органът при католиците, какъв могъщ инструмент и какво страхотно развитие на музиката, която дълго време обслужва черквата, все повече се разраства — като огромна школа, огромна традиция — до светската музика. Възразявали са ми нещо, в което има много истина — че липсата на инструменти е засилвала умението да се пее, да се развива човешкият глас. Не съм сигурен, но може би в това са дълбоките корени, че българското племе се оказа богато с гласове.

Как стана отдалечаването от тая детска „религиозност“ — ако може да се нарече така? Най-напред училището: учиш естествознание, физика, химия, история и вече си задаваш много въпроси, и си отговаряш. В четвърти-пети клас на гимназията по-възрастни другари ми даваха книжки от библиотека

„Безбожник“. Като знаех религиозните постулати, можех да направя сравнение и да се съглася, че обяснението е убедително. Имаше и нещо друго: аз започнах да чета тия книжки с предварително „решение“, че няма бог, и търсех доказателства, и вече много лесно ги намирах...

— Аз предполагам, че ти си се замислял върху специфичното за българското църковно движение. Има значение това, защото руското е самодържавно, официално.

— Аз казах, че правя разлика между нашето православие и руското, но това стана в по-късни години.

Тогава се чествуваше празникът на народните будители — 1 ноември беше голям празник. По-късно във вестник „Академик“[17] през цялата първа страница горе правехме монтаж — Борис Ангелушев[18] го правеше! — като се почне от образа на Паисий, после черковниците, до революционерите Ботев и Левски. Когато започна Димитровският курс, ние вече знаехме историческата, гражданската, дори бунтовната роля на възрожденските духовници. За мене БОНСС беше силен двигател в това отношение, в развитието на чувството за заслугите на тези хора. Именно чувство, а не само преценка — преценката можеш да я прочетеш, да я приемеш, но чувството утвърждава истински едно разбиране.

В детството си съм виждал и лицемерна вяра, лицемерна религиозност и тя ме е отвращавала. Освен двор зад къщата имахме и градина, зеленчукова. Земята лете искаше много вода и ходехме някъде чак под балкана, за да я отбием от реката, после вървиш по нея, вървиш, докато влезе в града, оттам през хорските градини. Ако пуснеш водата при големия пек, тя попарва всичко, затова наваждането ставаше нощем — хем ти се спи, хем малко страх има — покрай гробищата се минаваше, разсипия! Нареждахме се всички — баща ми, майка ми, брат ми, сестра ми, аз — по цялото протежение. Но често ставаше това, тъкмо влязла водата в градината — и спре, отбили са я някъде! И тръгнеш, докато я намериш в тъмното, часове може да минат... Имахме една съседка — баба ти Иваница (казваше се не баба Иваница, щом не е твоя баба, а баба ти Иваница), — много проклета жена. Отбила водата до сами нас, а ние сме били доста далече, сума време ни затри. Най-после видях къде е работата, а тоя бабушкер вдигна мотиката — ще ме пребие. Извиках брат си, а тя взе да крещи, да кълне, вдигна си бръчника и седна точно там, дето бе отбила водата, заварди като квачка пилетата си и кудкудяка по-зло от квачка: „Аде-де, а утрепете вдовица!... Марее, аз саде да не бях взела днеска

оганя, само да не бях го взела, щях да ви кажа тогава, като вдигна мотиката.“ „Взела оганя“ — това значеше, че се е причастила. Ето каква й била вярата...

Като се мъча сега да разбера откъде съм тръгнал, откъде какво съм взимал, пак стигам до тия ранни за мене и твърде сгъстени смърти: на едната ми баба, на брат ми Стефан, на другата ми баба. Има като че ли една самозащита на самата възраст — докато си още малък, да не се плашиш много, да не приемаш смъртта като страшна болка, като страх. По-специално за бабите нямах особено потресение. Те и двете доста дълго „умираха“, все на легло, блъскаха си главите в стената: „Боже, прибери ме, боже, прибери ме“, а щом се почувствуваха по-зле, почваха: „Ох, божичко, смили се“ — тая съвсем естествена човешка реакция тогава ми се е струвала като леко послъгване и пред бога, и пред близките. С бабите не бях и живял много, не чувствувах някаква дълбока обич.

Вече при Стефан всичко беше страшно. Той също доста дълго боледува, беше жестоко изпит от туберкулозата. Оня силен, плещест човек, най-якият в семейството, вече нямаше сили да седи седнал, да си вдигне ръката. Изкарвахме го до близката нива, да вземе въздух, да види ширине, той през цялото време охкаше, сърдеше се — возехме го с магарешката каручка, тя много друсаше по камънака, всичко го е боляло страхотно, викаше, просто не беше вече същият човек. Когато почина — беше към два-три часа следобед, един августовски ден, жежък, бял, — мама изведнъж блъсна прозорците на неговата стая и зави... Това не беше плач, не беше рев, не беше вик, а някакво физическо стенание на тялото, пълно неприемане на станалото, протест и обвинение — навярно вече и против бога, защото после все нареждаше: „Защо ми го взе, защо ми го взе, най-здравия, най-силния?“ Не си спомням по-страшен вик...

Но дори и при Стефан, обичния брат, аз възприех страха и болката от смъртта някак не пряко, а чрез възрастните: като виждах как те се страхуват от смъртта, стават тихи, по-добри пред нея, как изчезва всякаква обидна дума, сближават се дори хора, които са били отчуждени, скарани. Цялата тая атмосфера — това шепнене, приказки, философии, отчаянието — „Ех, няма какво, само от т а я не можеш да се отървеш“ — ми въздействуваше силно.

Но и всичко тежко се смекчаваше пак от хората: идват гости, разни яденета и вкусотии се правят и при погребението, и после по панахидите, помените, и по̀ ти се прощават разните дяволии, когато са дошли гости. Още тогава виждах, по-къс-

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

но го осъзнавах и си го дообяснявах — какво нещо е човекът: като мине погребението, приберат се хората в дома на усопшия, почнат да си хапват и пийват, почва да се говори по-високо, па и смехове, та се стигне и до песни. Само хорà не помня да е имало... Мама много се ядосваше на тия неща, просто ѝ беше болно, но не си спомням някога да е упрекнала някого. Очевидно разбираше, че това си е човекът.

Случваха се и всякакви смешки. Имахме една баба Нона, леля на баща ми. Майка ми черпи с някакви сладки, черпи и нея, а тя: „Не ща, не ща, невясто, аз се наядох много, нищо в уста не ми се туря.“ А след малко се поогледала в кухнята, сторило ѝ се, че няма никой, но племенничката ми, Мичето, дяволче едно такова, я видяло: имаше сготвен шаран яхния и както си е с лука, без да го свие я в хартия, я в кърпа някаква, напъхва една риба в джоба на бръчника си. Това си остана ката семейна приказка за лицемерие: „Не ща, не ща, невясто...“

Та, казвам, тия ранни смърти, погребения, помени сигурно са повлияли за облагородяване на характера ми. Разбира се, не искам сега да преувеличавам това. Ако сме разговаряли преди петнадесет години, може би нямаше да се сетя за тия неща, сам да се „обследвам“ психологически така. Но де да знаем как се формира човекът, как се натрупват какви ли не влияния у него, докато ги усети вече като черта на характера си. Дори, мисля си, наред с всички по-късни идейни влияния, светли примери, убеденост в неизбежността на смъртта в борбата — и ония детски срещи със смъртта са ми помагали да се разминавам по-спокойно с нея в Балкана.

Два от най-ранните ми детски спомена са ме занимавали после, говорят ми нещо за детската психология, за откриването — може би по-точно — за навлизането в света.

Веднъж мама ме прати до бакалина да купя сапун. Обикновено хората си варяха домашен сапун, но го свършвахме, та и купувахме. Имаше две прочути марки — „Петел“ и „Камбана“, сапун за пране, а за лице — „Сънлайт“. Както си минавах над Генчовия мост, над селската река — а тя придошла, буйна такава, мътни вълни, — изведнъж ми дойде наум да видя ще потънат ли сапуните, или ще плуват? Хвърлих един, той все отгоре, тичам след него по реката, не потъва. Защо? — не мога да си обясня. Да е листо или перо, знам, че няма да потънат, но сапунът защо не потъва — нали тежи? Ясно, с един опит няма да си обясня — хвърлих и втория, и третия сапун — никакво обяснение! Прибирам се и още отдалече викам: „Мамо, аз хвърлих сапуните в реката и те плуват, не щат да потънат!“ Разби-

ра се, тя доста ме поучи, че няма защо да откривам вече открити неща...

Събрали се жени пред вратника ни — имаше пейка пред всеки вратник, кьошка му викаха, — приказват си. И тъкмо тогава се прибирам от пазара и отдалеч викам: „Мамоо, аз утрепах две патичета.“ Видях ги в началото на нашата улица, жълтички, мънички, безпомощни, а ето, хоп с единия камък — убих едното, хоп с другия — убих второто. Никой нищо не видя, аз си заминах, но щом го съобщих на мама като голямо събитие, тя пребледня: „Влизай вътре веднага, аз ще ти дам две патичета...“ Жените ѝ казват: „Недей го, Гьоргьовице, дете е...“ Ето и досега не мога да си обясня тая жестокост (а известно е, че у децата я има): дали съм искал да проверя — ще ги уцеля ли, или просто — какво ще стане? Бих разбрал днешните деца, които израстват в града, дето почти няма животно, дето дори куче да е, котка да е, изглежда неприемливо за тоя живот. А ние, дето сме расли с животни!... Може би — и защото съм бил много малък. А още повече ме учудва, че тогава обичах кучета, коне. После вече бях и жалостив, на милост ме избиваше към животните, и хубава обич изпитвах към тях...

Най-напред децата — и момчетата — ходеха с рокли. И то доста дълго, до три, до пет години не ни обуваха панталончета. Аз почнах вече да се срамувам. А отгоре на всичко веднъж — май почти щях да тръгвам вече на училище — може би мама е трябвало да ми кърпи панталоните, но ме изпрати на черква с рокля — една дебела такава, вълнена, на плисета, като бръчниците (бръчник е оттам — на бръчки, на плисета). Обущенца вече имах, но може би са били дадени на обущар, та трябваше да отида и с цървули. Цървули съм носил много, но като малък, после повечето като ходехме в гората. Че пък тия цървули бяха и от свинска кожа, неостъргана, с четината отгоре. Няма що, трябваше така да се понеса към черква. Смяха ми се доста децата за роклята, една дълбока обида, но вече се разделих окончателно с тия одеяния.

Отрано имах вкус към обличането, към дрехата, мама ми викаше, че съм конте. Още носех къси панталонки в прогимназията, но обичах да имат ръб. Току врънках на майка си: „Хайде да ми огладиш панталоните“, а тя сигурно си е имала работа: „Ами като си такова конте, изглади си ги!“ „Ама не мога.“ „Как да не можеш? Щом можеш да се сетиш, трябва да можеш и да си ги изгладиш.“ И ми показа: хайде събери шевовете, хайде сега ги напръскай с вода, хайде сложи тънка кърпа, движи сега бавно ютията. И вече сам се гладех, дето се казва цял живот. Само дето в балкана нямахме ютия...

После пък започнаха други страдания — все още ходех с къси панталони. Вече в гимназията нямаше как — дългите панталони бяха задължителни, но аз исках по-рано, някои момчета имаха, как ще остана назад. И по-друго си е дълъг панталон — горе-долу мъж... По-късно, в София, ходехме с широки, моряшки клош панталони, долу най-малко 36 сантиметра, естествената ширина на плата не стигаше, трябваше да се внаждат клинчета. Страшен шик!...

Нашето семейство беше много сговорчиво. Сигурно е имало за едно или за друго пререкания между баща ми и майка ми, но те не са ставали пред нас и са били дребни. С братята си и сестра си съм живял хубаво, те са ми замествали света на бабите и дядовците.

Първият ми спомен — някъде 1922 година, после го разбрах — четиригодишен. Не помня кога е влязъл полицаят, но виждам на прозореца на зимната кухня към двора (сега е зазидан), брат ми Андрей се е хванал за железните пръчки, мама по-отстрани го моли нещо, тато до него: „Дечо, пусни се, сине!“, а полицаят го дърпа, вдигнал сабя над главата му. Просто като онния литографии, каквито имаше тогава, да речем, „Ботевата чета слиза на Козлодуй“, абсолютно ясна, ярка, като картина в слънчево време. На мен най-напред ми беше страшно, после — изведнъж много смешно: байчо Андрей се пусна и побягна, полицаят го настигна и се затиснаха на вратата на собата... Ето, някаква гордост изпитвах още при първите си впечатления за света, за хората, малко ли е — над главата на байчо, най-големия байчо, да свети сабя... Преди това не помня нищо, нито някакъв образ и на брат ми — виждам го тогава, с ученическа куртка, високо чело, къдрави — на едри вълни — коси, черни очи, силен поглед, сериозен, невисок, но за мене много внушителен.

Много по-късно, в 1939 година, с бай Кольо Евтимов (често ще го споменавам, той бе секретар на Околийския комитет на партията, истинският стълб на движението в нашия край) ходихме една нощ пеша до село Радославово (сега Чавдар) на нелегално събрание, то е доста път, за сума неща говорихме. Той ми обясни, че в 1922 година е имало конгрес или конференция на Комсомола, още легален, брат ми като секретар на Пирдопския комсомол е трябвало да отиде делегат, полицията е искала да го задържи, докато мине конгресът. Той обаче не се дава.

Отношенията ни с Андрей са интересни, дори малко странни. Той е дванайсет-тринайсет години по-голям от мене. Малко

сме живели двамата с него, малко е бил в Пирдоп, откогато аз помня.

Един ден той изчезна от къщи. Изкарваха баща ми и байчо Стефан, заедно с близките на други „изчезнали", по гората, да им викат да се предадат — защо, за какво, не разбирах. Тато и Стефан се прибираха угрижени, мама се тръшкаше в празното легло на Андрей. После разбрах: вдигнали са въстание. Тръгват нощем от Пирдоп, превземат Карлиево и Челопеч, вдигат знамето на работническо-селска република за един ден само. Идва човек от София, разбира се, че там няма въстание, едни въстаници се прибират, по-проявените комунисти тръгват в две чети през Стара планина към Средна гора.

Един ден минавам край отлаканата (както казваме на плевнята, все още бяха старите къщи в двора) и чувам „Пшт... пшт...". Влизам — байчо Андрей! Преди това нямах някакво особено чувство, освен от плачовете на мама, сега изведнъж ми се стори страшно. „Защо се крие? Какво е правил?" „Гошо, извикай кака си. Никому да не казваш, че си ме видял." Сърцето ми съвсем затупа, но удържах...

Оказва се, че ЦК нарежда на нашите въстаници да се предадат: няма революционна ситуация и в Пирдоп е дошъл военен прокурор, който се случва честен човек, свързан и роднински с някои, не позволява никакви избивания от контрашайкаджиите. После близки и съчувственици организират така, че от Пирдоп качват въстаниците в колата, която кара пощата, тръгват с тях, не позволяват никъде да спре, откарват ги направо в Централния затвор. Иначе шпицкомандаджиите са имали намерение някъде по Гълъбец да ги избият...

Оттогава започнаха — може най-напред и на шега да е било: излиза въстаник шестнайсетгодишен, но после все по-сериозно да казват на Андрей Войводата. Той спорил с военния прокурор (вече друг), къде е било мястото на войската във въстанието — с народа! И бай Кольо ми го е казвал, и други, че в Пирдоп говорели: „Я това дете, около устата му още жълто има, а той учи военния прокурор къде трябва да е войската!"

ЧЕТВЪРТИ РАЗГОВОР — 16 юли 1982

— Е, хайде да те видя — няма ли да се гордееш с такъв брат, дето си го видял да му бляска сабя над главата, да се губи по горите, пък дори и Войвода да му викат. По едно време — 1924 или 25 година трябва да е било, го прекараха с пранги за Копривщица, да го съдят там. И си спомням най-ярко: някой беше казал на майка ми, тя изпищя страхотно, това беше първият страшен писък, вторият беше, когато почина Стефан — хвърли престилката и удари по горния път, към шосето, да го види... Беше подведен като връзка между Централния комитет на партията, чрез Яко Доросиев,[19] и Тумангеловата чета,[20] Осъдиха го на година и половина, защото не бе правил признания, имало и някакви смекчаващи вината обстоятелства, а е бил и малолетен. Наред с гордостта от големия байчо, тогава още изпитах какво нещо е предателството — това черно дело на всяка революция. Един пирдопчанин, не е важно името му, остана жив, след това беше криминален, цял живот изкара по затворите, анархист, лош човек — той предава брат ми, предава и други връзки, нанизва се голям процес, все за средногорските чети. Трудно съм могъл тогава да разбера всичко, но го изживях тежко, понеже се говореше — и братята ми, и баща ми, и майка ми, — беше покрусен нашият дом и отвратен от това предателство.

По едно време Андрей си дойде — трябва да съм бил трето или четвърто отделение, — донесе ми синя моряшка униформа с чудна яка, с бели ширити. То беше голяма моя радост и голяма завист за пирдопския детски свят.

В 1931 година е последното му идване в Пирдоп — вече е бил в Съветския съюз, — интерниран за шест месеца. Купувах му големи тетрадки, които изписваше много бързо. По-късно научих, че това е било неговата дипломна работа в Москва — против троцкизма — тогава я е обработвал, скоро излиза като книга под псевдоним В. Карагьозов.[21] Тогавашните наши активни революционери са знаели много добре тая книга. Обикновено седеше в градината, под голяма ябълка — там пишеше, на

ниска масичка. Даваше ми по двайсет, може би и по петдесет лева някога за тия тетрадки. Не мога точно да кажа каква сила са имали тия пари — сигурно не са били много, но за мене, дето ми вършеха работа гологаните — двайсет стотинки, че и каравелчетата — две стотинки, това ми се е струвало много. И веднъж направих нещо, за което ми е неприятно да си спомням, но така беше. В училището се водеха спорове — аз съм вече тринайсетгодишен — кой има по-силен брат, чий баща има повече пари, кой това, кой онова. А нали моят най-голям брат малко стои в Пирдоп, другарчетата ми не го и познават, не много мога да се хваля с него. Тогава ми дойде гениалната идея да сломя всички, да ги натръшкам изведнъж и рекох: „Ей, пък ако искате да знаете, моят байчо получава по един милион лева на месец.“ Всички бяха гръмнати. Едни почнаха, разбира се, да се смеят, други обаче бяха омагьосани от тия мои думи, изглежда, са ми повярвали или са искали да ми повярват, нямах славата на закоравял лъжец, изобщо настана голямо смущение. По-голямото „смущение“ обаче дойде по-късно, вкъщи. Нали знаеш как малкото братче обича да се върти около големия брат, да покаже нещо, да привлече вниманието му, та и аз като смятах, че ужасно съм повишил авторитета му с тия „един милион лева“, изтърсих вдъхновено: „Ей, байче, днеска се разправяхме в училище кой е по-силен, кой има повече пари и аз като им казах, че ти получаваш един милион лева на месец, никой не смя да бръмне повече.“ Той беше нещо замислен, изведнъж ме погледна, първо малко разсеяно, след това му влезе в ума какво съм наприказвал, най-напред ме плесна по бузата само с три пръста, засмя се, но изведнъж много сериозно каза: „Как можеш да говориш такива глупости!... Да не си посмял вече да приказваш такива работи! Няма какво да приказваш за мене, говорете си вашите си работи.“

Чак по-късно разбрах, че само това е било ексик: полицията знае, че дълго е бил в Москва, дошъл си е ясно за какво, а ето и какви болшевишки рубли получава — по един милион лева на месец...

По-нататък вече не го срещах, това е последната ни среща, но съм чувствувал винаги тая закрила, сигурност — аз го обичах повече от всички и съм се надявал на една взаимност, че и той ще ме обича така...

Беше винаги хубаво облечен, спретнато, с вкус. Моята снаха Донка,[22] жена му, ми е казвала, че и в Съюза винаги така се е носил. И аз си мисля, че в края на краищата това е чистотата на хората от подбалканската долина, на планинците от Сред-

ногорието: чистота и в къщата , чистота и в облеклото, това се отразява в една или друга степен и върху човешката чистота. Имаше черна коса, на големи вълни, буйна.

— Имаш ли снимка от него?

— Имам. Имам едни ранни снимки, групови — ще ги видим, — още като ученик, навярно в реалката, т. е. от IV—VI гимназиален клас. Има и една сам, от Съветския съюз или оттука преди заминаването — тая снимка е най-близко до това, което аз помня като лице — едни силно черни очи, взрени, чувствуваш, че те изпитват. Очите му добиваха различна светлина, различна ласкавост или изостреност според това какво говореше, с кого говореше. Андрей спореше много с мои чичовци — на баща ми всичките братя и сестри бяха излезли от Пирдоп, пръснати по различни краища. Повечето братята и сестрите на баща ми идваха през лятото — „на курорт". През 1931 година бяха изборите, когато спечели Народният блок. Тогава чичовците приказваха — те бяха хора еснафи, твърде слабо ориентирани политически — само с големите приказки на деня, дето гърмяха по вестниците. Всички бяха настроени против Демократическия сговор — много настроения бяха натрупани у хората срещу Сговора. Чичовците заявяваха храбро: „За Блока сме, за Блока." Андрей се усмихва иронично: „Зависи за кой блок, има Народен блок — вземи едните, удари другите, — а има и Трудов блок. Ако мислите за страната си, че има някакво значение вашият глас, ще гласувате за Трудовия блок." И тогава, като слушах тия приказки, написах първия политически лозунг в живота си — на стената на къщата ни, към улицата, с молив, единственото, което ми беше най-ясно: „Долу Сговора!" И сума време седя така. Не смятам, че тоя лозунг събори Сговора, той не беше и кой знае колко едро написан, можех да си го чета аз, като минех покрай него, и някой друг, ако се завъртеше случайно до къщата.

Още тогава чувствувах, а след това все повече — това уважение на хората към Андрей. Той беше много общителен, макар че на мене ми се струваше малко затворен, когато мислеше, когато пишеше, дори като си вареше кафе, той си мислеше нещо — затова ми се струваше залисан, дори малко затворен човек. Но и с близките, и със съседите, и с беднотията, и със своите другари — общуваше много, питаше за настроенията на хората. Дори противниците му говореха хубаво за него. И както често се случва — навсякъде и по всяко време, и сега — има нещо вярно в тия думи, има и нещо лукаво: „Да бяха всички комунисти като Дечо, и аз щях да се запиша при тях." Но все

пак очевидно имаше едно признание, че не е „гол комунист", ами може и да поговори с хората, да им постави въпроси, може и да ги убеди в нещо.

Тази именно есен, на 31-а година, той изчезна и вече не го срещнах. По-късно ще разбера, че само някой и друг месец след идването му в София убиват Сашо Кофарджиев,[23] и Андрей е кооптиран като член на ЦК, после и на Политбюро като политически секретар.

1934 година аз вече бях в София — след 19 май[24] закриха реалките и дойдох в III мъжка гимназия. Все си мислех, че той е в София, не е заминал отново в Москва, но нямах никакви конкретни опори, просто така чувствувах... Опитвах чрез Ненко Славчев,[25] един пирдопчанин, негов съученик, син на биволаря — голяма беднотия! — той работеше в една аптека, след това ходи по Загреб, завърши фармацевтика, стана доктор на науките, издаде няколко книги за билките в България, много жив ум. Аз подозирах, както се и оказа, че той е един от ятаците му и може да ме свърже. Питах го, а нали той пък трябва да спазва конспирацията — гледам, не ми казва, че е тука, но дава вид, като че ще помисли... Но не се срещнахме с Андрей. И тогава ми беше интересно, още повече след това, като разбрах, че той е бил в София: по едни и същи улици сме минавали, понякога с едни и същи хора сме се срещали, а един с друг — никога: тогава той е бил в дълбока нелегалност. Някога, след като излиза от затвора, към 1925 година Андрей е ходил и у една наша леля, и у един чичо. Но по мое време на никакъв роднина не се е обаждал, само на хора, с които е имал работа... Понякога дори се чувствувах засегнат, огорчен, че не пожелава да ме види. Но си мислех: дали не си е спомнял ония мои приказки за милионите лева, дето ги получава на месец, и си е казвал — това момче си е приказливо, работа с него да няма. (А най-вероятното: боял се е, че като ме проследят, ще стигнат до него.)

А през това време аз вече водех марксическата просвета в III мъжка, от май' 35 година станах секретар на РМС в гимназията. Сигурно силно е било желанието ми да го видя, да му кажа, че и аз вървя по неговия път, че това, което съм чувал от него и за него, това е, което ме е насочило точно и определено и не е било възможно да се насоча другаде...

Сестра ми Мария или Марийка, както ѝ казваме, е десетина години по-голяма от мене. И всъщност тя ме е гледала, тя е била вече достатъчно голямо, отърсено момиче, свикнало край мама на работа. Тя доста ми е разказвала какъв съм бил като

малък. Понякога се ядосвала, че не искам да заспя, та ме обръщала с очи срещу слънцето, да ме приспи по-бързо. Слава богу, че очите ми не са повредени. После се смеехме, че аз съм връщал това на нейните деца, и аз съм ги носел така. Въпреки че не беше като байчото, силния мъж, и с нея бях доста горд — че имам голяма кака. Навярно тия ергени, които са се въртели около нея, са ми казвали, че е хубава. И я някоя стотинка, я някое бонбонче ми дадат и аз се чувствувах „барабар Петко с мъжете".

Много странна е тая детска чувствителност. Една вечер съм си легнал, спал съм си, но дали нещо съм чул или усетил, на другия ден попитах и мама ми рече: „Снощи сгодихме кака ти." Очевидно, вече съм знаел какво значи сгодяване, женене. Но чудно беше как из един път тая моя сестра ми се стори крайно далечна, почти недостъпна — като че ли всичко е свършено между нас. Дори малко се срамувах от нея. После вече дойде възвръщането към нея — и с това благодарно чувство, че мъжът ѝ, байчо Иван, ми стана големият брат, като че ли заместник на Андрей — той беше и по-възрастен от него. Беше един почтен, добър човек, имаше голямо уважение към баща ми, към майка ми. На нас, децата, ни даваше доста пари — за онова време — и тая щедрост също е помогнала да го обикна за цял живот.

С брат ми Иван имаме към шест години разлика и с него доближаването беше най-голямо. Поради боледуването си беше започнал да учи по-късно, така че в училище бяхме още по-приближени. Това помагаше на нашата братска дружба. С него най-дълго съм живял заедно, сестра ми вече беше на своя къдехме в гората за дърва — бяха дълги, големи зими, а и онията ща. Много дружна работа имахме по нивята, на ливадата, хотогавашни печки страхотно гълтаха дърва. Двамата вършехме доста работа, докарвахме си дърва за цялата зима. Много ходехме и за киселици, за дренки, за круши по гората.

Искам да завърша пак с това, че в семейството ни имаше една сговорчивост, тя се усилваше от тия тежки съдби на отделните деца. Слава богу, и преди, и след Девети не сме имали спорове за земи, за имоти, за къщи. Нито пък дойдоха снахи или зетьове, които да разбунват семейството — тоя да иска едно, оня друго. Това ни помогна да си останем в добри, човешки отношения. Иван се ожени, има две деца, много симпатични. Жена му Тошка беше наша другарка, сестра на мой другар, Георги Цанов, с когото бяхме заедно като нелегални в отряда.

Пирдоп, както всяко родно място на човека, е цял един свят — обособен, затворен. Сега това се чувствува по-малко — такова страхотно движение на населението има, че и малкият човек получава впечатления от най-различни краища на страната. Тогава да се отиде до София беше събитие, трябваше да има нещо много важно — или някой да е тежко болен, или да са го лашнали до по-висока инстанция в съда, или да е „голям“ търговец. Ние си бяхме затворени в тоя град, който е на осемдесет километра от София, но можеше да се смята и на осемстотин — за тия, които никога не тръгваха за „голямото село“.

Винаги когато пиша и говоря за някога, гледам с тогавашните си очи, естествено и със сегашни размисли. Винаги когато си помисля за детството, автоматически — с моята зрителна памет — се виждам като малък, мога да се видя във всичките ми тогавашни „преображения“.

Най-много познавам Балкана в тая част, около Пирдоп — връх Паскал, под него два извора, Големия и Малкия извор, и една равна местност, така се и казва — „Равна“. Там ходехме да кърмим добитъка, телета и ялови крави — яловината, — на Гергьовден ги изкарваха и на Димитровден ги връщаха. През цялото време пасяха там, всяка неделя или през неделя ходехме да ги кърмим. По друго време пък пасяха яловината в Средна гора, по Артьовица, по Златьовица — това са вълшебни местности. Златьовица — не знам кой ѝ е дал това име, но наистина местността е такава — особено сутрин, когато изгрява слънцето, въздухът се вижда кристален, златист и тревата се златее. И едно опиянение — ако си дремнал два-три часа само, вече се чувствуваш бодър. Или вечер в събота се отива, или рано през нощта се тръгва — блъсканици из тъмницата, ужас, водят по-възрастни хора, израснали в балкана — дъхът ти секва. Едва стигнеш, проснеш се, заспиш мъртъв. Но после лък — едно от най-големите блаженства, които съм изпитвал: тръгваме от планината някъде към десет-единадесет часа, слънцето напекло, напекло, вървиш, па легнеш на тревата — дебела като дюшек, мека, неподвижна, бръмчат мушички, изпълваш се с дъх на треви и билки, примираш. Наистина, ако има сливане с природата — това е. Тия неща много рано съм ги усетил. Не си спомням дали съм могъл да ги изкажа, може някому да съм ги разказвал. Но когато излязох в балкана в 43-та година, изведнъж почувствувах тая стара позната, тая природа, която ме е създала и е станала част от мене.

Това бяха много местности. Ето Еленско — пет-шест километра североизточно от града. Там Еленската базилика —

има поверие, че патриарх Евтимий, като напуска Търново, отива в тоя манастир и там умира. Трудно е да се докаже това, но сигурно е, че по-късно там е имало преписваческа школа: и „университет", и „печатница". Това е известната школа на даскал Тодор Пирдопски[26]: не само са преписвали апостоли, дамаскини, жития, а са правели и приписки към тях, приписки много ценни. Историята на българската литература изтъква ярко тоя принос на Пирдопската школа.

— Сега съществува ли тоя манастир?

— Има развалини, доста просторни, дават представа за някогашното. Но много ни е разказвал и е писал един стар учител, дядо Методи Стоянов, който с голяма обич е проучвал своя край. Най-доброто, което знаем за Пирдоп, ни го представя именно той. Сега Институтът по паметниците е регистрирал Еленската базилика. Мястото е малко запуснато, трябва да се почисти, да се „устрои" като паметник на културата, с голям парк, да се включи в екскурзионните пътувания.

Там ставаше събор на Илинден, на 2 август — „Свети Илия", традицията възстановихме и като среща на пирдопчани — местните и излезлите по други краища. Това място ми е свързано с големи горещини — август! — но и с чудна прохлада. Там са „Казаните" — реката се хвърля от много високо и с годините е пробила камъка, но това не е пясъчник някакъв, а корав камък, дупките са истински казани: водата ври в единия и като че извира, пада надолу в друг, в трети казан... Там водата и лете е студена. Ако някой нещо е нервен или почва да откачва, казват: „Трябва да иде да се топне в Казаните или на Скока" (Славската река също прави голям водопад над града). И наистина, някои „нервозни" хора се лекуваха там: водата ги блъска, масажи им прави, студът ги калява.

Тополница през лятото е топла, намалява, иде от Копривщица, още е малка река, мека, топла, не е така „лековита". Край Тополница излизахме на теферич, ние му казваме „на гезме": две рекички, Рорач и Бобьовица, се вливат в нея в наше землище, извират наблизко, така че лятно време са студени, настанявахме се край тях. Като се посвърши полската работа, през август, пък и по-рано, цялото градче отива там в неделя — с каруци, с волски и с биволски кола. Дори се знае, че под едикоя си киселица или под еди-кой си дрян отсяда еди-коя си фамилия — така са си свикнали и други не им взимат мястото. Наредят се по реката, слагат във вирчето краставиците, доматите, чушките, свалят цървулите, обувките, топят си краката — белите дълги гащи са възпретнати нагоре. И ракията там се

студи, и виното. Най-напред е тишина, само някоя кола скръцне, несмазана с катран, позакъсняла. Постепенно, някъде към единадесет часа, се зачуват песни — нашенски, пирдопски песни, макамлийски, не хороводни, или за някой хайдутин — къде агнета е пекъл и руйно вино пил. Към дванадесет гласовете се понавдигат, за известно време настава затишие — хапва се, после отново избухва всичко насъбрано — почват песни от войните. Обикновено в началото се провикват: „Хайде, топъл ляб и есенно сирене — фръгам го!..“ Това е спомен от гладния фронт: като не са имали какво да ядат, това си викали войниците по окопите (есенното сирене е истинското овче сирене). После смешни песни, провиквания, после и мръснички — кое завоалирано, кое не, но там е позволено, пък и песничките не са кой знае какво... Към два-три часа всичко е избуяло — песните, виковете, хората. Настъпва тишина, заспиват. Чак някъде към шест часа или по-късно — лятно време слънцето до късно свети — започват викове, караници — конете избягали, волът се уплашил. „Ти ма, що го не варди?“ „Ами ти бе, що се наплюска, та се отнесе? Не можа ли да го вържеш?“ Обикновено така горчиво завършваха тия хубави дни сред природата — все нещо ще се случи. А не дай си боже, случи се, като пътуват, кон да се уплаши, обърне каруцата, рани някого, другаде се блъснали с камион, жертва станал някой. Живот — всичко има в него...

Медет беше друга красива местност, чаровна. Там отивахме пак след като приключи жътвата и вършитбата. От Пирдоп и от околията ходеха в Панагюрище, в Баня, в Бъта, в Стрелча на бани. Натоварва се — кой на конска каруца, кой на волска кола — натоварва се багажът: черги, за да си постелят дъските — там така се спи — и черги за завивка, хурки и вълна — за работа, ядене колкото могат да занесат, колите са претъпкани и се ходи пеша — тридесет, четиридесет километра. Това е божествено пътуване, през всяко време.

Ходехме и някъде май, юни, когато цъфнат липите. Сега там е лунен пейзаж — рудниците в Медет са открити, на тераси, цялата гора е изсечена, кога ще се възстанови, господ знае — говори се, но нищо не се върши... Тогава всичко там бяха огромни букови гори, зелени, та черни, а сред тях, като езера се бялкаха липите. Просто се задъхваш от миризма на липов цвят, на мед. Мисля, че тъкмо от „мед“ идва името Медет, медната руда се откри по-късно. Горе на превала, дето пътят от Пирдоп се прехвърля към Панагюрище, билото е плоско, широко, там имаше почивни станции — Панагюрските колонии...

Трудно ми е да кажа кое място най-много обичах в тоя вълшебен край. Нека добавя, че между Пирдоп и Златица имаше болница за гръдоболни: не бяха много тия болници, аз помня в Искрец, в Ракитово (или Лъжене — Велинград?), в Троян и в Пирдоп. Такъв целебен климат беше наистина! Знаем какво стана, след като се построи медодобивният комбинат. Длъжни сме да възстановим нещичко поне от оная природа.

Още като дете, и като по-голям, с учителите и като партизанин много съм ходил по тия места. И след Девети — вдигахме се четири-пет близки семейства и отивахме да летуваме в Балкана, в хижа „Паскал“ или в Средна гора, хижа „Артьовица“. Велико удоволствие беше това и за децата. На „Артьовица“ беше една малка ловджийска хижа, сега има голям профилакториум на комбината. Знаем, че това в България е много развито, но към нас специално, хората бяха много дружни да направят чешма, заслон, хижа. Хижа „Паскал“ я направиха туристите. Изкарваха с магарета или на гръб тухли, керемиди, всичко. Хижата на „Артьовица“ пък я бяха направили ловджиите...

И сега винаги ме тегли натам, към родната природа. Дори когато не мога да отида, само като си затворя очите, и ходя там мислено, и пак се освежавам.

Едно от най-хубавите, живите украшения на тая природа на Пирдоп бяха щъркелите. Още едно доказателство, че това е било чудесно място — щъркелите не летуват къде да е: трябва да има простор, ливади, вода, трябва да има жаби. Правеха си гнездата едва ли не на всеки комин, някъде и на върби, че и на черквата отгоре, под кръста. И това беше една радост, една обич към живота и за децата, и за възрастните. Спомням си, че Райко Алексиев[27], който издаваше хумористичния вестник „Щурец“, писа нещо подобно: „Пирдоп е град, който заедно с щъркелите брои 5000 души.“

Когато се говори за детството, ти знаеш, неизбежно сегашни неща се връщат в миналото. Това съм го забелязал и сам, разсъждавам по него и в „Отрядът“, и в „Бригадата“, много съм и чел — у Цвайг, у Мороа, у други, които сами са мемоаристи или се занимават с психологията на спомените, с паметта човешка: често ти се струва, че си знаел нещо тогава, а ти не си го знаел, научил си го по-късно и мисълта го е отнесла към еди-каква си случка, събитие, време и то е включено вече там. Казвам това, защото твърде е възможно някои неща да изглеждат, че са сегашни, а ги приписвам на тогавашния момент. Аз се мъча във всичките си работи да дам достоверността на

тогавашното и ако имам да кажа нещо сегашно, свое, да го дам и него, но да личи, че е сегашно. Тия двата пласта могат да си вървят спокойно заедно.

Искам да кажа, че аз твърде рано съм усетил една гордост за нашия град. Ето сега, като се поспрях малко, изведнъж ми хрумна друга мисъл — това е много човешко, и особено за дете, което расте в такава среда, което е малко по-чувствително, което почва да размишлява: аз съм изпитвал например срам от това, че имаме магаре, а не кон; че някои пирдопчани от София са дошли дори с автомобил и ми се е струвало, че сме много бедни; когато чувах и разбирах за миналото на Копривщица, на Панагюрище, усещах се потиснат, че нашето градче няма тяхната слава, като че ли няма тая историческа памет. Но това винаги се е борило с другото, с чувството, че все пак и ние имаме нещо. Чрез Влайков — „Преживяното“ — знаех за Симеон Сърданов, учител, който е бил приятел на Левски (говореше се, че и сам Левски е идвал в Пирдоп). Сърданов е бил арестуван от турците, заточен далече. Имахме един Ботев четник, който беше жив тогава — Димитър Ночев, за него говори Никола Обретенов и други четници. След като ги разбиват, той с няколко души стига над Пирдоп. Всички са гонели своите родни места, слиза в родния си дом и Димитър Ночев, но баща му го предава. Бащата е сметнал, че така ще го запази, наистина Димитър Ночев е пуснат след амнистия. Дето сега е столичното кино „София“, има медна плоча, на която пише, че там е била неговата къща. Тогава още аз се гордеех с това, което тук мога да цитирам точно — от спомените на Димитър Ночев: „Малко-много интелигентните хора в Пирдоп го знаеха (Ботева — В. А.), като по-младата интелигенция обичаше повече него, макар да обичаше и Каравелова.“

От Пирдоп имаме двадесет и пет души опълченци. Когато бях в четвърти клас в гимназията, учехме при черквата, в едни стари сгради, метоха им казваме. Тогава работихме и ние за новото училище, новата гимназия, както беше наречена. Помагахме и в това — в двора ѝ да се вдигне малък, много скромен паметник с имената на опълченците. Естествено, в училище ни говореха доста за опълченците, имаше тогава само един жив опълченец.

От Влайкова знаехме за идването на русите. Той много живо описва дългото, страшно очакване — водели са се много тежки боеве за село Челопеч — и след това радостното им посрещане.

Също от Влайков знаем — брат му Алипия, по-голям от не-

го, е бил много активен във възрожденското, предиосвобожденското наше читалище „Напредък“. Там се е събирала революционната младеж и не само книжки са чели, но и песни бунтовни са пели, поддържали са бунтовен дух.

Има нещо в културата на Пирдоп, което ни е държало по-будни, правело ни е по-подготвени сами да потърсим книгата, да потърсим и други неща, свързани с културното издигане на човека. Казах за читалището. Много, много рано ние имаме църковно училище и много рано — светско, после и класно училище. Имаше и празници общи, за цялата страна, но зависи къде как са минавали. При нас например празникът на народните просветители Кирил и Методий беше празник и на децата, и на родителите, и на дядовците — на цял народ. Това беше най-светлият ден тогава.

„Изпитът“ в края на учебната година, който Вазов описва в „Под игото“, сякаш е станал в Пирдоп. А приключване ставаше с друг празник — „утро“ — песни, декламации, игри. Спомням си много ясно как завърших първо отделение. Старото училище „Неофит Рилски“ имаше широки каменни стълби, главният вход — през него минаваха учителите, а ние — по дървената стълба край реката. На тая каменна стълба ставаше „утрото“. Аз излязох да кажа стихотворението „Събуди ме, мамо, слънце кат изгрява, събуди ме рано, славей кат запява. Искам да отворя първата читанка, с нея ще говоря, както ти със Анка.“ Знаех го „на вода“, но като казах първата строфа, всичко изчезна. И колкото повече ми подсказват отстрани ученици, учители, толкова повече ми бучи главата и дума не мога да обеля. Навивах пеша на горната си ризка, навивах чак до устата, но нищо не пускаше и ризката. Хората се изсмяха сърдечно, ръкопляскаха ми, всичко стана много хубаво. А бях първенецът, но нито авторитетът ми падна, нито нищо. Често съм се връщал към тоя спомен, запомних за цял живот: да не си самонадеян, да не смяташ, че всяко море е до коляно... Много се ядосвам, когато ходя на срещи с ученици, особено пионери: напише дружинната ръководителка или учителката някакво листче, пъхне го в ръцете на детето и то се мъчи да чете „изразително“, а не чувствуваш никаква детска душица, детска думичка, детска сърдечност. Много често съм се канил да напиша в „Септемврийче“ или в „Народна младеж“ — „Деца, никога не четете“ (нарочно такова „неправилно“ заглавие). Може да се смутиш, може да забравиш, но това много рано ще ти напомни, че трябва винаги да си със свеж ум, бодър, съсредоточен и главно, ще кара детето да мисли, три думи да

каже, но да са негови. „Пъхнатите“ листчета правят лениво детското мислене, не само думите, но и истините могат да му останат „чужди“ — натрапени, а не вътрешно възприети.

Известно е празнуването на Коледа — коледуването: ергените ходят по къщите да пеят, но към нас това не беше нещо характерно. Голяма радост бе сурвакането, което ставаше първото утро, първия ден на старата Нова година, на Васильовден. И голям празник, и много вкусотии си събереш: ябълки, круши, сушелки, току-виж — и наденичка, какво ли не. И парички си събереш, купиш си книжка, абонираш се за списание, а може нещо и вкъщи да внесеш. И тая радост — хората навсякъде ще те посрещнат, и в непозната къща да отидеш, може само симидче да ти дадат, само бонбонче — но то е такова човешко отношение.

Бабинден беше много бурен празник, много езически, много щур в някои отношения. Тогава се топят бабите. Зет ми винаги идваше рано сутрин, с менчето вода и със здравец ще поръси майка ми (зетьовете задължително „топят“ майката на жена си — „баба“ си). Близо до нас течеше селската река (ние говорихме с тебе, че Пирдоп е град отдавна, но виж колко сме скромни — не казваме градската, а селската река!). Там имаше бент, водата се отбиваше за воденица, дарак, тепавица, ако е замръзнала — разбиват леда. Мъжете грабват булка, която се е омъжила през годината — от единия до другия Бабинден, — хвърлят я във вира, доста дълбок, стига до гърдите, потъне цялата и едва се изскубва, хуква като опърлена... Ако е близо домът ѝ — добре, но ако е далече, на оня януарски студ, докато се прибере, всичко стане на висулки по нея. Не зная колко жени са простивали, може после и деца да не са имали. Или пък са се калявали? — доста съмнително! Било е много жестоко.

После става все по-весело. Пийват греяна ракия, за да не настинат, и почват да се борят мъжете — кой се е оженил през тая година, след това други, па всички заедно. Имахме един съсед, Цано Дичов, висок, едър възрастен човек, ходеше с чешири, както голяма част от старите хора. Като се борят и се натръшкат в реката, почват да се върдалят — не могат да излязат, чеширите им се напълнили с вода. Музика свири, песни се подхвърлят, насърчения, един от най-бурните празници.

Много весел, жизнерадостен празник бе Гергьовден — навярно навсякъде е бил така.

В други краища на страната до неотдавнашно време бяха запазени езически, после станали християнски празници, празници на човешкото безсилие, на човешката безпомощност —

вълчи празници, миши празници... У нас това беше отдавна изживяно, само бабите ги споменаваха.

Трябва да кажа обаче, тъкмо по тоя повод, че имаше и много затворен еснафски морал. Еснафски не в смисъл на възрожденско еснафски, когато е бил и революционна сила, а ограничено еснафски, сковаващ. Дори у майка ми, дето бе сравнително буден човек. В 1941 година отидохме с Вера[28] до Пирдоп за един ден. (Беше точно първи март, когато Филов[29] подписа във Виена пакта за присъединяване на България към Германия. Из пътя в автобуса срещахме много германски военни части, те са бил още преди това в Русе и на други места.) Мама ни гледа продължително така, усмихва ни се хубаво, а каза: „Как си тръгнала сама с него?“ „Защо?“ „Ами ако те заведе в гората?“ Смутихме се и двамата — то беше упрек, не бива така да тръгва едно момиче...

ПЕТИ РАЗГОВОР — 19 юли 1982

— Всички празници бяха интересни — затова са и празници, — но все пак твърде различни. Един от най-радостните, най-шумните празници беше Сирни заговезни. Тогава се палят големи огньове, обикновено от слама. Ние докарвахме ардъч — хвойнови храсти, — натрупаме ги колкото купа сено, запалваме ги, започва да пращи — те горят и съвсем сурови, особено иглички-те, — изскачат искри до небето, шумове, песни. Огньовете трябва да се прескачат, но такова чудо как да го прескочиш! — чакахме да намалее малко и тогава. Имаше и опърлени вежди, изгорени панталони. Вече съвсем лична радост на момчетата беше да въртим курелници — другаде им казват оратници — дълъг клон на края с чатал, който се натъпква със слама и се завързва, запалва се и огънят се върти над главата. Явно, езически обичай, свързан с плодородието.

Някога имаше и „от играчка — плачка": да хвръкне искра някому в окото или да запалим нещо... Като казах „да запалим нещо", дойде ми на ума и за Бъдни вечер, когато някои стопани прекадяваха и добитъка, и плевнята. Една наша съседка така прекадила, че паднал въглен, при това въглен много хитър — изчакал тя да си отиде на черква и тогава избухва пламък. Отиде цялата плевня.

Най-лошото в тия наши игри по Сирни заговезни беше гърменето. Най-безопасно беше с бертолетова сол — свива се в хартия, на топчета, поставят се на земята и с камък — пук! Имаше и жабки — по-безопасни. Най-опасни бяха бездовниците. Това е дървен пистолет, на който се закрепва празна гилза или металическа тръбичка със запушени отвори, вътре пълни с барут, по средата е изрязано малко отворче, в него се сипва барут — казвахме му подзив, върху него — запалена прахан — и експлодира. Това понякога завършваше с осакатявания на ръката. Но можеше и да не се държи, а да се закове тръбата на някое дърво. Случваше се обаче — праханта дими, а не гръмва, отиде някой да го духне — и... страшно е дори само да го помислиш...

— При нас крадяха ловджийски гилзи, пълнеха ги...

— При гилзите — от пушечен патрон, се сплескваше краят им, авдзата се пробиваше, там се слагаше барутът...

Питаш какво ми е дало семейството, Пирдоп. Наистина, нещо много хубаво са ми дали и мама, и тато, и братята ми, сестрата, другарчетата, Пирдоп. Мисля, че най-хубавото от всичко е навикът за труд. Мога съвсем сигурно да го кажа сега, когато съм го почувствувал истински и когато при съвременния наш живот — особено в града — възниква остро въпросът за труда като занимание на човека, като развитие на човека. Сега градските деца са и претрупани с уроци, отгоре на всичко родителите им ги щадят, да не би да им отнемат време или сили, пък и да искат да ги карат на работа — къде? — излиза „изкуствено". Така в известен смисъл децата остават сакати. Да, в политехническото образование уж има трудова практика, но то далеч още не дава ония резултати, които са необходими за физическото, умственото, духовното развитие на младежта.

Как хубаво беше някога в това отношение, по селата и в такива градчета като нашето, с много селска, по-точно полска работа, а и в такъв дом. Трудът бе така естествен, както са естествени хлябът и водата, за да расте човек. Там не съществуваше избор, включваш се най-естествено в труда, не можеш да си се представиш вън от общата работа на семейството.

Най-напред започнах да бера сливи — така казвахме и на джанките — нали са по земята, дори само три педи над земята да си се подал, можеш да ги събираш. Понякога беше много противно — като напече онова слънце, почваш да береш мързеливо, седнал, наклепваш панталонките със смачкани джанки и прах — цяла подница ти натежава отзад... (По-късно с брат ми се изхитряхме да берем джанки и в полето, и диви джанки в гората, мога да си призная сега — и на чужди посягахме. Продавахме ги на кръчмаря за ракия, събирахме пари и ходехме да играем на „чифт—тек" в сладкарницата на дядо Иван Вутин: като налучкаш, чифт или тек е номерчето в шоколада, взимаш го ти, а го плаща другият, налучка ли той — ти плащаш...)

След това трябваше да събираме класове, като се ожънеше нивата, оставаха много класове. После помагах на жътварите — събирах ръкойките. Вече по-големичък започнах да жъна. Жътвата беше ужасно нещо: все наведен, все наведен в ония страшни горещини, всичко пулсира в слепите ми очи, колкото и да съм малък, мисля, че ще ми се пукне сърцето. А да изляза от играта не мога, няма начин. Тогава помолих възрастни-

те жътвари да ме научат да връзвам снопи. Това е мъжка работа, изисква се много сила — да се стегнат яко снопите, иначе после, като изсъхнат, се развързват. Но връзването е по-друго: наведеш се, изправиш се... Така с големи усилия избегнах жъненето. Пък се и чувствувах много горд, че върша мъжка работа.

Също много тежко беше да тъпчеш сламата: прах, задух, а под керемидите — огън. Или да подаваш овършаното на веялката, плявата ще те задуши...

— Не вършеехте ли с коне?

— Да, с коне. Но нали сламата трябва да се намести в плевнята, трябва да тъпчеш здраво, да се събере повече. А житото — да се отвее...

По-късно започнах да кося люцерна. Това е също мъчна работа — скъсват ти се червата, но и много заяква човек.

Най-приятно беше да събираме киселици, круши, дренки, лешници есенно време — за зимнина. Правехме туршия от круши, от киселици, ошав. Но ошав варяхме повече от сушилки — цепехме джанки, круши, ябълки и ги сушехме. Тежко беше да се събират и дърва в гората: случва се да ги измъкваш на повисоко и тогава бъбреците ти се късат, или да ги сваляш надолу и връзопът дърва те гони по стръмното, бие те по петите. Трябва да имаш голям опит, иначе може и да те осакатят.

Тая работа, особено в гората, почти винаги беше свързана и с някакъв страх: страх да не се счупи оста или колелото, да не обърнем магарешката каручка (оттогава си спомням приказката за неволята), да не ни срещне горският, ако сме натоварили не само магарешки дърва — така наричахме сухите дърва, то е прочистване на гората, — а сме отсекли и нещо зеленко...

Особена радост и удоволствие бяха седенките, най-вече беленето на царевица — беленка. Ние, дечурлигата, и белим, и изнасяме шумата, струпваме я, борим се из нея.

— А ергените?

— А ергените работят, но и задяват момите. Не знам дали не им пречат повече. Но никога работата не оставаше несвършена.

— А ти стигна ли до ергенлък на беленка?

— Това стана по-късно. Когато бях ученик, по време на беленките трябваше да бъда в София. Но като студент съм ходил на беленки. Тогава те вече бяха и идейни вечеринки.

Именно трудът ми е давал велико самочувствие. Преди всичко на тялото — весело му е, бодро му е на тялото, докато работи, а и в умората му е съвсем леко. Друга умора е това,

щастлива, приятна, като че ли леко пулсира цялото тяло. И едно душевно самочувствие. Срещнат ни хора и викат: „Ей, я тия момчета какви дърва са набрали. Ашколсун, мъже са вече!“ Да се редят снопите на колата, изисква майсторлък и затова обикновено арабаджията си ги реди. Аз ги подавам с вилата, снопите са тежки, освен закалката, която получаваш, арабаджията ще каже на баща ни: „Твоите деца много ми помогнаха, много слушаха.“ Или — изкарване на тор на ливадата. Тя беше доста далече — чак в Тодоричане. Сам си товаря, сам си разтоварвам — само като вдигна ритлата. И освен всичко друго, карам по централното шосе София — Бургас и хората казват: „Такова голямо движение, а виж, момчето никакъв страх няма!“ Пък то голямото движение — два-три камиона и някое „леко таксе“.

И като студент, когато се завръщах в Пирдоп, работех три месеца, наистина се закалявах и през цялата зима имах физически сили, малко боледувах. По-късно остро почувствувах липсата на физически труд, на тая закалка — две години в София бях нелегален, не можех да се прибера в Пирдоп — първите дни в отряда бяха цял ужас, нямах издръжливост, задушавах се в поход... докато свикнах и там. Много се е говорило, че трудът очовечава човека, но може да знаеш това, а да не го постигаш, трябва всеки сам да го изпита. Много голям проблем е как сега да създадем на нашите деца такава обстановка, в която сами да приемат труда като най-естественото нещо, жизнено необходимо.

— Във вашия район има ли лозя?

— Не. Нито в Пирдоп, нито в околията. Високо е, въпреки че котловината е закътана между Стара планина, Средна гора, Козница, Гълъбец.

Едно време опитваха един сорт грозде, с много дебела кожа, с тежък вкус, но и то бързо „подивяваше“, оставиха го.

— Аз питам, защото в моя край, където нямаше лозя, всяка есен нашите отиваха в пазарджишките села с камиони. Всеки си имаше дост — закара му дървен материал, оня му натовари грозде. Ние, децата, причаквахме колите на чуката, всеки търси своя човек, качи се, зобка, дорде стигнат до града, и това му е. После правеха вино.

— У нас грозде докарваха от Рахманларе, сега Розино, и от други карловски села. Понякога и от Южна България — Пазарджишко. Вино не правеха. Кръчмарите си докарваха вино от пазарджишките села. По-късно (че и сега!) някои започнаха

да си правят вино, малко контрабандно, от какво ли не: грозде, стафиди, малини, къпини, боровинки...

— Най-сладкото по мое време беше, че посрещахме каруците с грозде. Вие сте правили ракия от сливи.

— Именно. Есента, след жътвата, се берат джанките, слатат се в каци, ферментират, после почва да се вари ракията. Това ставаше на доста казани в различни краища на Пирдоп и, разбира се, беше съпровождано с песни и с доста повишено настроение.

— Благодаря ти за тая апология на труда, която записахме.

— Слаба е, аз я чувствувам по-силно.

— То се усеща. И аз искам да кажа, че тъкмо тоя труд, природата, човекът — това е селската цивилизация, която има свои определени норми, преценки, оценки, възможности, все свързани с това как се труди човек, какъв берекет вади, какво е отношението му към семейството, децата, бащите, майките — всичко онова, което ми се струва, че сега загубваме по някакъв начин.

— И това беше най-ценното — че всичко ставаше естествено — така както си расте човек, както си яде, както си пие, така и работи. Ако имаш някакви съображения, кажи ги тук, защото по-късно едва ли ще се върнем на тая тема. Искам да разбера твоето отношение към тая цивилизация, към нейното отмиране сега и последиците, които прогнозираш. Ти очерта един трудов цикъл, в който е включена цялата фамилия, цялото градче, цялото население — и с празниците, които му дават известен отдих и радост, а, от друга страна, основното, решаващото, всекидневното е едно трудово усилие, вследствие на което е тази сладка почивка, която тялото получава след това. Това аз го наричам селска цивилизация. Главното звено на ценностната му система е трудът — как се трудиш, как се отнасяш към земята, пестиш ли и прочие, и прочие...

— Ако искаш, това е въпрос и социален, и душевен, и философски. Това е изобщо въпрос на два различни исторически периода, на две различни епохи. Най-ценното на оня живот беше, че трудът и с тежките си страни, и с хубавото си сплотяваше хората. Нямаше друг начин на живот.

— Пораждаше нуждата от взаимопомощ.

— Сега някои неща са насочени към разпиляване на човешките усилия, специално в селото. Трактористът си пердаши с машината, комбайнерът — със своята, да, и около тях има няколко души, но то е малко...

Не зная какво е сега точно съотношението, но в сравнение

СОФИЯ

с по-рано градското население е много, много по-голям процент от селското. А голяма част от това градско население е селско, дошло по една или друга причина в по-ранна ил по-късна възраст в града. А тук още го няма естественото сцепление в труда. За това може много и много да се говори, трябва да търсим сегашните начини на сплотяване. В заводите, в предприятията говорим за колектив — това е по-висока степен от някогашното домашно задружно или задругарско общество. Но и голяма част от хората сега остават вън от всякакъв колектив, от една естествена човешка единица, която, като се събере повече, става село, става околия, става край...

— Един въпрос за твоето ученичество — към най-ранните ти спомени за учители, учителки, за специално влечение към някои предмети, за твоите успехи и неуспехи — това би било любопитно за твоя автопортрет.

— На училище тръгнах малко по-голям от връстниците си. Понеже съм роден през февруари 1918, можеше да мина с децата от 1917 година. Но един петък се връщахме с майка ми от пазар (ставаше „петъчен пазар"), аз ѝ носех бохчата с покупките, и се отбихме при главния учител Георги Хаджиличов — чудесен човек, съвсем народен учител. Той помисли, помисли и рече: „Я виж, Гьоргьовице, няма да има кой да ти носи бохчата от пазар, та хайде догодина да го запишем."

Ученичеството за мен е блажен период. В първо отделение ни учеше Иван Стрелков. Това беше последната му година, после се пенсионира, отвори книжарница и ние му станахме добри клиенти. Учител Стрелков ни беше като баща, може би дори като дядо. Благ, душа-човек. Не помня да е пернал някого с пръст дори — а тогава боят си беше разрешен. Много го слушахме. Във второ отделение ни учеше дъщеря му, Занка Стрелкова, за нея пък беше първата ѝ година. Сигурно е помагал баща ѝ, но ние чувствувахме, че тя е уверена в работата си, в отношенията си — дори повтарячите на задния чин, дето правеха всякакви бели, и те не смееха много да си разпускат поясите. Най-хубавото, което ми остана от нея, е, че тя, наред с другите предмети, ни четеше „Робинзон Крузо". Чувах го за първи път, беше страхотно увлекателно. Не знаеш на коя земя си! Струваше ми се, че в целия град наставаше тишина, когато тя четеше. Един път, така увлечен, страшно бях се вживял в усилията и в нещастията на самотника, та когато тя каза, че Робинзон започнал да гладува, аз изведнъж, спонтанно извиках: „Ами защо не яде „мадами"? Чул съм преди това „банани", но — нали по камънаците около Пирдоп е пълно с бана-

ни! — забравил съм, а „мадами“ се казваше често — и го изтърсих... Избухна смях, от децата спасение няма, за доста време станах „мадама“.

Занка Стрелкова беше и много търпелива. Започна да ни учи на литературен език, пита ни: „Кои идват в петък на пазар в Пирдоп?“ Ние всички: „Селаченете.“ „Кои, кои?“ Ние пак: „Селаченете.“ Тогава тя търпеливо ни обясни, че правилно е „селяните“. От оня ден за мене възникна въпросът диалект — литературен език. По-късно, в III софийска мъжка гимназия, учех в един клас, който беше „вавилонски“: през 1934 година бяха закрити реалките, в тоя клас се събрахме ученици от Пирдопско, Ботевградско, Трънско, Брезнишко, Ихтиманско, имаше и от Северна България. Понякога не си разбирахме езика, големи усилия полагахме да се обясним. Аз бях убеден, че говоря съвсем литературно, защото много бях чел. Но няма да забравя как разбрах, че се лъжа: веднъж в трамвая поприказвах с кондуктора и той ми рече: „Ти си от Пирдопско, нали?“ Попитах го: „И Вие ли сте оттам? „Не, но разбирам кой откъде е по това как приказва.“

В трето и четвърто отделение ни учеше Иван Данчев, също от Пирдоп. Той беше стегнат, строг, имахме му страха, в хубавия смисъл на думата. Той ми даде най-силно тласък към книгите още по онова време (беше библиотекар на читалището), а то си остава за цял живот.[30]

Едни от големите радости на училището бяха трудовите дни. Есенно време три дни копаехме дупки по баира, а напролет три дни садяхме борчета. Имаше и много игра, имаше и зевзеклъци, и келешлъци — да садим дръвчетата нагоре с корените — после мине горският, оправи ги. Но така се вършеше голяма работа — в боровата гора имаше вече стари дървета, садени от нашите байчовци. Сега, като отида и погледна — целият баир е залесен, и поколения след нас са садили — драго ми става. Ако насочим към това и днешните ученици, то би било много хубаво, много полезно и за тях, и за страната.

— От разказа ти досега разбирам, че ти си обичал училището. Забелязал ли си да се прави разлика от страна на училищното ръководство и отделни учители в отношението им към децата по социални или други признаци?

— Аз казах, че това беше един блажен, благословен период в живота ми, особено началото, до четвърто отделение. Дори в събота следобед ме обхващаше лека тъга, че в неделя няма да учим, няма да се съберем — въпреки че неделята си имаше други радости, имал съм си и друг живот — особено през ваган-

щиите. Но училището вече стана големият ми живот. Най-цялостно се чувствувах там — като момче, като човек, който може нещо да реши, да направи. Приятно ми беше да ходя на училище, може би и защото имах най-добри възможности от други деца да уча, ако щеш, дарба го наречи. Освен влечение имах и известна подготовка от братята и сестра си, от цялото семейство. Понякога децата в тая ранна възраст засичат, уплашват се, като не могат да научат някой урок или да сметнат задачите, объркват се, „насмотават" се, както казват в Пирдоп. На мен тогава ми вървеше всичко — не мога да кажа, че имаше разлика между българския език или аритметиката например. Тогава българският език беше и граматика, и други неща, които не ми бяха много интересни — и все пак...

Аз не бях едър, напротив — дори нисичък (по-късно поизрастох), не бях силен, нито имах агресивен дух и в детските борби или в битките между махалите това ме гнетеше доста, може би затова налитах по-храбро, отколкото трябваше. А в час — там беше моята сила и моето самочувствие. Това също подсилваше желанието ми да съм силен ученик, да научавам, да знам. Много обичах и ръчната работа, по-специално резбарството: върху едни тънки, специални липови дъски копирахме готовите форми и внимателно режехме с трионче — на железен лък. Тънка работа, умеех я: изработих абажур, трамвай, лека кола, етажерки и разни още работи. Минавах с пълно отличие и в прогимназията (само от трето за четвърто отделение с 5,80, може да съм имал петица по гимнастика).

Като си помисля, струва ми се, че някакво дълбоко класово разслоение в училище не е имало. Твърде е възможно — понеже на всички ни е мило да си спомняме за детските години — и да поидеализирам нещо, все пак Пирдоп беше едно патриархално градче, хората се познаваха, сближаваха се, а и нямаше учители от някакви богати фамилии. Разбира се, и в това градче неотдавна бе избухнало въстание, имаше убити, имаше си класови и политически сблъсквания. Но отношението на учителите към учениците се определяше повече от това дали е добър или лош ученикът. А обикновено децата на по-заможните и на по-интелигентните родители се явяват по-подготвени в училище, докато на бедните деца много им пречеше и това, че все ги караха да работят — и през учебната година, пролетта, есента, зимата — каква ли не полска и домашна работа. Имаше и конфликти между учители и родители, особено когато родителите задържаха някой способен ученик, учителите много настояваха да го освободят от работа.

По инстинктивен начин „класово разслоение“ аз и всички деца чувствувахме спрямо нашите софийски братовчеди и братовчедки, които идваха през лятото в Пирдоп на курорт. Обикновено те бяха по-добре облечени (дори бедните обличаха децата си в най-хубавото, което имаха), знаеха какво е кино, всякакви още забележителности на големия град. (В нашия край — може и от уважение, може и с лека насмешка — казваха на София „голямото село“, нямаше „столица“, нямаше гръмки названия.) Гостенчетата от София не бяха заети в безкрайната селска работа, само колкото за игра се хващаха понякога, докато на нас ушите ни пукаха.

Спомням си един мой братовчед, Мотко, казваше: „Абе то е много лесно да живееш в Пирдоп, може все баници да ядеш: имаш брашно, сирене, масло, само ги омеси — и ето ти баница.“ Накарахме го веднъж да отгриба житото от веялката: сравнително чиста работа, но все пак плявата пълни устата му, прах засяда на гърлото му, кашля, киха, очите му ще изскочат. „Е, викам му, лесно ли става баницата?“ „Ей да му се не види, брей, не ща ти баница, не ща ти и работата...“

— Спомняш ли си за някои обичани съученици от тези ранни години? Какво е станало с тях?

— С почти всички живи съученици от ония ранни години се помним и срещаме. Винаги има какво да си приказваме, тогавашно и днешно. Имаме си другарски отношения, на взаимно зачитане, приятно ми е да си приказвам с тях.

С Костадин Койчев учихме заедно и тогава, и после в III мъжка гимназия. Той стана железничар, участвувал в саботажи (комунист беше от гимназията), попаднал в затвора, след Девети беше секретар на Околийския комитет на партията в Пирдоп в най-тежките времена — масовизацията на стопанствата. Чувствувам го много близък, всичко можем да си кажем с него. Лукан Божков ми помагаше, когато бях нелегален, повикваше ми хора на срещи. По-късно работеше във външната търговия, ходих му в Кайро на гости, така се роди пътеписът „Мигновения в Египет“. Тодор Марков — в Трета мъжка гимназия ми съставяше уравненията на класното, тогава твърде много се разделиха интересите ми, литературата ме ангажираше все повече, а математиката все по-малко.

— Ако можеш да си спомниш някои случки, преживелици в училището, които смяташ, че трябва непременно да влязат в една мемоарна книга. Те всъщност са отражение на тогавашно-

— Мога да си припомня безброй случки. Естествено, не е то време.

нужно да ги натрупваме тук, трябва да подбираме неща, свързани с формирането ми като човек.

Бяхме в четвърто отделение, водиха ни на екскурзия през баира до Тополница. Като се връщахме, не помня по какъв повод — може би под влияние на прочетеното за хъшовете или нещо друго, — образувахме тайно дружество. Не помня и какви велики задачи сме му възлагали, но трябваше да се закълнем. Една червена кърпичка — значи, все сме знаели нещичко за червения цвят, пък и тогава много се пееше оная песен „И знамето, червеното, свободно нека да се вей!. . .“ — та целувахме тая червена кърпичка и един пистолет с тапи — той беше мой. Дотук всичко наред. Но някой беше намерил един мъртъв таралеж, изведнъж се роди идеята: за клетвата да целуваме и него! И ние — нали вярност докрай, всеотдайност, тайно общество — целувахме го, макар само по муцунката. Обаче един другар се закучи и не ще да го целуне, мръсен бил таралежът. Това беше измяна. Веднага го осъдихме остро, може и да сме го натупали. Той продължи предателството: казал на учителя ни. Учителят ми взе револвера, не ни се кара много, но все пак — „Как може така да тормозите другаря си, какви са тия грубости?“ Стигнахме корията, стара дъбова гора, спряхме да починем. Едно пиле пееше, някой каза, че пеело жалостиво, и аз веднага допълних, че пее тъкмо заради мене, за пистолета. Учителят се засмя и ми го върна.

Но потресението си беше потресение. Мислех си — а и сега си мисля: ние ли бяхме виновни, че искахме от него една безумна вярност, а той беше прав, защото беше реалист? Спомням си тая случка може би защото по-късно и мене, и тебе са ни карали да целуваме таралежи, като са ни ги представяли за гълъби. А като взехме да различаваме кое е таралеж, кое гълъб, тогава пък се оказахме „колебливи“. . .

— Това е темата за реалистичното и фанатичното в отношението към света. Човек не знае дали човечеството дължи повече на фанатиците или на реалистите. Това е тема, която ще подемем на края на нашия разговор.

— Една случка от прогимназията. В двора на училището имаше гимнастически уреди — лост, паралелки и една доста стръмна стълба — но не отвесна и не със стъпала, а с дебели дървени пречки: хващаш се отдолу и под наклон се изкачваш на ръце. Моите ръце не бяха толкова атлетически, изкачвах се донякъде, но рядко успявах догоре. Как стана — зная ли? — установих друг рекорд: качвам се горе, с краката си обхващам двете греди и се спускам, надолу с главата — уж от „стъпало

на стъпало". Но като мина две-три стъпала, внезапно си пускам ръцете и летя, хванал стълбата само с краката си, момичетата почват да пищят — страхотно удоволствие, бях станал факир! (И ако отворим една скоба: можеш да кажеш, че не съм пълзял по обществената стълба, само съм се спускал надолу с главата...)

Един ден пак се спускам така, изведнъж настъпва тишина, мисля, че това е нова форма на възторг, но като стъпих на земята, поздравиха ме с шамари. Вдигнах ръце да се бия, но... беше мама! И гняв, и обида — пред всички да го направи, и пред момичетата... Може би тя ме спаси по този начин — никак не беше изключено да се пребия някой ден, но дълго не ѝ простих това — защо не почака вкъщи да ме удари?! Но запомних и думите ѝ: не бива човек да прави всякакви циркаджийства само и само да му обърнат внимание.

Най-важното, което си спомням от гимназията, е стачката 1934 година. Знаеш, че тогава страната се заливаше от стачки — работнически, студентски, ученически. Не знаех как е подготвена нашата стачка (още не членувах в маркс-ленинската група). Официално — против учителката по математика, която беше нетактична с учениците, излишно строга, пишеше много двойки, всички бяхме против нея. Но стачката си имаше и политическа подкладка.

С възторг напуснахме стаята, другите класове също, виждам се и сега как ръкомахам, още по-ярко виждам моя приятел Велко Болчев, който по-късно загина като един от първите партизани в Софийски окръг, беше много разпален, тичаше, викаше. Излязохме от гимназията и тръгнахме към Боровете. Беше студено, мрачно, тревожно, а ние се палехме. Дойдоха някои по-големи младежи, ремсисти, окуражаваха ни — „Горе главите, момчета!"

На другия ден трябваше да продължим, но аз отидох на училище, имаше само няколко момичета и момчета — легионерчета — и двама другари, изключени от други гимназии, приети условно — за тях е било решено да не участвуват в стачката.

Защо отидох аз? Ти питаше хубаво ли ми е било някога вкъщи, казах ти „Много хубаво", но ето че „много хубаво" понякога става лошо. Целия следобед и вечерта мама и тато ме увещаваха да не участвувам повече в стачката. Докато само ме увещаваха, все още издържах, но когато започнаха молбите, жалбите, „Не ни ли обичаш?", „И ти ли ще ни зачерняш?", „Молим ти се, сине!" — стана ми болно, не можах да понеса това... Казах, не бях още член на маркс-ленински кръжок, ни-

кому не бях давал клетва, нито дори обикновено обещание, никой не ме обвини нито тогава, нито по-късно, спокойно бих могъл да го премълча тоя момент. Но тъкмо затова не искам да го премълча. Такова нещо може би трябва да се случи всекиму, и то в ранни години: да го помни цял живот и никога да не го повтори (стига да е горе-долу приличен човек). Колкото по-възрастен става, в толкова по-отговорни моменти може да му се случи — и толкова по-опасно... Заради една висока кауза ти си длъжен, ако се наложи, дори против майка си, против баща си, против най-скъпите си хора да отидеш — както мнозина бяха принудени да го направят през антифашистката борба 1941—1944 година... Тази случка стана за мене един мерник, по който винаги се преценявам.

— Какво жертваш — какво получаваш?

— Последователните стачници тогава бяха отишли към Балкана, беше ги гонила полиция. На третия ден стачката беше прекратена. Никога не съм се радвал така на наказание: директорът на гимназията беше националист, че и фашист (но времето на „Блока“ беше по-друго, не като след 19 май 1934), той ме видял първия ден, когато съм викал с всички, така че и аз получих последно предупреждение, това ме изравни с другите, най-радостното наказание в целия ми живот...

Голямо събитие беше земетресението през 1928 година. Дневното земетресение беше много весело: бях прав, по едно време взеха да ми се клатят краката, лятната ни кухня беше с гол керемиден покрив — гледам, керемидите мърдат, брат ми печеше кафе в „долап“, както седеше на ниско столче пред огнището, току се преметна. Ужасно смешно!... Но през нощта заскърца цялата къща, мама изскочи от другата стая, измъкна ни почти на ръце с брат ми на двора. Цялата нощ не се решихме да влезем. Тая нощ остана в живота ми като нещо, което ме е навеждало на много страшни мисли. И как не — във вестниците пишеше покъртително и страшно за разрушението на Чирпан, за изчезването на минералната вода в Меричлери. Появи се песен: как някой си човек пропаднал в раззиналата се земя и тя го засипала, „но при втори удар по-страшен, земята го назад повърна“...

Както винаги почти, в страшното имаше и смешно: аптекарят Топалов беше известен като много страхлив човек, но голям реакционер, който все намираше да се заканва някому. Уплашил се Топалов от нощния трус, хукнал да бяга и тъкмо като излизал, пада керемида от къщата му, удря го в гърба, той се просва на земята и вика ли вика, че умира. Вдигнали го хо-

рата, но остана приказката: „Една керемида да падне — страхливеца ще удари!“ Друга керемида в Пирдоп не беше паднала.

— Какви са били четивата ти? От кои са останали най-силни впечатления? Проверявал ли си в по-късните години на какво се дължи това впечатление или, с други думи, връщал ли си се към четивата от юношеството?

— Казах ти, че трето и четвърто отделение ни учеше Иван Данчев. Той беше библиотекар в читалището и викаше подобрите ученици да му помагаме при подредбата на библиотеката: лепяхме сигнатури, номерца, имаше едни печатни предупреждения как да се пази книгата. Учител Иван Данчев ни насочваше кои книги да четем. Още тогава изчетох Майн Рид, Жул Верн, Карл Май, Емилио Салгари, Уелс, всичко, което намирах. А добра беше пирдопската библиотека, имаше доста книги. Някои обичаха, като вземат книгата, още по пътя да четат. Аз не обичах така. Щом вземех книгата, бягах вкъщи и сядах на прага на къщата. Като ме видеше мама, казваше: „Пак ли се отнесе?“ Понякога добродушно ме подритваше с крак: „Я стани, стани, че ще те заболи главата от това четене.“ После известните детски номера: купя си фенерче с батерия и чета под юргана. Чудно как не са ми се повредили очите.

В прогимназията четях Вазов, Захари Стоянов и много други български автори. И чужди. Във втори прогимназиален (шести) клас започнах Толстой, и то тъкмо „Възкресение“! Впечатленията ми от този роман и досега са някак на пластове: едно ми е останало оттогава, други неща от препрочитанията в зряла възраст.

В началото на гимназията дойде Христо Недялков, пирдопчанин, току-що завършил, по-късно литературен критик, литературовед. Той ни заинтересува с нови писатели, които дотогава не знаехме — Константин Петканов, Добри Немиров, Илия Волен.

В читалището и в гимназиалната библиотека имаше цели връзопи стари течения на списания: „Листопад“, „Хиперион“, „Златорог“, „Съдба“. Вземах ги така, на връзопи, четях всичко. Това се оказа източник на широка информация за тогавашния литературен живот, за тогавашните литературни спорове. Четях и много текущи вестници, списания. След Девети, когато започнаха оценки на различни автори, на различни произведения, аз често имах свое отношение, резерви за едно, несъгласия с друго — породени още в онова време.

В София вече навлязох в пролетарската литература, в съветската. Естествено и в Пирдоп, и в София четях ония брошур-

ки, наречени „жълта“, „булевардна“ литература. Те бяха безкрайни произведения — много добре си спомням „Любов, страдание и лудост“[31] — една дълга и дълга книга, всяка седмица излизаше по една брошура, пълна с нескончаеми ужаси, престъпления, подвизи, спасявания на любимата. Тоя роман не можа да събуди никаква любов, но се чудя как съм издържал в оная възраст да не изпадна в лудост. Оттогава ми е останал един принцип: четивността далеч не е белег за художествена литература.

— Светотатствено гледище си запазил оттогава.

— Всяко време си има своя Бунарджиев,[32] своя Джек Оворбаг[33] (пък то — обърнато Габрово!), своя Слави Езеров[34]. Има книги — и на пролетарски писатели, — които сега не ми се иска да препрочета. Каня се, после се отказвам, защото знам, че сигурно ще има разочарования. Искам да останат тогавашните впечатления. Това си е лично мое усещане — аз не раздавам признания и награди, за да си коригирам мнението и впечатленията. Но, разбира се, често се връщам към велики за мен книги, особено на съветската литература от 20-те и началото на 30-те години. Аз съм писал за това и е излишно сега да ги изброявам — със своя „Разгром“ Фадеев никога не ме е лъгал, и Бабел не ме е лъгал и ненаситно го чета, и много съветски поети. Връщам се да чета детските книги: „Винету“. „Пълзячи по скалите“, „Оцеола“.[35] Виждам, в тях основното е: справедливостта винаги побеждава. Някои от тия книги са понасилено педагогически, но очевидно детството иска и такива работи — категорична защита на справедливостта. Струва ми се, оттам и тая удовлетвореност, и тая възможност и сега да четеш такива книги, въпреки всичките по-късни преценки.

— Много ми е интересно как се е пробуждал полът или сексът, както се казва, развитие на влечението към момичетата — физическо и духовно? Каква е била първата и плаха любов, какво беше избраното момиче и какво стана по-късно с нея?

— За тия трепвания, за това чувство към жената — някои неща трудно си ги спомням, или по-точно, има риск да пренеса по-късни усещания в по-ранни години.

Положително си спомням, че някъде към пет-шестгодишен вече имах първи „тревоги“, първи усещания за това какво съм аз и какво са момичетата. Едни свръхплатонически „влюбвания“. Това е било някакво привличане, някакво чувство за красота, някаква сладост, която изпитвах не чрез допир, а просто така — усещане на цялото тяло. Тия влюбвания бяха винаги в по-възрастна жена. Не можех дори да кажа кое е хубавото на

тая жена — само цялостно, спонтанно влияние. И винаги ме беше срам от такива жени. Може би съм си представял, че знаят какво мисля, а всъщност самият аз не знаех какво мисля — освен чувството, че тая жена не е като другите.

Веднъж точно на Генчовия мост, на шосето, главната улица, отдалеч извиках едно познато момиче — семействата ни бяха близки. Като се обърна, видях, че не е то, но е хубаво, много хубаво момиче. Трябва да съм бил второ или трето отделение. И ето ти любов от пръв поглед! Скоро момичето дойде в нашето отделение — баща ѝ, банков чиновник, бе преместен на работа в Пирдоп. Всичко беше решено безвъзвратно — това бе Тя. А дето се бях припознал и я извиках, и тя се усмихна — всичко си беше знамение — не помня дали съм знаел тая дума, но така си беше, знамение: тя е определена за мен. Но ето, всички момчета в отделението започнаха да чувствуват същото. Разбира се, не всички имаха шансове, но един мой приятел, останал да повтаря поради заболяване, по-голям и по-хубав от мене, ме затъмняваше, та започнахме дълга борба, но, странно, доста коректна: кой пръв ще ѝ закачи мартеница, кой ще ѝ направи подарък — имаше едни бронзови украшенийца, естествено, за нас „златни" — лъвчета, четирилистни детелини, подкови. С една дума, какви ли не мурафети измисляхме, за да я пленим. Като се прибирахме от училище, минавахме край бента на една воденица — когато тя не работеше, водата се спускаше като водопад. В тоя водопад хвърляхме разни неща — той хвърли един молив, аз — два, той хвърли пет стотинки, аз — десет, така показвахме кой е по-богат и главно кой повече ще жертвува за нея (слава богу, не стигнахме дотам — сами да се хвърляме във водопада).

В прогимназията това стана истинско мъчение — появиха се къде-къде по-опасни врагове, големи момчета от гимназията и повтарячи почти мъже, особено един, който по-късно се прочу като класически любовник — наистина беше много хубав. Идваха в двора на нашето училище, гледат я, намигат ѝ, усмихват ѝ се. Момичето отиваше в другия край, но ми се струваше, че това нещо му харесваше. Дангалаците отиваха след нея, хвърляха ѝ опасни погледи. Разбира се, това възбуждаше у мен, и не само у мен, люта омраза, люта ревност... За да свършим с тоя случай, ще добавя, че наистина твърде рано и твърде зле развратиха това момиче и животът му по-нататък стана много тежък.

В гимназията вече, по-специално в пети (девети) клас, почти бяхме „на двойки", май не остана свободно момиче. Няма-

ше големи приказки и признания, то се разбира: като застанеш в редица до нея, като седнеш до нея... И всеки се грижи за своето момиче, закриля го. Почти никой не навлизаше в чужда територия — имаше една толерантност.

Естествено, подборът започна да става и по друг белег — да е „наша“. Това не беше голямо затруднение, по-голямата част и от учениците, и от ученичките бяха прогресивни, имаше малко легионери или „националисти“. И по-важно: ако не е — да я направим наша. Тогава определяхме: този — с тази, онзи — с онази. Аз сам доста се потрудих да ми се падне едно хубаво момиче от осми клас, аз бях в девети. И една сутрин, в чудесен ден, преди часовете, учехме в новата гимназия на края на града, до градската градина, трябваше да започна. Стояхме отделно момчетата, отделно момичетата. Моите приятели ме насърчаваха: „Хайде, тръгвай!“ „Сега. Отивам.“ Може би двайсет пъти тръгвах, най-сетне... Светът се залюля, всичко се върти, зная, че всички гледат мене, а не виждах никакъв свят — само тя и аз. Вторачил съм се в нея, другите момичета ми се мержелеят като на лоша снимка. С едно твърде неопределено, вибриращо „Може ли?“ я отделих, тръгнахме към градината. Дали съм ѝ казал нещо? А и какво трябваше да ѝ казвам? То се разбираше, щом дойде с мен. Двата лагера, момчешкият и момичешкият, ни следяха със съчувствена, може би и завистлива тишина.

По-нататък историята се развя стремително... тъй като никаква история не се развя... Само веднъж отидох в квартирата на обща наша позната, моя съученичка, в нейно присъствие. Странно защо не аз, а момичето беше донесло една роза, сложи я на масата в чаша вода. Аз я гледам, измънквам едно „Ами...“, на което и тя отговаря с „Ами...“. Най-после побутна чашата към мен и каза: „Вземи я.“ Поисках да ми я даде със своята ръка, но тя само се червеше... Разбира се, тая роза, ако можех, цял живот щях да я пазя... Въпросът вече „беше решен“. Но дойде краят на годината, отиде си на село. Някой казал на баща ѝ — такива неща бързо се разпространяват, има услужливи хора. Голям бой паднал... Тогава закриха реалките. Аз дойдох в София, тя също — в някакво специално училище. Опитвах се да се срещнем, но тя никога не пожела, много бяха я наплашили.

Минаха години, след Девети я срещнах в един южен град, имахме литературно четене, обади ми се след това. И странно: като че нещо от оная атмосфера — следобеда с розата — се повтори. Мълчаливо. „Ти какво правиш?“ „А ти?“ Имаше

две хубави, много добри деца, но мъжът ѝ много пиел... Чувствувах я близка, и у нея имаше хубаво чувство, като че ли търсеше някаква защита. Дори въздъхна: „Как ли не вървят човешките пътища? Може би, ако някога... заедно, би било по-друго..."

Това е плахата любов.

А после започнаха известните влюбвания в учителките. Още в девети клас, в Пирдоп: хубава учителка, обичахме я всички, аз все исках да направя нещо особено — да ме забележи, да ме хареса... Трета мъжка беше най-тревожната в това отношение: образцова гимназия, там минаваха практиката си стажанти и стажантки, а някои стажантки се доближаваха по възраст до учениците, ако искаш обратното — някои ученици, повтарячи, бяха на години почти колкото стажантките... Мислил съм си — дали е добре или лошо, ако учителката е хубава. Това безспорно тревожи учениците, поражда съперничества. От друга страна, има нещо облагородяващо: не ти дава сърце да я обидиш, да се държиш лошо. Това, че искаш да те забележи, те подтиква да се учиш по-добре, да ставаш по-достоен човек. Стига, разбира се, да няма трагични случаи.

— В тоя период имаше ли случаи, в които ти да си афиширал любов, а да ти е отказано?

— Като дойдох есента на 1934 година в София, трябваше най-напред да се ориентирам в града. Гимназиите бяха мъжки и девически, в училище не можеше да се сближиш с момиче. След големите провали в маркс-ленинските кръжоци през 1935 година много рано ми се падна да бъда отговорник на гимназията. Най-много правехме срещи с Трета девическа и с Механотехническото училище. Оттогава познавам Анушка — Анушка Драгиева[36]. Това не беше влюбване, а безкрайна обич към едно жизнерадостно, хубаво момиче, и то наше, но именно момиче. Имаше нещо повече от обикновената дружба, без да бъде любов.

С едно друго момиче — пак от Трета девическа — имахме срещи по работата в читалище „Христо Ботев" и аз доста се влюбих. Но къде ти — нали имаме организационна работа, как ще посмея да предлагам нещо такова... Разхождахме се доста с нея, понякога тя ставаше лирична, сантиментална, но и да съм се сещал... дума да не става! По-късно разбрах, че дори ми е била сърдита. Софийските момчета и момичета, особено в крайните квартали, съзряваха по-рано от нас, провинциалистчетата, а това момиче било изобщо твърде любвеобилно.

Приятелства имах доста, различни, но истинска гимназиална любов — не. Може би и поради многото тичане — и все в ограничена, „наша" среда.

ШЕСТИ РАЗГОВОР — 20 юли 1982

— В тези години — прогимназиалните и първите години на гимназията — как си се усещал, имаш ли снимки от това време, за да видим как си изглеждал?

— Повечето ми снимки са групови, със съучениците, с учителите. Имам и отделни, с брат ми Иван, с приятели, сам.

Как съм се усещал? — Изглежда, имал съм „по-високо мнение" за себе си.

— Това е чудесно, защото с мене беше точно обратното.

— Чакай. Бях нисичък, слабичък, много жив обаче и малко хитър, струва ми се. Но на снимката това не личи.

— На снимките си самата скромност.

— От осми за девети гимназиален клас израснах бързо, имах чувството, че съм станал много висок — ето „по-високото мнение" за себе си, дори се привеждах, поизгърбих се — това пък беше скромността ми.

— Всички тия снимки, които споменаваш, ще ги сложим в книгата.

— Как е протекъл процесът на политическото ориентиране, а също така как се е породил вкусът към обществената работа? Дали това е влечение на душата и съзнанието, или е изпълнение на някакво поръчение?

— С обичта към брат ми Андрей всичко беше предрешено емоционално. За мене. Другарите е трябвало да ме потърсят по-рано за маркс-ленинските кръжоци, привлякоха ме в девети клас, но е могло и по-рано. Все още им е тежало едно сектантство, казвам го не защото са го проявили спрямо мен, а защото е черта на времето, после ми го признаха: стеснявали се, „боели" се да ме привлекат в организацията, понеже съм бил много силен ученик. Никой няма добро мнение за зубрачите, това много рано се разбира от децата, сам знаеш, от зубрачите рядко стават хора, но те „мислили по принцип" — макар да виждали, че не съм зубрач, а леко ми върви училището...

Ти знаеш как вербувахме един ремсист: че седмици, че месеци, че и години. Сега ми идва наум нещо, което много живо

разправяше в отряда Мустафата[37] — един невероятно умен, хитър, пъргав във всичко момък от Брезнишко, какви ли не истории ни разказваше, беше чиракувал по селски кръчми, после по София, най-сетне станал фурнаджия, давал хляб на нелегалните. Та разправяше Мустафата: „Бе гледам момчета, момичета, въртят се около мене, на кино ме водят, на екскурзии. А я гламав, не разбирам оти? Въртеа, сукаа, белки година, па току ми казаа: „Ти си вече у Ремсо.“ После ме зарезаа... не, фанаа мене да карат да ловим ремсисти...“

Всъщност вербуването на един човек в РМС беше творческо дело. Едва когато влезеш в организацията, научаваш за нея. Аз вътрешно бях се самоопределил, вече знаех и за партията, и за комсомола, и за РМС. Аз съм подчертавал това — в очерци за загинали другари — колко хубаво е, когато влезеш в едно голямо дело по емоционален, по душевен път, а когато към емоционалната привързаност се прибави и убедеността, знанието, вече с топ не могат да те разбият. Така че моето влизане в организацията стана естествено, а вкусът към обществената работа — вътрешен и траен.

Когато ме приеха в организацията, душевно аз бях вече в нея. Естествено, като всеки новооглашен, с особен ентусиазъм чаках да ми възложат „задачи“. Имах не само вкус, влечение към обществената работа, но и някакъв опит — в оная малка обществена работа, която един ученик можеше да върши: в читалището, в училището — помощта на нашия учител в библиотеката, представленията, вечеринките, утрата... Аз и досега, когато е възможно да избирам, гледам да се захвана с такава работа, която ми е присърце — обикновено низова работа, с хората — дори ако това е обществено служене като народен представител. От мое гледище това е най-хубавата, най-подходящата работа за един писател: свързан си пряко и здраво с хората, още повече ако това са хората в твоя роден край, дава ти много. Да, понякога се оплаквам, че ми става много, но вътрешна умора не усещам — което е най-важното, особено ако успея да направя нещо за хората...

— Към народното представителство ние ще се върнем пак. Аз мисля, че има известна разлика между онова, което вършиш сега като народен представител, и онова, което си вършил като младеж в полза на организацията. Навярно главното е било привличането на нови хора, на нови привърженици. Това наистина е много приятно и много сладко — когато човек успее да привлече хората към нашето движение.

Ще ми се тук точно да кажеш, да разкажеш по-подробно за

такъв твой успех, когато си изпитал радост и гордост от това, че си спасил една заблудена душа, дал си ѝ път в живота. И от малко по-късно време, но все от времето на РМС, а не от периода на въоръжената борба, защото тогава нещата стоят другояче. Това е много важно, то дава знак върху личността.

— Така се е случвало, че твърде рано и бързо съм бивал поставян на места, където ръководиш повече хора, а по-малко се занимаваш с отделния човек — в смисъл да го вербуваш. Давали са ми, така да се каже, готови бойци, по-малко ми се е налагало аз да привличам хора. Но и това е ставало — и по най-различни начини. Да речем: както аз вземах от големия си брат, така мои близки роднини вземаха от мене. И мои приятели. На свои съученици в София съм влиял с това, че бях добър ученик, че се проявявах активно в нашите инициативи, дружах с хората, защищавах другарите си. В нашия клас бяха събрани ученици от целия тогавашен Софийски окръг — сега Софийски, Пернишки, Кюстендилски, Благоевградски, — някои бяха обществено изявени, бързо ги хващахме. Но имаше и селски момчета, още неориентирани, за някои моето приятелство стана ако не единствен, в никакъв случай не може да се каже единствен, но решаващ фактор за тяхното оформяне.

— Кога усети влиянието на словото си?

— Поради конспирацията не винаги точно съм усещал това. Най-явно беше в споровете с легионерите, в Трета мъжка: обикновено бях солидно аргументиран, словото ми не беше задръстено от сектантски, кухи фрази.

Може би най-силно съм усещал това като секретар на Централния район на РМС. Бях нелегален, един от секторните отговорници, който по-късно стана партизанин в нашия отряд, шивач, ме водеше на срещи и с ремсисти, и със симпатизанти. Той сам предразполагаше младежите — ние сме си чирачета, какво разбираме, а ето, другарят е студент (понякога — и завършил юрист), вижте какви хора има РМС...

А може би още по-голяма сила имаше словото ми през 1941, като секретар на околийския комитет на РМС — Пирдоп. Обикаляхме с Марин Тодоров от Челопеч, нелегален, и с Велко Болчев от Златица ремсистите по селата, в потайни доби, в скрити места, те ни посрещаха наелектризирани, всяка дума отекваше дълбоко.

Винаги когато ме питат какъв съм се смятал преди Девети — писател ли, макар и начинаещ, или ремсист, — отговарям без колебание: ремсов деец. Да спечеля един ремсист за мене

беше по-голяма радост, отколкото да напиша едно стихотворение.[38]

— Във връзка с това искам да те попитам — помниш ли ярък случай, когато си усетил в себе си очарованието на своето слово, отправено към другите?

— В горните класове литература ни предаваше Любен Георгиев[39] — високо културен човек, от него запомних много неща. Той правеше това, което сега ние се мъчим да правим — и твърде слабо го правим: училището не може да натъпче всички знания в главата на ученика, най-важното е — да го приучим да мисли. Тоя учител ни даваше чудесни съвети (по-късно съм разбирал, че не са били само негови, а и взети от мъдри хора, от древността до наши дни — нещо съвсем естествено). Цял живот помня едни негови думи — и ги следвам. „Не казвайте никога: „Е, аз вече съм чел „Война и мир“ (в смисъл — няма защо пак да я чета). Големите книги трябва да се препрочитат поне през пет години. Защото книгата не е книга сама за себе си. Книгата става книга, когато я четеш и от това, какво ти знаеш, какво разбираш, тя ще става все по-голяма за тебе.“

Любен Георгиев ме натовари да отговоря на словото на директора при завършване на гимназията. Не като първи по успех (имах диплома 5,50), но като най-добър по литература, бях печатал стихотворения,[40] той знаеше това, насърчаваше ме. Написах словото си, дадох му го. Той много деликатно ми направи бележките си. „Разбира се, естествено е един младеж да чете Горки и трябва да го чете. Но това не е абсолютно безспорно име, а единствено то се споменава.“ Така беше — цитирах само Горки. И цялото слово беше доста остро — тогавашната наша постановка: „Добре, господин директоре, ние завършваме, но къде отиваме? Колцина от нас ще могат да продължат образованието си? Колцина от нас ще могат да „пробият“ в живота? Колцина от нас ще могат да запазят знанията си, свежестта на мисълта, на чувствата си? Чака ни пълна неизвестност!“ Много по-късно прочетох словото на Вапцаров при завършване на Морското училище, веднага усетих как се повтарят нещата. (Разбира се, неговото слово е било далеч по-голям героизъм — произнася го във военна част!)

Ето тогава, като говорех със сърце — и с тревога, защото реших все пак да кажа думите на Горки (после „се извиних“ на учителя, че съм започнал цялото слово, автоматически съм ги произнесъл!), почувствувах как всички ме слушаха и не само защото бяхме в строй, а защото им беше интересно. И много ми ръкопляскаха. Тогава най-непосредствено усетих, че думи-

те ми са стигнали до хората и те са почувствували необходимост да ми го изразят.

— Пак във връзка с това, понеже ти ме заинтригува с едно бегло споменаване: този шивашки работник, с когото си общувал известно време, изтъквал това, че си студент, интелигент, като обстоятелство, което подпомага процеса на привличане. Понеже съм настроен полемично, мисля си — колко пъти ние пренебрегваме ролята, значението, мястото на интелигенцията в нашето движение, а тя понякога е решаваща. Какво ще кажеш по този въпрос? Защото ти си го изпитал, ти си го изстрадал, усетил си го. А по-късно сигурно много пъти си чувал израза „гнила интелигенция".

— Това наистина беше радост за секторните, подсекторните отговорници — да работят с „образован" човек (не само с мене!). В същото време това беше и един аргумент повече за силата на нашите идеи. По-късно един от най-старите партизани в отряда, Никола Величков-Бойчо, обущар, казваше, като сочеше някои студенти-чавдарци: „Знаете ли, нищо не ми дава такава опора, както хора като вас. Аз съм един обущар, както казва Маркс, мога да загубя само веригите си. А вие сте могли да станете лекари, адвокати, съдии, не знам още какви, да се ожените за богаташки дъщери, да си уредите живота великолепно, а сте тръгнали голи, боси, гладни, да ви изпотрепат. Значи нашата идея е много голяма, щом може да привлече такива хора!"

Без това да се разбира буквално, още големите наши възрожденски дейци са били нтелигенти. Възраждането, революционното ни движение е развивано от интелигенти — Раковски, Ботев, Каравелов, Левски — той няма високо „образование", но е голям теоретик...

Това е особено характерно за нашата партия. Мисля си, не за сега, а за по-ранните години, никоя друга комунистическа партия не е имала такава народна интелигенция. У нас толкова много учители са били комунисти или прогресивни, народни хора, че някак си неестествено беше да срещнеш учител — яростен фашист.

И тая българска интелигенция, било по вътрешен порив, било по високо съзнание, търсеше общ език, общ живот с работническата класа, „орабочваше се". От друга страна, работниците комунисти, които нямаха високо школско образование, го постигаха чрез самообразование. Примери — хиляди! Никола Петров-Караджата от село Брадвари, Силистренско, беше

обущар, изкарал прогимназия, но в планината учеше с огромна жажда, питаше, влизаше в спорове, дори когато знаеше нещо, правеше се, че не го знае — за да го усвои истински. Такъв беше и Александър Костов—Брайко от Драгалевци, с четвърто отделение, дърводелец. Но какво съм седнал да изброявам — като че всеки от нас не знае много и много такива хора.

Това е великата заслуга на партията, че е могла да привлече или да създаде такава интелигенция. Едно време дори реакционери казваха: „Човек, който през младините си не е минал през комунизма, не е бил човек, не е имал сърце." Именно великата сила на нейните идеи привличаше честността, високите пориви, смелостта на интелигенцията — да тръгне с партията. Не случайно толкова отдавна се казва: н а р о д н а интелигенция. Причината не е една, но едната е: развитието на нашия народ под робството, при Възраждането не познава класическото феодално класово разслоение. Чорбаджиите са само една тънка прослойка.

— Много често съм чувал да казват: „Добри бяха интелигентите и от времето на Благоев, и от по-късно време. Но когато влязохме в периода на въоръжената борба, тя си искаше друг тип хора и интелигенцията остана малко настрани, обърка се и начело излязоха храбрите момчета от народа." Това естествено издигане на човека от народа вътре в движението се основаваше според мен и на развитие на интелекта, а не само на кураж.

— Такива приказки могат да приказват само хора, които или не знаят как е било, или си свирят на една и съща гайда, или искат да фалшифицират истината, за да докажат своята „теза": да атакуват интелигенцията като слаба да издържи на изпитания и на трудности. Много сложен е тоя въпрос, ще кажа само няколко думи. През сектантския период, от който и аз закачих малко, в ония страшни, самотни акции, бяхме по сто, сто и петдесет души, при огромно обкръжение от полиция и войска — имаше наистина откъсване от масите. Но същевременно имаше нещо велико в това закаляване на кадрите, неведнъж и не два пъти са ми казвали и по-възрастни другари: „Тогава се закалиха чудесни кадри, които после бяха на първа линия." А голяма част бяха интелигенти! Димитровският курс, единствено правилен, дал перспектива на много хора — не само на проверените комунисти — да растат, предопредели щастливата съдба на партията и на страната. Но немалко от тия, които из-

дигнахме тогава в ученическите дружества, в БОНСС, в други легални организации, в боя се огънаха. Те бяха добри за председатели на дружества или да четат реферати, но нямаха достатъчно закаленост и отпадаха. Но отпадаха не само интелигенти! Есента на 1941 аз обикалях нелегално Новоселско (сега Елинпелинско). За връзка с някои села по линия на РМС ми дадоха работници в София — сред тях и печатари. Никакви не се явиха, уплашиха се. Но можем ли от това да правим обобщения?

Ще повторя: ролята на революционната българска интелигенция е голяма, можем само да бъдем горди с това! И да го изтъкваме — и за миналото, и за сега, и за в бъдеще: условията се променят към това — интелигенцията ще става все повече. Хайде, да не навлизаме в дебрите на техническата революция, но това е пътят: не да „славословим“ верността на работника, защото знаел интересите си, а да подхвърляме едно или друго за интелигенцията. Нужни са ни хора интелигентни, хора мислещи, хора творци.

— Понеже сме още в тая твоя ранна младежка и студентска възраст, много ме интересува каква е била интензивността на нравственото ти израстване. Как са се разширили хоризонтите на света, на способността за съпреживяване? С една дума, как се е формирала личността?

— Аз вярвам и докрай ще вярвам, че човек по начало е добър, но от семейната, интимната среда и от обществената среда зависи кои качества ще се развият у него — добрите или лошите. От това не съм правил изключение и аз. Морал, нравственост, човечност са ми дадени от семейството, а другари, организация, общество са доразвили характера ми, личността ми.

Тук се опитвам ясно и обективно „да вляза в себе си“, това е една себепреценка сама по себе си много трудна, нужна е максимална честност.

Като високо ценя пирдопския морал, трябва да кажа, че в него имаше и нещо доста ограничено. Въпросите на пола, на секса бяха табу. Не знам дали майките тогава са говорили с дъщерите си по специфично женски въпроси, може би само когато се е налагало и когато е било късно, и по-скоро са се тюхкали. При жените е по-възможно, ала не знам баща, който да е говорил със сина си по въпроси на пола. Но това става и в общества не толкова затворени, в които моралът не е толкова ограничен. Хемингуей пише за една Америка, която много по-бързо се е развила и по много причини моралът е бил по-свободен — дори до своето отрицание, — но и той казва, че може да

научи сина си да стане добър ловец, да стане честен мъж, но в любовта не може да го учи... Ние дори не сме смеели да попитаме нещо от тоя род и това е водело до много съмнения, страхове, навярно и до немалко скрити драми. Станеш мъж, а много неща не знаеш, или по-лошо — научил си ги в невярна, дори в извратена форма.

Макар сега хората да са по-отворени, времето да е по-друго, все още на практика много от тия въпроси си остават табу. Казвали са ми, че по английската телевизия дори на деца, нетръгнали на училище, „обясняват" какво има момчето, какво има момичето — забавно, с рисувани филмчета, всъщност „сериозно" за възрастта. Защото детето вижда разликата, докато е по-наивно, то може да пита направо, но после, като поразбере, че това са „потайни" неща, вече се затруднява да пита.

Връщам се на въпроса ни — морал, нравственост, добити по свои вътрешни открития и от семейството, от училището. В РМС нашият морал — и чисто човешки — доби особена яснота, стана наш жизнен пълнеж. Ти си закачил повече от сектантството, но и аз съм позакачил. Всъщност „сектантството в морала" няма защо да го отнасяме само за тогавашното време и само в политически смисъл. Може и сега да носиш сектантството в душата си или да ти е изгодно да го защищаваш. Някои дори смятат, че сектантството е по-малко опасно от отвореността, от освобождението, от „либерализма". И аз съм постъпвал наивно и смешно, понякога и глупаво. Но имаше нещо мило, свежо, хубаво — като у всеки новопокръстен. И то не беше само у отделни хора. Това бяха вътрешни закони на ремсовата организация — високи изисквания като революционна организация. Въпреки ограниченията — по-точно самоограниченията — създават се едни чисти, човечни отношения...

В прекия смисъл (по едно вътрешно разтваряне на очите), за мен разкриване на хоризонтите беше едно пътуване с мама до София и Враца. Във Враца беше нейната майка, баба Станчовица, трябваше да я вземем, да я водим в Пирдоп. Много неща помня за София тогава, но над всичко: огромен площад с жълти плочки, голяма ограда — каменна долу и черни железни пръти нагоре, много, много хора, облечени в черни дрехи, огромни коне, впрегнати в колесница — тогава научих, че се казва катафалка. Не виждам никакво движение — ни катафалката, ни хората на площада, ни тия коне в черни наметала, които особено ме поразиха. След това моите чичовци говореха нещо много оживено, споменаваха убийство, вече по-късно разбрах: това е било погребението на земеделския народен пред-

ставител Петко Петков. След облечените в черно коне най-силно впечатление ми направи това множество хора — никога не бях подозирал, че може някъде да се съберат толкова хора. И всичко беше тревожно, напрегнато, а пълна тишина... Ако бях художник, сега бих могъл точно да нарисувам картината: площад „Александър I“, пред двореца...

Другите ми спомени са от Враца: градът, страховитият Балкан, като че по-голям от нашия, възбудените духове на хората: нямаше и година от Септемврийското въстание, а то се е плискало до Враца. Чувах да приказват, че в някакви погреби имало много оръжие и барут, комунистите искали да го вдигнат във въздуха, цяла Враца да сринат със земята, да избият всички. Като знаех, че байчо е комунист и е излизал на въстание аз се ядосвах много и се чудех: как може да приказват такива хора? Навярно съм искал да им разясня въпросите, защото виждам мама да ми натиска главата — и засмяна, и замислена: „Я да траеш...“

Това беше първото поглеждане отвъд баира на Пирдоп, 1924 година. Вече след десет години аз завоювах големия град. Всичко на тоя свят си има мащаби, София — голям град, какъв ти голям град тогава. Говорихме за малкия ни градец, където хората се познаваха и това действуваше възпитателно на децата — но то важеше и за София, само че тук кварталите бяха като малки градчета. Все пак за момче, дошло от градеца, в който „хората заедно с щъркелите броят пет хиляди“, София изглеждаше и тревожна, и опасна, особено в началото. Спомни си Смирненски — най софийския поет — какво пише за тоя „каменен град“, за неговия грохот, за Цветарката, за зимните нощи, за Жълтата гостенка, за Вълка — а ние изучавахме София и по Смирненски. Всичко това беше ново, възбуждаше, плашеше и каляваше. Дори от чисто географско гледище тоя град ми се разкриваше всекидневно като че с всичките си лица — живеех при Семинарията, а учех на другия край, на „Пиротска“, минавах го целия — от чистите квартали с жълтите плочки до невъобразимата мизерия на Ючбунар.

Всичко това бяха нови хоризонти. А в самата организация намерих най-хубавото, което човек може да търси в живота си — сплотеността, усета за другарското рамо. И просто си мислиш, и вече знаеш, че не е само организацията в нашата гимназия, а и в Първа, във Втора мъжка, и в Първа, Втора, Трета девическа, и в Техническото, и в Механотехническото — и в целия град има хора, с които се чувствуваш близък, независимо от това, че не ги познаваш, усещаш макар и далечни рамене.

Самият живот в тоя град налагаше тая сплотеност — търсиш човека, другаря, приятеля да се облегнеш на него, да съпреживяваш с него. Така неусетно и по ум, и по сърце ставаш обществена личност.

— Пак продължаваме на същата тема. Какви влияния, какви механизми на формиране на другарската среда съществуваха? Ти вече каза за РМС, за гимназията, за акции. Спомняш ли си някакви диспути с идеологическите ни антиподи? Имаше ли между тях много интересни личности? Каква е била кариерата им, може и след гимназията? Имахме тогава идеологически противници, с които спорехме, те са активизирали мисленето ни.

— Много неща формират човека — това е ясно и не ми е трудно да си припомня постепенно всичко, което може да изглежда забравено, но стои някъде дълбоко в душата, в сърцето, в ума.

Сплотеността с другарите в гимназията бе много важна за моето развитие. Чрез тях навлизах, опознавах софийския живот. Когато ме направиха отговорник на гимназията, имах твърде малък опит, добре, че ми помагаха по-опитни другари. Особено един приятел от нашия клас, с когото и досега сме добри приятели, макар рядко да се срещаме — Мицо Алексиев, изселник от Кукуш, баща му беше файтонджия, господи, каква бедност! Тия навлизания в бедняшка — и революционна! — София бяха „онагледяване“ и затвърждаване на представите, които ни даваха пролетарските, прогресивните, демократичните писатели. Всичко онова, което си чел, но е останало повече въображение, изведнъж ставаше плътно, като реален живот.

Есента 1934, пролетта 1935 година все още продължаваха уличните демонстрации, трибуните по „Пиротска“ („Жданов“), по „Клементина“ („Стамболийски“). Те бяха и голям страх — много малко се оказвахме там и много бързо идваше полиция, — но бяха и възторг, и сладост от опасностите. Сравнително малко бях чел пролетарски писатели и съветска литература, а някак си и Карл Май, и Майн Рид ми идваха на помощ — нали у тях почти винаги справедливостта тържествува, героите проявяват безумна смелост. Оказа се, че и Майн Рид, и Карл Май, и Емилио Салгари могат да учат на смелост, на издръжливост — в една организация, която има съвсем друг характер и няма нищо общо с прериите и с пълзачите по скалите.

Тогава все още ни правеха и такива проверки: изпратят те в далечен квартал — да напишеш лозунги или да хвърлиш позиви сам. Страшновато, но не можеш да хвърлиш позивите в

реката, може някой свой да те наблюдава. Някои проверки бяха попресилени, но тогава се възпитаха много бойни кадри.

Развитието ми неизбежно стана ускорено: през декември 1934 вече отговарях за марксистко-ленинската просвета, през май 1935 ме направиха отговорник на ремсовата организация в гимназията. И по-нататък в живота ми много неща идваха рано, преди да съм узрял, и трябваше да узрявам в движение, „в боя". Подчертах — имах твърде малък опит, а тогава дойде и димитровският курс: той ни отвори очите и сърцата, даде ни далечни перспективи, но неговото възприемане никак не беше лесно. От една страна, гимназиите и средните професионални училища в София бяха оголени: през април 1935 станаха големи разкрития, навярно към две хиляди ученици минаха през Дирекцията на полицията или през полицейските участъци, бяха изключени много, средно петдесет-шестдесет души от гимназия. Това, от една страна, и, от друга: докато разберем истински новия курс, докато се научим да го прилагаме, имаше много вътрешна борба: не защото не си съгласен, усещахме, че ще бъде по-добре, но и поради наперената младост, и поради дотогавашното възпитание не можехме да преодолеем някои психологически бариери. Беше ни чоглаво, дори противно да влизаме в такива дружества като „противохимическа защита" — „прононсирано" фашистко, — че отгоре на всичко и в християнското!

Някои гръмки революционери отпаднаха при тоя курс. Те говореха, че не могат да се занимават с пастирска дейност, че се готвят за въоръжената революция — и тя дойде, само че те не дойдоха.

— След Девети дойдоха.

— Дори не веднага след Девети, още се страхуваха, а като се откри графата за активните борци.

За диспутите. Много спорехме с анархистите, особено в „Гешевия дом" на „Граф Игнатиев" 15[41] — там живееха сто души студенти, около осемдесет бяха комунисти или симпатизанти, повечето от останалите анархисти, някой и други легионер (там те не „предяха"). С анархистите спорехме по цяла нощ — буквално сме осъмвали. Макар че вече наближаваше голямата война и трябваше да бъдем единни...

— Винаги с носталгия си спомням за анархистите. Имаше нещо много магическо у тях...

— Те са добри като теоретици, но не казват как да се установи безвластието.

В гимназията имаше анархисти, с които бяхме добри приятели, особено с един от нашия клас. Хубаво е, когато човекът е честен, ти се сприятеляваш с него, идеологическите различия не пречат на човешките отношения. Но си имаше и дръпнати, които само се перчеха, спореха за всичко... С честните момчета тогава ни събираше Испания.

1936—1937 година бяхме в последния клас на гимназията. През юли 1936 избухна бунтът на Франко. Това, че в Испания комунисти и анархисти — въпреки всички трудности и търкания — се разбираха, воюваха заедно, много помагаше и на нас, сближаваше ни. По-късно, особено през 1941—1944, имах по-малко връзка с анархисти, а след Девети с радост видях колко от тях са станали комунисти, участвували са активно в борбата.

С легионерите в гимназията — след превратa на 19 май 1934 — се държахме по-предпазливо, защото можеше да се използува и най-малката провокация, за да ни изключат. И все пак, макар „по-легално", неизбежно беше да спорим. Спомням си един от най-ярките легионери в нашия клас (брат му, година по-голям, беше водач на легиона в гимназията). Той беше силен ученик, силен беше и в споровете. Но по-нататък всичко се развви по една твърде позната схема: стана офицер, след Девети беше уволнен, в най-лошата категория, но му се даде възможност да завърши инженерство... и при първото си заминаване на Запад остана там.

Мислил съм си понякога — каква е била „правотата" (от тяхно гледище) на „десничарите" да смятат за изменници на отечеството всички, които бягаха в Съветския съюз? На пръв поглед — и едните бягат, и другите. Аз зная нашите аргументи, но по-важното е противоречието между техните становища и тяхното поведение: само като чуеха думата интернационализъм, хващаха се за калъчките, а на своя почва те също се оказаха „интернационалисти".

— Какви бяха основните им аргументи в полза на национализма?

— Всичко се съсредоточаваше против Ньойския договор. Ние също бяхме против Ньойския диктат (за съжаление не винаги отдавахме нужното значение на тоя проблем — и те ловко използуваха това!), но върлите националисти стигнаха в „исканията" си до Симеонова България, раздуваха шовинизма, „нападаха" бясно нашите съседи, в края на краищата искаха хитлеристка България в хитлеристка Европа. Както ти е известно, ние също бяхме за някои елементи в „националните идеали", въпросът бе — как да бъдат постигнати: да „спечелим" нещич-

ко — и да загубим всичко? Въпреки цялата наша съпротива, въпреки цялата демократичност на българския народ, обещанията на Хитлер (впрочем доста мъгляви) да осъществи нашите „национални идеали“ оказваха влияние. Ето защо една от огромните трудности на нашето въстание беше тази: да се преодолее националнизмът.

— Един щрих от онова време. Когато получихме ивицата от Добруджа, в София стана националистическа манифестация, в която ние не участвувахме. Вдигнаха се лозунги в полза на Германия. Тия манифестации станаха около двореца, акламираха царя.

— Водехме деликатни спорове с учители. От Трета мъжка гимназия имаше и революционери, и фашисти (правехме известна разлика: реакционер е нещо „по-кротко“, фашист — войнствуващ реакционер). Но повечето бяха демократично настроени, прогресивни или просто добри хора. Няма възможност тук да говорим за всеки поотделно, някои само. Еманоил Попдимитров беше директор известно време, за съжаление, преподавал ми е малко. Обичахме го. Кръстьо Илиев, по химия — много строг човек, но справедлив, прогресивен. Любен Георгиев, за когото говорих. Тук ми идва да добавя: още със завършване на гимназията тогава започваха кандидатстудентските борби против ограничения брой на приеманите студенти — така наречения нумерус клаузус. Освен за името на Горки, той ми направи бележки и за някои деликатни политически моменти. Но и аз, и другарите, с които се посъветвах, решихме, че това са перлите на словото ми. Казах си всичко — и за Максим Горки, и за безработицата, и за стъпките в просветното дело. Ако беше някой друг, можеше да ми намалят поведението. А той, огорчен, че не го послушах, рече: „Не биваше. Ние се разбрахме, това не е етично.“ Естествено, аз трябваше да се държа на равнище: „Много ви моля да ме извините, виновен съм. Бях научил словото наизуст, като стигнах до тия места, уплаших се, че ще се объркам, затова го казах цялото. . .“

Изобщо трите последни години в гимназията бяха един прелом, един скок и в ремсовата ми работа, и в израстването ми като човек, като комунист. Трябва да добавя и високата школа, която изкарах във вестник „Академик“, легален орган на БОНСС. Най-напред поместих дописки, а от 1936 година ме взеха в редакцията да водя страницата за гимназиите — „Средношколник“. До известно време тя беше специално оформена, после цензурата я забрани, но ние продължихме да поместваме такива материали. Отговорен редактор беше Иван Бурин, там

срещнах и Стефан Б. Станчев, Тодор Захариев, Пантелей Зарев, Тома Томов, Емил Аладжемов, Миладин Колев, навярно пропускам някои. И още като ученик опознах такива чудесни бонсови ръководители: Минко Минков-Ворошила, Йосиф Йосифов-Йоската, Кръстьо Спасов, Богомил Дренски, Живко Живков, Данчо Димитров — мога да продължавам... Това беше едно ранно навлизане в друга, по-висока област. По-късно станах отговорен редактор на „Академик", докато цензурата го спря.

– И отново характеристика на Пирдоп като социална и морална среда. Изпъкващи личности там, нещо от политическия живот на града?

– Като ученик и студент се връщах в Пирдоп през ваканциите. Хората от Околийския комитет на партията бяха много известни, да дойде някой тук на среща с човек от Окръжния комитет – значеше да го провали. Помагахме ние: студенти, ученици – комунисти. И аз още като ученик съм бил връзка между Окръжния комитет на партията в София и Околийския комитет в Пирдоп, носех материали, връщах отчети. Спомням си първия път, бях в шести (десети) клас: срещнахме се с човека от Окръжния комитет някъде към пожарната команда, след това цял час се разхождахме, той ми разказваше доклада, трябваше да го запомня, нищо да не записвам, а да „сваля" този доклад в Пирдоп. Това изискваше съсредоточеност, сигурност, добра памет, целият се бях напрегнал...

Като студенти вършехме тия работи по-организирано: Иван Б. Ненов[42] от Пирдоп, Георги Лозанов от нашенското село Лъжене (Антон) и аз образувахме „задгранично бюро" — както се шегувахме — за връзка между Окръжния и Околийския комитет.

Естествено всичко това подпомагаше по-бързото ми съзряване. В Пирдопския околийски комитет бяха стари комунисти, повечето септемврийци. Политическите борби там се съсредоточаваха около кооперацията и читалището. За читалището съм написал есето си „Като човек с човека": като дете, ученик, студент много неща съм получил от него, дал съм му нещо и аз, затова заглавието е такова — като с човек съм дружил с него...

Дълго е да се разказва, но заслужава да се каже за нашите две конференции, през 1939 и 1940 година: околийски студентски конференции на студентите от Пирдопска околия.

Идеята даде Иван Ненов, основни организатори станахме двамата с него. Аз имам писмо от Златка Стефанова[43], на което се е подписала и Лиляна Димитрова, Златка беше „мома" на Титко Черноколев[44], това си бяха косвени указания на ЦК на

РМС как да мине всичко — след като бяхме дали своя план.

Наистина — трябва да го кажа — ние проявихме голяма зрелост в тия конференции. На първата, по-солидната, се прочетоха шест-седем доклада — единият беше за възстановяване на гимназията в Пирдоп, тогава закрита — това спечели на наша страна градските първенци, както докладът за културната история на Пирдоп. Основният доклад „Интелигенция и народ" — за задачите на студентството — бе мой. И самите теми, и хубавата им разработка помогнаха много да се издигне нашият авторитет. Легионерите публично обвиняваха полицейския началник, че ни е разрешил околийска комунистическа конференция, но още повече се изолираха. Тогава те просто бяха безсилни. Политическата преценка на хората премина в морална: „Вижте какви сериозни и умни момчета, не са любовчии, дето могат само да прескачат плетовете." Разбира се, добре е било да ни подсетят и ние малко повече да прескачаме плетовете...

В началото на юли 1941 година ме повика в квартирата си Петър Игнатов, от Окръжния комитет на РМС, присъствуваше и Живко Живков. Получих задачата да възстановя Пирдопския околийски комитет на РМС. Аз съм писал за тия неща, тук с няколко думи. В Околийския комитет на РМС привлякох Марин Тодоров от Челопеч — вече нелегален. Стоян Пиперков от Долно Камарци — с един крак, другият — прострелян от полицай, отрязан — идваше с патерици чак до Пирдоп пеша, по-късно беше убит заедно с любимата си. Стефан Минев[45] — бъдещият Антон, от село Лъжене. Велко Болчев, моят съученик от гимназията в Пирдоп, студент по химия, след седем месеца загинаха с Марин Тодоров в Копривщица, в бой с полицията.

Но тук навлизаме вече в нелегалните години...

— Нека застанем на литературен терен. Как се поражда гъделът на творчеството? Какви са първите му прояви? Какъв е мотивът на първата ти творба, спомняш ли си я, запазена ли е?

— Първата? Кой я знае коя е първата?

Бях в четвърто отделение, заведоха ни на екскурзия от училище в Тополница (казвам „в“ — защото разбираме и местността). Реката беше пролетно придошла, голяма, много буйна. Аз я знаех повече през лятото, когато намалява. Като се прибрах у дома, опитах да напиша стихотворение: къде извира, как извива към Пирдоп (главната заслуга виждах в това!), къде се влива... Жалко — не е запазено, за народа загуба велика! — повтарям вопъла на колегата Иванчо Йотата.

В четвърти-пети (осми-девети) клас на гимназията започна това, което ти наричаш „гъдела на творчеството“. Най-напред то беше опиянението от Дебелянов и Яворов. И странно: на тая възраст! — не толкова „Градушка“ ме увличаше, колкото „Нощ“. Четях го по сто пъти, плачех понякога — така ме вълнуваше, дори ми прилошаваше. А Димчовите стихове почти всичките си ги тананиках, измислях им свои мелодии. Това дълбоко опиянение от поезията започна да ме подбутва: не мога ли и сам нещо такова да напиша?... Както виждаш, не съм започнал много рано — петнайсет-шестнайсетгодишен. В шести (десети) клас, вече в София, изпратих две стихотворения в „Българска реч“ — списание за средношколци, много поети започнаха там. Стихотворенията бяха отпечатани (общо заглавие „Късна есен“), после още седем-осем. Литературната награда, която в края на годината даваше Малчо Николов, редакторът на списанието, получих аз. Това беше първата ми литературна награда, двеста лева, купих си едно сако и популярното изложение на „Капиталът“, доколкото си спомням, от Карл Бюхнер. Много сладка ми беше тая награда, но ме и сепна.

Стихотворенията ми бяха силни подражания, ето първата строфа на „Късна есен“:

Заплака есента печална
и сълзи ледени зарони,
земята — стихнала и кална —
въздишка горестна отрони.

В тия първи печатани стихотворения бях успял да уловя ритъма, преди още да знам що е ритъм — това тогава не бяхме учили, нито пък ми бе попадала такава книга, да прочета. Когато отговарям на начинаещи, винаги подчертавам: независимо от това, че сега свободният стих е много разпространен, човек трябва да започне с класическия, а след това да се опита в по-мъчния — свободният стих според мен е по-мъчен. И още: тия неща — ритъм, рима, стихосложение — не са нещо, на което може да те научи друг. Трябва да се научиш сам, с много четене на поезия. Аз си четях високо, пеех си — така по-бързо се развива усетът към стихотворчеството...

Тая „въздишка горестна" от първите ми печатани работи щеше да става все по-дълбока, „упадъчността" щеше да се засилва: четях тогава много безразборно — освен чистите, високите образци на Яворов и Дебелянов, поглъщах голямо количество слаби стихотворения.

— Какво е било тогавашното ти отношение към писателството изобщо? Дали ти е идвало наум, че самият ти ще станеш писател?

— Казах, ненаситно четях Яворов, Дебелянов — то бе обич, уважение, страхопочитание, естествено най-напред не съм могъл и да помисля — да стана писател. Но после това обаяние, опиянение от поезията вече пораждаше желание да пиша. Много ми се искаше да пиша и много пишех, дори по няколко стихотворения на ден, макар че това не бяха истинските мои настроения. Бях игрив, пъргав, весел, а стихотворенията ми — ужасно мрачни. В една подобна творба предсказвах категорично, че едва ли ще остана жив до есента, и за да бъде всичко по-страшно, добавях, че дори мама — чудесната ми майка! — няма да дойде на моя буренясал гроб. Една странна, навеяна „искреност": изляза ли навън, няма ги тези мисли, седна ли да пиша — връхлитат ме тия настроения, преживявам ги с някаква вътрешна искреност, да не кажа, че си вярвах дори. Ето това е нещо доста сложно: да ставам поет май още не мислех... а може би защото съм смятал, че съм поет? Пращах стихотворения на списания и вестници, струваше ми се, че някои са много по-добри от тия, които печатаха в тях, едва ли не смятах, че ощаст-

ливявам тия редакции... А нито ги печатат, нито се обаждат с една дума поне...

По-късно, като избирах какво да уча в университета, първото условие беше: трябва да мога да работя и да уча, това беше възможно в Юридическия факултет. Второ: смятах, че една свободна професия като адвокатската е много подходяща за идеите, които ме вълнуваха, които ставаха моя същност — да не завися от едно и от друго. Трето: така ще имам време и да пиша. Значи, имал съм някакви размисли, някакви надежди да пиша и да успея... Но и като студент, и в нелегалност, и в отряда на преден план беше живото участие в тоя живот. И в отряда бях изпратен не като негов летописец, а за да го свържа с моя роден край.

Естествено беше обаче да пропиша още първия ден. Бях само с няколко души другари, слезли да ме вземат, целия ден лежахме в една малка гора и за да не приказваме, а и за да имаме по-широка позиция, бяхме далеч един от друг, всеки сам. А вече имах големи преживявания: нощен поход, бляскава луна, страхотна игра на сенки, луди блъсканици с хиляда килограма раница и с пишеща машина — цял танк в ръцете. Нахвърлих всичко това на няколко страници. Като стигнахме в отряда, по едно време идва един черен мъж, с хайдушки мустаци — Митрето[46], заместник-командирът на отряда: „Как е, момче, пописваме ли?“ Може би някой бе говорил изобщо, че пописвам, но аз... „Ами да“ — казвам и бъркам в джоба. „Какво, какво?“ „Ето, първи впечатления.“ Той прочете страниците и отряза. „Другарю, веднага ще изгориш това — и никакво писане! Тук е забранено и писма да се пишат — освен ако щабът реши...“ „Но аз няма да пиша имена на села, ятаци. Ще си записвам как се чувствувам аз, другарите...“ „Точно така де, точно така. Та да разбере врагът какви са ни настроенията, как най-лесно да ни удари.“ „А — рекох, — сакън! Щом и до предателство стигнахме, изгарям ги.“

И сега съжалявам, защото някои неща — особено думи на срещани хора, на ятаци, специфични изрази — са невъзстановими в първичната им свежест.

— Ти няколко пъти спомена, че магията на поетическото слово си възприел преди всичко от Яворов и Дебелянов. Случайно ли не споменаваш Вазов?

— Главно защото при моето „поетическо пробуждане“ най-много четях Яворов и Дебелянов и най-силно ми влияеха те. Вазов, преди него Ботев, съм всмукал с майчиното мляко, те са ми влияли повече във формирането ми като човек. Да, влияли са ми и като литературни учители, но по-късно, колкото и

странно да е — за това трябва да си по-подготвен, техните уроци — толкова прости! — са по-високи. А в първите гимназиални класове Яворов и Дебелянов — абсолютни!

— Кой е първият жив писател, когото си видял и при какви обстоятелства? Запазил ли си някакви впечатления?

— Естествено, дядо Влайков. Навярно по „мое време“ не е идвал много често или е идвал, но не съм знаел. Но си спомням как го видях за пръв път. Навярно е имало някакво събрание в читалището, всеки случай нещо, което не е било свързано с децата, иначе биха ни завели.

— Той нали беше и политически деец. Може би в това си качество.

— Не мога да кажа. Но бях някъде на пазара — така се казваше, не мегдана, още по-малко площада. От читалището започнаха да излизат хора, той беше сред първите (знаел съм го и по лице от читанките). Спряха се на стълбите. Знаеш, тогава най-силен израз на възхищение, на обич беше — да вдигнат човека на ръце. Спуснаха се няколко души, но той ужасно се смути, започна да ги бута, лицето му, зачервено и бездруго от кожна болест, стана съвсем червено, целият се задъхваше. Скромен, много обикновен човек, това навярно му се е сторило чак грозно. Едва се успокои, наредиха се, направиха снимки...

Естествено, макар и отблизо да го гледах, за мен той беше недосегаем...

После в София, още в 1934 година, на едно четене в Свободния университет видях Христо Радевски, Мария Грубешлиева, Светослав Минков — тях помня с положителност.

— Във връзка с това — каква е била тогавашната ти представа за писателя, за неговата роля в обществото? С какво те е привличала тая фигура?

— Сигурно не съм знаел думите тогава, за да изразя това, което съм чувствувал. Но чувство съм имал още от най-ранно време, че писателят е нещо много, много голямо (ето и сега като ги казвам, думите ми ехтят гръмко!). Да не говоря за приказния, недостижим и в мислите ми воевода Христо Ботев — а нали той бе и писател! Все нещо знаех за обществената дейност на Вазов, за живота му с хъшовете, за срещите с Ботев. Когато навлязох в „Записките по българските въстания“, разбрах, че Захари Стоянов е един друг Ботев. Бях чел „Хайдушки копнения“ на воеводата Яворов (много добре си спомням оная войнишка библиотека, издавана от щаба на армията, много писатели опознах чрез нея). Това бяха силните, любимите ми поети разказвачи и това е било достатъчно да видя какво

голямо нещо е писателят — и като борец. Навярно съм смятал, че е задължително всеки писател да бъде и борец, тъкмо това ме и привличаше, и плашеше. Виках си: ето нà, какви са тия хора, а къде мога да се проявя така аз, нека ти припомня, че всичките тия вълнения са все още в Пирдоп — при оня затворен хоризонт. Още не знаех, че скоро ще изляза навън, че София ще ми разкрие много простори, и затова ми се струваше — ето още едно затруднение, за да станеш истински писател, трябва да станеш борец, активен участник в някакво голямо дело, а как — нали и Септемврийското въстание, едва избухвало, бе спазано...

Бях чел Пушкин, Лермонтов, Толстой, някъде ме стресна една мисъл, че Толстой е бил по-силен от императора! Ето, такива писатели са ме помамвали и плашили. По-късно, с политическото съзряване, дойде и убеждението, че все едно, няма да ги стигнеш, но трябва да вървиш в тяхната посока, колкото можеш...

Дори и сега, да не мислиш, че във вечери и в нощи не си говоря: „Какъв смисъл да пишеш, след като са писали Ботев, Вазов, Захари Стоянов, Яворов, Димчо, Йовков, Елин Пелин? Всичко е казано — и в „гражданската“, и в „интимната“ лирика, и в могъща проза — и за съдбата на човека, и за съдбата на народа. Но се изхитряш да си зададеш ободряващ въпрос: „Защо пък Шекспир е писал след Омир и Есхил?“ И си казвам, че дори една чертичка за своето време да добави писателят, неговото трудене е вече оправдано. Или си представям литературата като планина с големи върхове, с поляни, спускания и урви. Животът минава, можем да си направим равносметката, ясно е вече — няма да стигнем върховете на българския литературен Балкан. Достатъчно е все пак да станеш някаква мъничка полянка по тая планина, на която хората могат да поседнат и от която могат да погледат нагоре към върховете и към равнината надолу.

— С една дума, твоето отношение към писателя и като дете, и като юноша, и като младеж е благоговейно. И освен това ти смяташ писателите за големите личности на времето. А това, което казваш за мисията на писателя, че той е длъжен да остави своето макар и скромно свидетелство за своето време, аз напълно го споделям. Ако това е честно свидетелство, то той има място в движението и на морала, и на мисълта, и на своя народ.

— Известно е, че има вечни теми, те вечно се повтарят и вечно са нови и дори малко да добавиш, пак си струва.

— Моят въпрос се отнася до оня момент, когато ти си почувствувал, че искаш да напишеш нещо, че искаш да се изразиш чрез слово — кога си усетил в четивата си магията на словото? Че съществува такава магия не само в творчески смисъл, но и във възприемането му?

— Като усещане тая магия на словото е дошла от Ботев, после от Вазов. Още преди да тръгнем на училище, сме знаели нещо от тях, слушали сме да ни се рецитира по вечеринки и утра. В тоя смисъл Ботев и Вазов наистина влизат в нас още с майчиното ни мляко. Няма защо да търсиш автора, той е влязъл отдавна в тебе — още повече: неговите творби са като народното творчество — прости, ясни, силни. Затова например аз нямам спомени за специално възторгване от Ботев, както нямам спомени как съм проходил, как съм започнал да говоря. Вярно, и по-късно се срещнах с тях, но и опиянението идваше внезапно, незабравимо — от Яворов, Дебелянов, Лилиев. „Две хубави очи“: това е опиянението от словото, което опиянение просто става музика. Знаеш, словото може да бъде най-обикновено, и музиката е най-обикновена, и очите са най-обикновени, но изведнъж! „Две хубави очи... музика, лъчи...“ Казах ти, като си декламирах „Нощ“, плачех, сигурно не съм сващал точно и пълно Яворовата трагедия, но думите са страшно силни не само като смисъл, а и като тревожна, плашеща музика — дори в детската щастлива жизнерадост всичко ти внушава дълбоката трагедия.

При Дебелянов се просълзявах от „Легенда за разблудната царкиня“ — вече не толкова от смисъла, колкото от музиката. Това е то магията на словото. Просълзявах се щастливо и тъжно. Съвършената красота винаги навява и една тъга, една тревога — дали защото не можеш да я постигнеш пълно, дали защото не можеш да я вземеш цялата със себе си, дали защото дълбоко в себе си — доколкото и сам се опитваш да правиш нещо — тя те плаши: никога не можеш да сътвориш такова...

— Томас Ман в едно свое есе казва: „Това е завистта на неможещия към можещия.“ Той я признава за себе си, а какво да кажем ние... И понеже той го казва, именно той, пред когото ние благоговеем, можеш да си представиш какво е това.

— Много и много от стиховете на Яворов, Дебелянов, Лилиев със своята музикалност те улесняват и лесно да ги запомняш. Колко от тях знаеш наизуст! Казах, че стиховете на Дебелязнов особено аз си „припявах“ със свои мелодии, повтарях си ги и си ги повтарях, докато постепенно оставаха напеви без думи, освобождавах се от Димчовите думи, оставаше само „моя-

та мелодия", но вече започнах да ги замествам със свои думи... Така чрез чувството за чуждата музикалност стигах до чувството за моя мелодия, за мой ритъм, идваха и моите думи — отначало не толкова съществени за мене — опитвах да пиша стихове. Тогава вече усетих и мъничката магия на моето слово — мъничка е била, но аз я усещах вътре в себе си страхотно гръмовита или просълзяващо нежна. Признавам си тоя грях, в тая възраст той е неизбежен и „творчески" насърчителен.

— Как са се съчетавали подчертано литературните ти интереси с главното самочувствие на поколението — да участвува в борбата за един по-справедлив свят? Т. е. нещо за политическото съзнание и литературното осъществяване.

— Това е твърде дълъг „процес". В различно време надделяваше ту едното, ту другото. Започнах да печатам в „Българска реч" и повечето от напечатаните там стихотворения, първата година, са „упадъчни", с ония чужди настроения и навеи, за които говорих. Другарите ми от Трета мъжка поставиха категорично въпроса, че „Българска реч" е буржоазно списание и не бива да му сътруднича повече. Странното е, че не ме газиха за моите стихотворения, а клеймяха идеологическите заблуди и дребнобуржоазните настроения на списанието. Това предизвика един рязък поврат у мен: започнах да пиша „социални" стихотворения, вече под влияние главно на Смирненски. Никакво затруднение: аз вече бях вътрешно подготвен и нищо не ми пречеше да подхвана като Смирненски, защото ми допадаше, защото аз и с пряко участуие, и със стиховете си исках да участвувам в нашата — в неговата — борба. Освен всичко друго, Смирненски беше живял тъкмо в тия квартали, бе творил за тия квартали, от които идваха учениците на Трета мъжка. И самата гимназия бе и неговата житейска и поетическа територия.

— От кои издания ти се запозна със Смирненски?

— От тритомника на „Хемус".

— Едно архибуржоазно издателство, както го наричахме, но именно то възкреси Смирненски — оттам знаехме и прозата му. По някой път сме неблагодарни.

— Е, слава богу, сега вече се подсещаме да кажем и някоя добра дума.

По-нататък всичко си продължи естествено: и в университета, и в нелегалните години, и в балкана — да участвувам пряко и да пиша. Мислил съм си и в миналото, и досега си мисля понякога, че може би тогава е трябвало повече да залягам да пиша. Но сигурно в това, което се нарича предразположение

за литературна работа (да избегнем в случая думите талант, дарба), се съдържат много елементи, между тях — и вътрешният стремеж, и пристрастеността да зарязваш други и да пишеш, да пишеш... А при мене така се развиваха нещата — когато имам обществена работа, върша най-напред нея и след това мога да се освободя вътрешно за литературата... Много пъти съм го казвал, не се кая — ако моите работи имат някаква сила, тя е дошла от активното ми участие в борбата. Но сега вече — не! не бива! — не остава кой знае колко време, трябва да хвърлям сили в основното...

— Твоите творби от онова време са израз на тая активност. Обаче аз трябва да ти кажа, че и аз мислех същото. Не говоря за себе си — аз никога не съм мислил, че ще стана писател. Но сега с късна дата моята жена ми разказва за една своя съученичка, която днес е видна наша поетеса. Тя била ремсистка, те изисквали от нея пълно подчинение, но тя не винаги се подчинявала, като казвала: „Аз имам да пиша, аз съм поетеса, аз трябва да пиша." Внушавала им по някакъв начин да я пазят като съкровище. Защо не стана така с Вапцаров и с другите, които може би е трябвало да пазим?

— Има си нещо — и едно ли?! — което предопределя човешкия живот.

— Също така мога да кажа, че цялото това поколение на писателите от 30-те години, които адмирираме, те в много отношения не само поради стечение на чисто литературната им съдба бяха опазвани и се самоопазваха от опасни дела. Не можем ли да разсъждаваме за това? Имаме ли право да разсъждаваме за това? В смисъл, правилно ли е било като линия, като изискване? Защото генералната линия беше всичко да се подчинява на изискванията на борбата — там няма милост, няма привилегии, няма опазване. Питам се, това не е ли една крайност, не е ли едно сектантство?

— Много е сложно. Ние имаме примери, когато в едни случаи писателят сам е решавал, в други случаи е решавала организацията. Ето Ботев — никой не го е изпратил да се бие, никой не му е дал такова поръчение, дори само насърчение! Но той тръгва. Тръгва в бой — тръгва си на зрима смърт — и никой не би могъл да го спре. Той би сметнал, че е абсолютно предателство към народа да стои настрана в часа на въстанието. Трудно е да разберем точно какво самочувствие на поет е имал. Че е смятал поетичното творчество за революционна дейност — няма никакво съмнение, но също така няма съмнение, че тая революционна дейност е недостатъчна революционна дейност.

Ето и Вапцаров. Той работи в партията по време, когато тя има дълъг опит във всички области на живота — включително и в тая. Тя беше загубила Смирненски — по един начин, може би неспасяемо — но защо неспасяемо? — беше загубила Гео Милев и все пак не изтегли Вапцаров в културния партиен „резерв“ или в партийния поетически оркестър. Каквото и да се говори сега, няма съмнение: Вапцаров тогава не бе оценяван така, както го виждаме днес. А и така да беше, съмнявам се, че биха го „оттеглили назад“. Но най-важното: самият Вапцаров си има ботевското начало. Във всички спомени за него виждаме как той непрекъснато се стреми към дейност, стреми се особено към партизански отряд. И мислите, че ако някой би се опитал да го задържи, той би си останал у дома, би се „запазил за поезията“? Абсурд! Това са такива неща, че едва след като мине време, всички казват: „Толкова ясно е било, че Ботев е трябвало да живее за България, толкова ясно е било, че Вапцаров трябваше да живее за България.“ Нищо не е било ясно. Единственото ясно е, че Ботев затова е Ботев, че Вапцаров затова е Вапцаров, че затова са такива върхове в нашия литературен Балкан и в нашия революционен Балкан.

За „Партизански песни“ е писано много, да оставим настрана художествените оценки, но като постоянен, неизбежен лайтмотив се изтъкваше това единство: между поет и човек, между мироглед и метод, между поетични обещания и житейски осъществявания. По това време, че и по-късно, и у Валери Петров, и у Богомил Райнов, и у Божидар Божилов — изобщо у това поколение — се откриваха съществуващи и само подозирани противоречия, творчеството им се делеше на периоди, и дето ги има, и дето ги няма. (По-късно в моите „Размисли“ аз си направих една шега — интересно е, че никой от критиците все още не е направил периодична система на писателските елементи, като Менделеевата химическа...)

С една дума, развитието на политическото съзнание и на литературното съзнание при мен е било единен процес — с превес на политическото съзнание и на прякото участие. У други тоя процес е бил с превес на литературните интереси, без да има отстъпление от политическите позиции, от политическите действия.

Преди малко казах: мисля, че аз повече съм спечелил от това, че политическият момент, разбиран широко, и в художествен смисъл придава силата на моите писания. Това е най-същественото. Но писателят, творецът се осъществява освен по

обективни и по някакви съвсем свои субективни закони. Това, че не съм писал достатъчно (както понякога ми се е искало) в нелегалност и в отряда, показва, че просто така съм живял, чувствувал, действувал. А ето Цветан Спасов например (може би защото и малко по-друг е бил животът му, с повече заседания в нелегални квартири) — той навсякъде, където ходи, пише: стихотворения, статии, позиви, хумор. Очевидно, много по-напиращи са били неговите писателски стремежи.

— Не знам дали сега, може би утре, може би по-късно, ще дойде някой историк по-безпощаден, по-несантиментален, по-несвързан с личностите, които имат едно или друго участие в движението, и той може да ни осъди, да каже: „Като не сте имали оръжие, като не сте имали база, защо излизахте партизани срещу една могъща държавна машина, с тежко въоръжена полиция, жандармерия, войска...“ И изведнъж да ни упрекнат във фатален риск, в грешки. Мислил съм върху това...

— Мисля, че такъв историк, такава история няма да има. Напротив, все повече ще утвърждава тая епоха, правилността, верността на действията ни. Осъжданията все повече ще остават в миналото. Приблизително такива оценки и остри осъждания в нашата бригада имаше по времето на големите удари през май 1944 година. Формирахме бригадата в края на април, попаднахме в огромна блокада, разбиха два батальона, отделни групи и самотни бойци бродеха по Мургаш, селата бяха блокирани — три пояса в шахматен ред! — не можехме до човек да се доберем, не до ятак. И тогава започнаха обвиненията. Стигна се дотам, че един околийски комитет на партията в писмо до Окръжния комитет и до ЦК отрече правилността на масовизацията! Като един от хората, които бяха организирали тая пролетна масовизация, аз чувствувах, че с основание може да ни осъждат за тактически грешки, някои твърде съществени, но не и за стратегическото решение: по-големи партизански формации за въоръженото въстание. Всъщност то не беше решение на бригадните ръководители, а на ЦК — и то беше решение правилно... Именно тогава, когато ни изпиваше гладът, когато мъртвите падаха край нас и не можехме дори да ги погребем, когато дъх не можехме да си поемем, тогава бяхме критикувани, ругани, хулени: „Казвахте, че има оръжие, къде ви е?“ Бяха хвърлени големи усилия, бяха организирани — някои и изпълнени — много акции за оръжие — но страшно не ни вървеше. „Защо нямате запаси в землянки по Балкана — брашно, храни?“ Какви ти запаси за четиристотин души! Къде да ги построиш такива складове?

Тия критики, тия обвинения, за които говориш, ние сме ги събрали още тогава — и в нашия, и във всички отряди. Но историята вече утвърди това време, партизанското движение и както винаги — даде голяма бонификация на победителите. Историята вече разказва нещата по-идеализирано, отколкото бяха. И затова сега, когато пиша за ония страшни майски дни, някои ми казват: „Защо се задълбочаваш толкова в тия неприязнени отношения, в тия критики, в тия ругатни?“ Казвам: „Добре, хайде да загладим всичко. Да, но ние сме живи, ние помним онова време, много неща ни тежат още в една или друга степен, трябва ли да ни тежи и гузността, че ги укриваме?“

С какви усилия Давид Овадия възкреси Леваневски![47]

Ние и бездруго вече сме затруднени от пиетета, от най-святите чувства и на близките на загиналите, и на всички хора. Например, за някои другари от бригадата — героизма и смъртта им — вече са създадени легенди, цяла митология. Аз вече не мога да ги разруша, може да се запита — и защо да ги руша? — мога само до известна степен да „приземя“ (в най-хубавия смисъл) легендата, за да я направя достоверна, убедителна. Защото тия легенди не ги е създала майката или сестрата на загиналия — създал ги е народът. Създал ги е, защото са му нужни. И обикновено — добавя „ореола“ към реалния подвиг... Разбира се, че аз се пазя като от проказа от ония „легенди“, които някои живи сами си създават — наистина легенди.

Захари Стоянов пише, че неговите оборищки депутати са ангели, каквито България вече няма да роди. България, слава богу, роди не по-лоши ангели, които обаче с нищо не засенчват славата на оборищките. Както оборищките не засенчват славата и на нашите партизански герои. С новите поколения тия легенди, тая митология на антифашистката борба и на партизанското движение като неин връх ще се засилват.

Ето мъничък пример: една моя позната ме„представи“ на петгодишната си дъщеричка — тоя чичко е бил партизанин, но детето ме изгледа, изгледа и отряза: „Ами! Тогава защо не са го убили? Къде му е паметникът?“ За детето няма начин да има все още жив партизанин — партизаните са избити, имат паметници (вероятно са ги водили от детската градина, оставяло е цветенца на паметници. С времето детето ще си уточнява нещата, но неизбежно — силно митологизирани).

— Аз не случайно задавам тия въпроси. Четох мемоари на Тодор Икономов. Той казва за Априлското въстание: „Някои смятат, че ние сме били против Априлското въстание. Не е вярно. Ние бяхме против него, защото не беше добре подготвено.“ И

ако човек е строг, това е исторически вярно — въстанието не беше добре подготвено.

— Знаеш, че като студент работех при Михаил Маджаров. Той беше от заможен, чорбаджийски род, завършил Роберт колеж в Цариград, от дясното крило на възрожденското движение. Той ми е говорил много и много убедително, че хората като него не са били против въстанието, а само са искали да бъде то по-добре подготвено, иначе ще изгори България.

Ето друг случай. Никола Пушкаров[48] от Пирдоп, чието име носи почвоведческият институт, е участвувал още в разискванията — да бъде ли вдигнато в тоя момент Илинденското въстание. Той е бил против, като се аргументирал: няма достатъчно оръжие, хората не са добре подготвени. В остротата на спора някой го обвинява, че се дърпа от страх. По висшегласие той приема, но добавя: „Нека безстрашните водят четите си по горите, аз с моята ще действувам в Овче поле." Така и стана – слиза в голото, незащитено Овче поле, в най-тежките условия.

— Пак си спомням тоя възглед, който не е нито случаен, нито е за пренебрегване. Тодор Икономов говори за Съединението. Той е от партията, която е била против Съединението. Казва: „Ние се мъчехме да подготвим съединение на трите части на България по дипломатически път с великите сили. А то избухна преждевременно. И ето сега — къде ви е Македония?" Може би и тук е прав. Искам да кажа, че съществува такъв възглед и ще съществува.

— И той е естествен, дори когато с него не се прикрива страх или не се гонят по-лукави цели. Но за мене той е силно уязвим не само защото емоционално го отхвърляхме. Да кажем, и без Априлското въстание нещата се развиеха така, че Русия пак ни освободеше. Но какво би бил нашият народ без Април — седемдесет и шеста? Историята дава основание и за такива въпроси: с какво повече печели един народ — с живите или със загиналите? Или: т а к и в а ли биха били живите без загиналите? Една земя, докато не се ороси с потта на живите и с кръвта на загиналите, докато част от тоя народ не легне в нея, тя още не е истински негова. Докато не стане неговата свещена земя! Можем да приемем, че както други страни, васални на Хитлер, така и нашата щеше да бъде освободена и без партизанско движение — от съветската армия. Но какво щеше да бъде нашето самочувствие?

— Как ще си обясниш факта, че в нашата среда, средата на комунистическата младеж от онова време, се пораждаха много литературни амбиции? Всеки от нас искаше да пише, не да стане писател, а да пише, да съчинява стихове.

– С какво да си го обясня? Преди всичко с поривите на младостта. Младостта сама по себе си е поезия. Има едно удовлетворение, когато напишеш нещо, „възпееш“ нещо. При нас – и поривите на ясната, на оптимистичната, на политическата ни младост. Нашата идеология, нашите мечтания за бъдещето будеха спонтанно поривите ни към красотата, към сърдечността, към възвишеността. И веднага, като приземим всичко това – съзнанието, че поезията е оръжие. Много често казваме, и навярно това е така: едва ли поезията, литературата на някой друг народ се е зародила по такава категорична революционна повеля и като продължение на народната песен, както българската поезия, българската литература. А ние по чувство и от опит знаехме, че Ботев е оръжие, че Вазов, Яворов, Смирненски, Гео Милев са наши силни оръжия. И щом използувахме тая поетическа артилерия, защо и ти да не гръмнеш, макар с някакво свое пищовче, в тоя „рев гороломен“ на народа да присъединиш и своя глас.

Веднага след влизането в РМС, щом почувствуваш дълбоко неговите повели, неговите мечти, не можеше да се сдържиш да не кажеш нещо и ти. То бе продължение на общественото осъществяване на човека. Всъщност всичко това се изразяваше с една дума: „На всеоръжие!“ В нашия отряд стихове пишеха Христо Ганев-Колката, Стефан Халачев-Велко, Благой Бонков-Кочо, друг един Кочо — Никола Гостев, — да не говоря за „нелегалните“ ни поети, които се стесняваха да се обадят, но все пак някак ги надушвахме — и сигурно не всичките. Караджата – Никола Петров, обущар с третокласно образование – написа разказа „Знаменосецът“. Ето го тоя стремеж, тези хора – доколкото съм могъл да разбера — нямаха намерения да стават писатели. Просто — човешка, бунтарска необходимост.

– Аз бих добавил към това, което казваш, и едно специфично състояние, емоционалното състояние на тоя младеж. Тя е въвлечена в едно голямо дело, тя е с повишена емоционалност, на която търси израз.

– Дори можем да сведем въпроса до едно „физическо“ състояние: когато имаш вълнения, пориви, радости, тревоги, ти или си свирукаш, или пееш. А при цялото това напрежение, при целия тоя емоционален пълнеж, в който и идеологията е вече чувство, а не само размисъл, младият човек чувствува необходимост да изрази и със слово, предимно в стих, своето вътрешно състояние.

– И тук ще догоним малко повече темата. Какво предлага-

ше на младостта ни участието в нашето комунистическо движение? За този непоправим наш романтизъм, склонност към идеализация, този наш пуризъм, сектантство, дори фанатизъм понякога, нетърпимост — който не е с нас, е против нас, сблъскването между естествените прояви на младостта към греха и моралните императиви на нашето движение.

— В известен смисъл ние засегнахме тоя въпрос. Понякога действителността ни изглежда по-хубава, отколкото стиховете ни я показват. Такава беше нашата революционна действителност — хора и действия, особено — нашата вътрешна нагласа. Един романтизъм земен и същевременно много висок. Ние вярвахме — и вярата ни не беше безпочвена, и е хубаво, че вярвахме, струва ми се, никоя вяра, никое действие, докато не стигнат до идеализация, до екзалтация дори, не могат да построят един нов свят, без увереност мечтите не могат да бъдат реална сила. Припомни си — какво друго ни казва Април '76? На нас пък тия „наивни" дейци на Априлското въстание ни се струваха недосегаеми, недостижими: та и самият Захари Стоянов ни плашеше — няма вече да ги роди България. А дойде историческият момент, дойдоха великите повели, дойде и романтичната приповдигнатост — родиха се много и много истински революционни „ангели".

Що се отнася до пуризма — тук, разбира се, има и сектантски оттенък, но има и благороден оттенък. Една революция за да преуспее, трябва да си създаде всички предпоставки. Най-важната от тях е да създаде хора — дейци, борци, воини. Винаги когато говоря за партизанското движение, аз се мъча дори на най-малките, чавдарчетата, да обясня, че не защото сме се раждали ангели, сме били такива, каквито ни виждат, а защото революция не могат да правят нечисти хора и всяка революция си създава своите „рицари без страх и укор", създава ги от обикновените хора.

— Революцията е и едно афронтиране срещу силен противник. Не е въпросът да сменим това правителство с друго чрез избори. Ние сме решили чрез сила да свалим една система и да установим друга система. Това вече иска други личности.

— Тъкмо това говоря. Искат се светците на първите християни, карбонарите на италианското обединение, „неподкупните" на Великата френска революция, „ангелите същи" на Април '76, Лениновата гвардия на Октомврийската революция. Всички тези борци са били едно малцинство, което се е борило срещу несравнимо по-големи сили. Ако те не бяха всеотдайни и чисти, ако не бяха докрай сплотени, в известен смисъл и фанатични, те нямаше да победят. Широтата — разбирана не тол-

Майката на писателя — Анастасия Начева, бащата — Георги Андреев, в началото на века.

Братята и сестрите на писателя. От ляво на дясно: Андрей, Мария, Стефан, Иван, Пенка, Георги (Веселин) — легналият, 1918 г.

В. Андреев като зрелостник отговаря на словото на директора — Трет софийска образцова мъжка гимназия, 1937 г.

Лиляна Димитрова произнася слово пред паметната плоча на Климент Охридски, срещу Ректората, Осми декември 1939 г., вляво Веселин Андреев, Огнян Бояджиев, вдясно Иван Ненов, Петър Ангелов — Пиер.

Слово произнася Веселин Андреев, същия ден, вдясно върху рамото на Петър Ангелов — Пиер.

Снимка, която можеше да бъде последна — преди излизане в отряда, август 1943 г.

Щабът на бригада „Чавдар“: Добри Джуров — Лазар; командир, Веселин Андреев — Андро; политически комисар, Тодор Дачев — Стефчо; заместник командир, Иван Хариев — Доктора; лекар на бригадата (първият вляво), 14 септември 1944 г.

Пренасяне костите на загинали чавдарци, вградени в основата на паметника в Жерково. От дясно на ляво: Тодор Живков — Янко, зад него Тоне Пере-новски — Цветан, Веселин Андреев, Здравко Георгиев — Калоян, Добри Джуров.

С жена си Вера Бакалска и дъщеря си Лиляна, 1946 г.

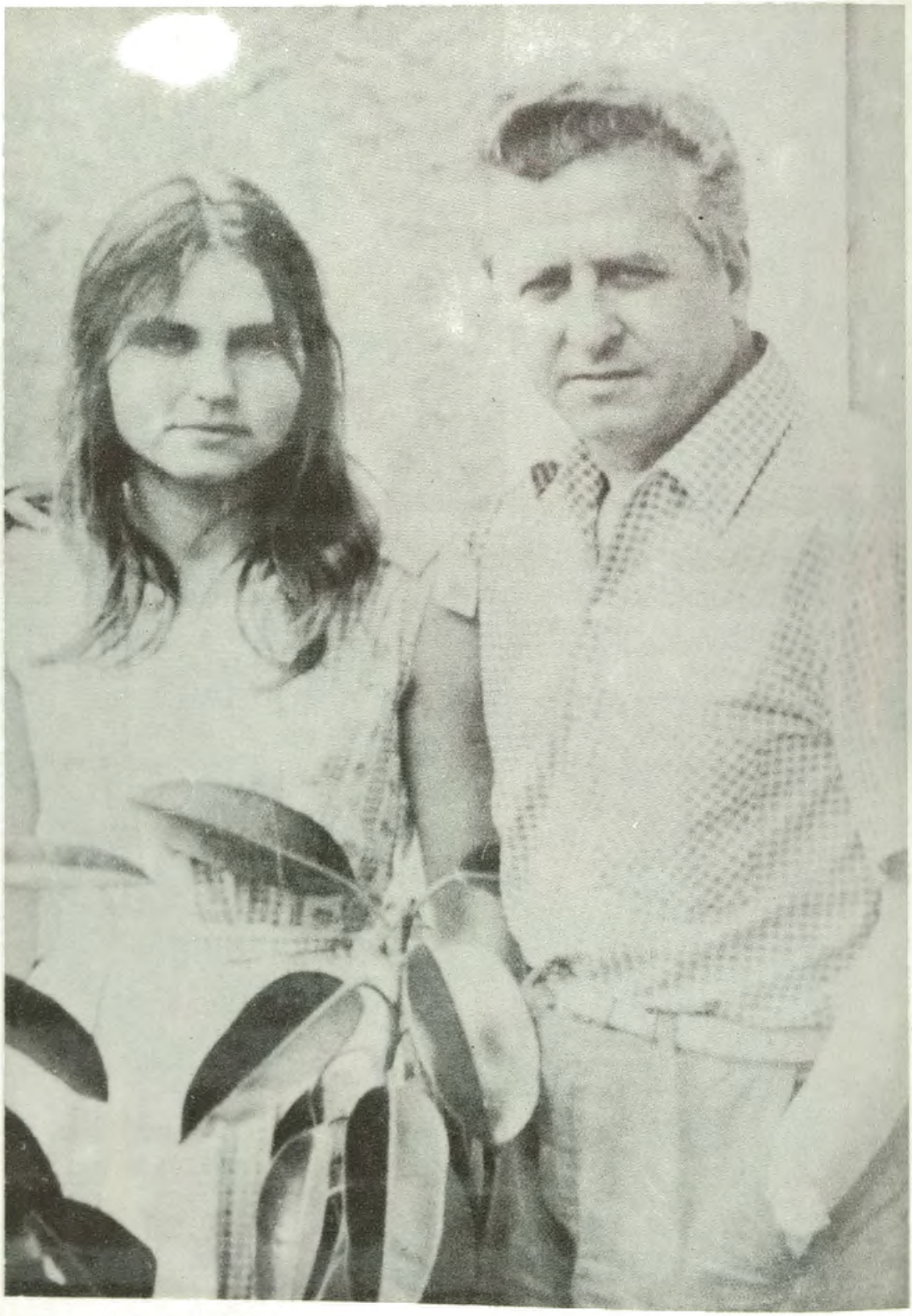
С генерал Петро Петрович Вершигора, началник на разузнаването, после командир на прочутото партизанско съединение на Ковпак, автор на книгата „Хора с чиста съвест“, Москва, 1948 г.

Редакцията на сп. „Изкуство“, от дясно на ляво: Атанас Далчев, Ангел Каралийчев, Любомир Тенев, Мара Цончева, Георги Цанев, Веселин Андреев, Венелин Кръстев, Емил Стефанов (прав)

С майката и бащата на Антон — Стефан Минев, пред паметника на любимото му място.

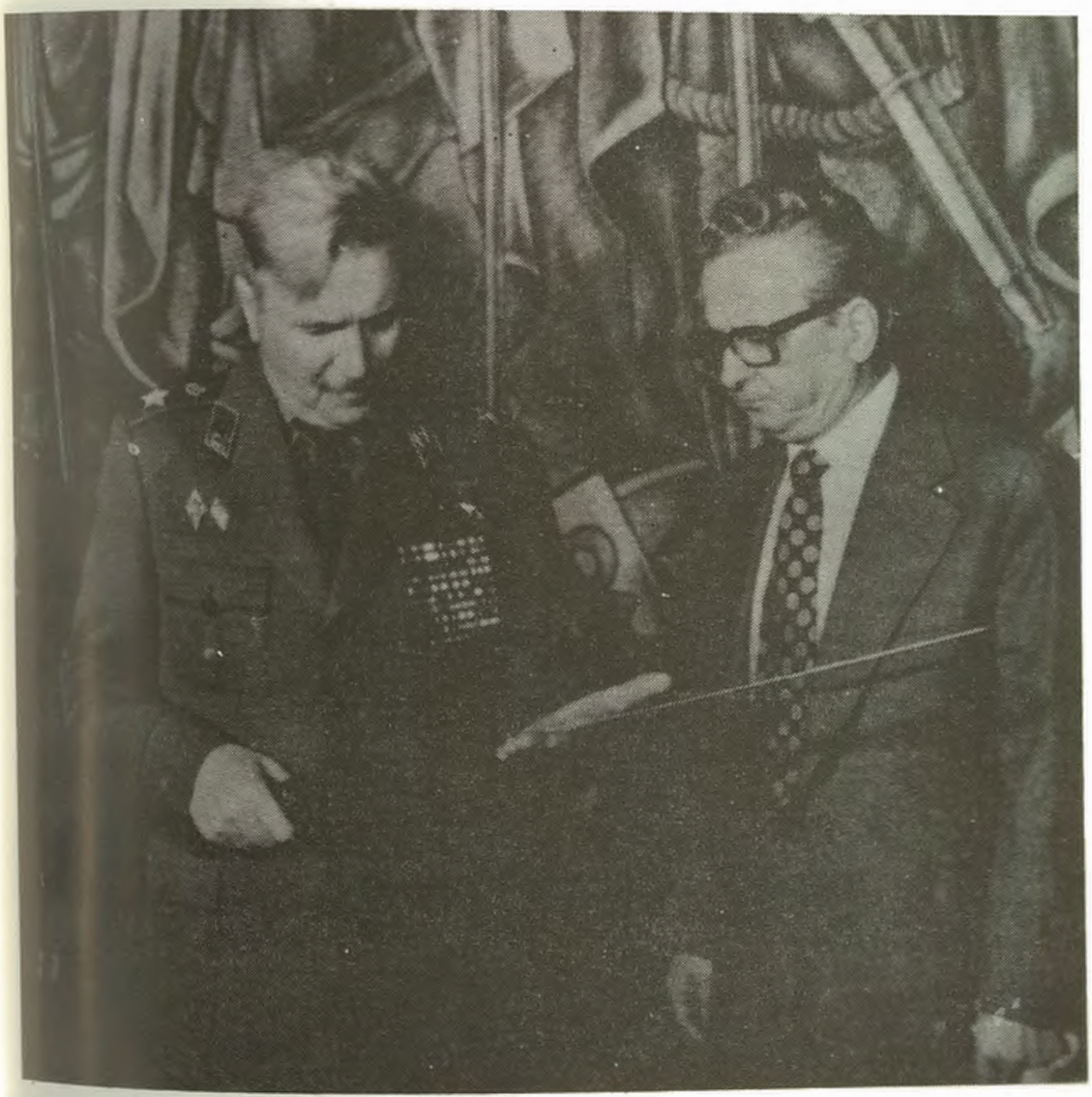

Със сина си Владимир.

С дъщеря си Лйляна, 1972 г.

Министърът на народната отбрана армейски генерал Добри Джуров връчва на Веселин Андреев литературната награда на сп. „Български воин“ — „Златен меч“ — 1980 г.

С Чудомир, в Казанлък, 1963 г.

Фидел Кастро и Тодор Живков (до него Веселин Андреев) при паметника на чавдарци в Жерково.

С внука Георги, 1981 г.

кова като човечност, а по-скоро като мировъзрение, отношение към хората, духовни цели — ще дойде после, тя трябва да дойде, за да не загине революцията. Но пътят до победата винаги е тесен, тежък, страшен.

След акция в едно село наш партизанин задържа комат хляб за себе си (всички са длъжни да оставят за разпределение всичко!). Виждат го, шмугнал се в храстите и лапа. Спонтанно бойци и командири го осъждат на смърт. (После беше помилван и изпратен в другата чета, като там се съобщи защо.) Полезно е да си обясниш защо командирът го осъжда — той трябва да спасява четата от разложение, но — защо и бойците? Не е до хляба — между тях се вмъква недоверието, подозрението, защо не и предателството? Някъде дълбоко всеки се е изплашил и за себе си, като осъжда него, той осъжда евентуална бъдеща своя измяна. Чрез безпощадността към едного всички предварително „пречистват" себе си. Обществената нетърпимост е категорична, коригираща, човекосъзидателна... Не съм за никакво тесногръдие, пуризъм, сектантщина — но не мога да не изразя протестното си съжаление, че след победата тая висока обществена нетърпимост — в много насоки — бързо се принизи, че донякъде и изчезна. Това е една от големите ми тревоги...

Идва ми наум Толстоевият отец Сергий — при цялата условност на сравнението. Тогава всеки от нас, тайно в себе си или явно пред всички, е отсичал свой пръст, и то не един, за да избегне едно или друго изкушение. Струва ми се, сега ние прекалено много пазим пръстите си — какво да го отсечеш, гледаш дори само да не го притиснеш някак... А не устоиш ли на моралния императив, не се знае докъде ще стигне отстъпката и не ще ли стане тя морално падение, и докъде ще стигне това морално падение...

— Пак във връзка с това, което говорим, връщайки се към нашата младост, си казвам, че, от друга страна, съществуваше у нас този празник на душата, отваряща се към света и хората, това свещено чувство на другарство, доверие, обща мечтателност, това постепенно осъзнаване. Участието в нещо голямо изостря способността от образование и самообразование. Това е също една от предпоставките революцията да създаде своите ангели, по израза на Захари Стоянов.

— Как го усещаш лично ти?

— Разбира се, с много определения можем да си послужим... И човекът, и човечеството ще живее, докато има способността да вярва в илюзии. За мен човешкият напредък е

непрекъснато разочарование от едни илюзии и очарование от други. След всяка революция — и по обективни, и по субективни причини, по-рано или по-късно — са почвали отчаяния: „Ето, нищо не излезе. Защо беше всичко това?“ Уви, трудно е да се примириш, че действителността доста се отличава от мечтата. Но никоя революция в историята на един народ и на човечеството не е минала „просто така“, без резултати. Ако човек разбере това, всичко си идва на място.

Тогава само трябваше да имаш силата, вярата и тя ти даваше празника: гледаш света и хората с такива очи, че те да ти стават близки — било като съучастници, било като хора, които очакват твоята помощ. Това наистина е душевен празник. Сент-Егзюпери казва, че най-големият разкош е човешкото общуване. А в такива движения човешкото общуване е невероятно искрено, чисто, хубаво, чувствуваш се силен със своите другари, чувствуваш, че и ти ги правиш силни със своята преданост. Вярваш им и към твоите мечти се добавят техните мечти. И в „Отрядът“, и в „Бригадата“ аз се опитвам да разкривам това, мисля, по начало съм успял — и все пак недостатъчно, никак не е лесно. Обикновено вечер край огъня си говорехме — кой за какво мечтае, кой какъв ще стане. Понякога изглеждахме смешни, наивни. Трябва да се има предвид и стеснителността ни, дори „опасението“ от гръмките думи, просто езикът не ни се обръщаше да говорим помпозно за партията, за Димитров — та и за мечтите си.

Ставаше едно взаимно обогатяване с тия мечти. И това също бе душевен празник. Разбира се, „най-празничното“ беше това: щом вярваш непоклатимо, че се бориш за нещо голямо, истинско, вече и твоят живот става голям, истински. В такъв душевен и умствен полет човешката чувствителност се изостря. Правиш своите открития, може би малки, но все пак открития. Разбираш колко много трябва да знаеш и винаги гониш да научиш нещо повече. Като че ли колкото по-малко знаеше даден партизанин, толкова по-силна беше жаждата му да учи. И въпреки че шегобийците подхвърляха: „Виж какво, кабарите ще ти ръждясат в някое дере и без историческия материализъм“, хората учеха с желание и удовлетворение. Затова Вазовото

> И в няколко дена, тайно и полека,
> народът порасте на няколко века!

трябва да се разбира не само в тясно революционен смисъл. Това са „звездни мигове на човечеството“ — по думите на Цвайг.

– Как изглеждаха нещата, вече в студентските години в БОНСС, на фона на това изостряще се политическо положение, при постепенното преминаване към изискванията на въоръжената борба?

– Най-напред беше ученичеството и в прекия, и в преносния смисъл. И ученик бях, и като ученик навлизах в обществения живот, и като ученик пишех стихотворенията си.

Студентските години бяха вече години на зрелост и на движението — димитровският курс! — и зрелост и на моето поколение, бих казал — и моя. Едно дълго „окопаване в масите", една „тиха", позиционна война, изтощителна, трябваше много издръжливост. Но истинска, върховна издръжливост се оказа нужна в периода 1941—1944: последния „решителен бой." Той поиска цялостно нашите сили. Разбира се, за социалистическа революция тогава ние не говорехме, борбата се водеше под знамето на Отечествения фронт. За нас тогава беше важно сплотяването на всички демократични, антифашистки сили и не мислехме, че така бързо антифашисткото въстание ще прерасне в социалистическа революция, че всъщност още с победата това беше социалистическа революция. Смятахме, че може да се мине през буржоазно-демократична власт, в която ще участвува и нашата партия. Тук действителността ни изпревари и направи революцията социалистическа.

– Ти кога постъпи в университета?

– През 1938. Гимназия завърших в 1937. Една година не учих, трябваше да работя и освен това — да взема изпит по латински. Официално — от 1938 до 1942, но след 1941 минах в нелегалност и вече не се мярках в университета.

– С една дума, не можа да завършиш?

– Не, взех само изпитите за първи и втори курс. Всъщност държах изпити по най-съществените: теория на правото, държавно право, конституционно право, римско право, история на старобългарското право, политическа икономия, статистика. После идваха семейно, гражданско, наказателно право и други, които ние основно променихме.

– Продължиха ли литературните ти опити? Какви бяха те? Нещо за поколението. С кого си общувал на плоскостта на общи литературни интереси? Кръжокът „Смирненски".

– Много от тия неща ти сам ги знаеш, а аз доста подробно съм ги разказал в „Кажи го — цял живот" във връзка с петдесетгодишнината на писателската партийна организация — как тя ме е подемала и учила в областта на литературата.

Какво? – продължих да пиша, пак не много, все на преден

план преките задължения... Но тука трябва да се върна малко назад, след „Българска реч". Печатах стихотворения найнапред в ученическите списания, по-специално „Звън", „Подем", там сътрудничеха и ръководеха Емил Манов, Александър Геров, Валери Петров, Богомил Райнов, Александър Вутимски.

В нелегалния литературен кръжок „Христо Смирненски" бях привлечен в началото на 1936 година. Изпратих стихотворение във вестник „Съвременник", който по-късно стана „Жар". Повикаха ме чрез „Поща" в редакцията, запознах се с Челкаш, с Крум Пенев (той беше редактор на вестник „Ведрина") и Челкаш ме въведе в кръжока. По един или друг повод се опознавах с всички поети и белетристи от кръжока — главно на някои общи събрания. Така, когато се чествуваше годишнината на Пушкин — 1937, — аз взех от дома му, от Лозенец, Георги Бакалов и го заведох някъде на Орханийско шосе, там бяха трийсет души, имаше и близки на „смирненци"...

Като станахме повечко, разделихме се на поети и белетристи, по конспиративни съображения и за по-добра практическа работа. В нашата група поети бяха Лозан Стрелков, Иван Бурин, Николай Стайков (тогава Николай Ралев), Йордан Дъбравин, а доколкото не ме лъже паметта, нали, Яко Молхов ни беше критикът, към всяка група беше придаден по един критик, ти беше при нас.

— Ще докоснеш ли по-късните събития, свързани с борбата между „качествениците" и „идейниците" около „Кормило"?

— Едва ли после ще има повод (пък и отново ще кажа, че в посочените преди малко спомени доста съм написал)[49], тук само две думи за моето отношение, а не за „историята „Кормило".

Много точно си спомням, за мен и за много още познати ремсисти разколът в „Кормило" беше тежка покруса. За себе си абсолютно безрезервно мога да кажа, че „обвинените" бяха най-обичаните ми поети и белетристи — Радевски, Младен Исаев, Караславов, Орлин Василев. Още повече, аз сам бях разпространител на „Кормило" в Трета мъжка, бях ходил на „Марин Дринов" 28, там беше „редакцията". Орлин Василев ми даде като награда портретите — албумче с меки листа — на активните сътрудници на „Кормило". Това албумче много ме зарадва, защото още не знаех по лице някои от моите любими писатели.

Тогава ни се каза, че трябва да събираме абонаменти за „Брод". На мен специално тоя вестник не ми харесваше. Скоро цензурата го спря. Аз чувствувах, че има и други въпроси, не чисто литературни, а организационно-партийни, не ги знаех,

затова толкова повече смятах, че не е правилно да бъдат атакувани най-авторитетните ни партийни — пролетарски, както ги наричахме — писатели.

– А ти присъствува ли на срещата, която стана под Драгалевския манастир, когато Георги Бакалов изнесе доклад срещу тях?

– Не – бях си в Пирдоп. Но съм слушал доста за тая среща. Бакалов казал: „Младене, и ти ли, пролетарско чедо, и ти ли отиваш там?“

– Младен беше дошъл с надеждата, че ще може да защити някои от позициите и да не се стигне до такова крайно решение.

– Така както излагаха позициите си самите „качественици“ – дори като ги излагаше и противната страна, – вътрешно аз бях с тях. И в тези, и в други спомени често правя уговорката, че с днешна дата всеки е умен. Но аз все се опитвам да си припомням тогавашната своя гледна точка. Тогава ми помагаше и „невежеството“: малко бях чел литературна теория — канонична, догматична. За мен в преценката на литературата бе важен живият усет, вкусването с върха на езика (въпреки че имаше и много наивитет), — не случайно винаги съм защищавал Дебелянов.

– Литература, литература, но главното беше организацията, дисциплината вътре в нея, политическата работа, конспирацията. По някаква хронология във времето и по място на действие с кои от дейците на РМС и партията си имал обща работа? Имала ли е тази работа за цел да се изработи една платформа на борбата, как се дискутираше тази платформа? Или се изпълняваха само нареждания? Или с други думи, имаше ли духовен живот вътре в конспирацията и неусетно ли се промени обстановката и формите на борбата? В кой момент почувствува тази промяна, при която, ако можем така да се изразим, словото отстъпи място на пушката?

– Като отговорник на РМС (както малко по-късно се казваше, не на маркс-ленинските кръжоци) в Трета мъжка гимназия се срещах с Донка Ташева — Топси, хубавичка, нисичка, къдрокоса, от Комсомола (той още не беше „разпуснат“). Тя казваше: „С никой друг няма да поддържаш връзка.“ Елена Гаврилова идваше от РМС — и същото: „Връзка с никого другиго!“ И Димитър Капитанов, от БОНСС, също бе категоричен: „Учениците се ръководят от БОНСС!“ То беше преходният период към димитровския курс. Най-после се установи, че с БОНСС трябва да държим връзка.

Разбира се, че не стратегическите цели сме определяли, те

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

се определяха от ЦК на партията, от ЦК на РМС. За нас главното беше да търсим конкретна аргументация на тая платформа, да търсим подходящи хора, но имаше и съвсем творчески момент: да създаваме конкретна, жива програма за дейност в дадената гимназия, а във всички гимназии — задача на градското ученическо бюро. Отговорниците във всеки район работехме по-тясно: в нашия — Анушка Драгиева, от Трета девическа гимназия, аз — от Трета мъжка и от Механотехническото училище Петко Стоянов — той беше отговорник на тройката. Много и много сме разговаряли двамата с Анушка. Тук някъде е част от отговора на това, което ти питаш — имало ли е творчески живец, или само шаблонно сме спускали решения и сме давали отчети. Имаше и творчески живец — и може би най-много поради тоя прелом към димитровския курс: до нас стигаха „нареждания“ (те бяха твърде общи и преди да ги прилагаме, ние трябваше да ги „направим“ конкретни и годни за нашето училище). Затова толкова разговаряхме, затова толкова се бъхтахме, всеки сполучлив опит се доразвиваше... Много живо, много страстно разговаряхме — това беше същността ни — пък още не бяха се създали шаблоните в работата на новия курс. Така че не само съвестно изпълнение, но и много мислене трябваше, това беше един напрегнат вътрешен живот.

Като студент, в БОНСС и по-специално в „Академик“, трябваше да подхождаме съвсем творчески. Издигането на нашето Възраждане като знаме бе извършено главно от БОНСС, не само в известния диспут, но и в стотици други инициативи. Това именно бе същността на димитровския курс.

— Да се намерят обединяващи цялата младеж девизи и идеали.

— И пак тоя момент: още нямаше новоизлюпени шаблони.

През 1942, вече нелегален, ме взеха в Централното настоятелство на БОНСС. Надя Василева — Живкова беше отговорничка. Петър Вутов — за Свободния университет, аз — за „Климент Охридски“. И там „малките“ наши решения — за конкретната работа на бонсистите — трябваше да имат творчески характер, така трябваше да действуваме и поотделно — не можеш да отидеш само да „свалиш“ на факултетния отговорник решението на Централното настоятелство и да си заминеш. Трябва да поговорите издълбоко, да видиш какви са силите там, настроенията, възможностите.

След това бях секретар на Централния район на РМС в София, беше голям и труден район. Оттогава са едни от най-хубавите ми спомени за Лиляна Димитрова, тя ми беше ръко-

водител от ОК на РМС. Много различни бяха членовете на ремсовите групи: най-обикновени работници, мнозина от тях — след големите провали — още съвсем нови в РМС, с твърде слабо образование, ученици, някъде и студенти. Различни форми на работа трябваше да бъдат откривани, не можеше да не мислиш.

Дискусии е имало винаги, дето съм работил, не по стратегическите въпроси (с малки изключения в отряда), а по формите на работа. По едно време мой ръководител в РМС беше един момък, много верен, много предан, но малко сухичък, наготово сваляше решенията. С него водихме един особено остър спор, дори ставаше дума да ме накажат... Една от нашите акции беше в кината да се хвърлят позиви. Уж след като угасне светлината, уж единият да охранява другия, не зная още какво, но полицията вече знаеше всичките ни номера, дебнеше, залавяше момчетата. Бях решително против това, казвам му: „Значи всеки ден трябва да даваме по един или двама ремсисти на заколение." Момъкът сам вижда това, но — наредено му е... „Ето нà — казва ми, — ти сам не си убеден, как ще искаш от ремсистите да изпълняват задачата! Размина ми се наказанието, скоро се видя, че наистина голям резултат не може да има, докато обречените си пропадаха един след друг...

От отряда големите въпроси ги решаваха Янко — Тодор Живков, от Областния комитет на партията, Калоян — Здравко Георгиев, началник-щабът на зоната, и Лазар — Добри Джуров, командирът. Но в обсъждането на конкретното им приложение в постигането на живата тактика участвуваха всички бойци. В „Отрядът" аз имам една глава „Големият размисъл" — за двудневната конференция през октомври 1943, когато и бойци, и ръководители преценихa дейността на отряда като слаба, незадоволителна. Какви спорове бяха това, какви размисли, какви безпощадни критики! Целият отряд като един човек се радваше на извършеното, срамуваше се, че то е малко, поставяше си смели изисквания, узряваше за часове. Едно истинско творчество!

През пролетта извършихме масовизация, ако бяхме към стотина, станахме над четиристотин бойци. На трети май попаднахме в страхотна блокада, бяха ударени два батальона, даваxме все повече жертви при опити да се свързваме с ятаците. Започнаха разколебавания, критики, нападки. За повечето бойци нямаше съмнение в правилността на масовизацията — това беше директива на Димитров — директивата ДЕД — да се масовизира партизанското движение, да се формират по-големи партизански единици. Но как ще действуват тия големи формации?

Спорове бе имало и в Политбюро, и в Главния щаб на НОВА, имало ги е и при нас (имало ги е, казвам, защото началните разговори са водили само тримата). Калоян, който имаше опит при Славчовите и югославските партизани, е за това: големите партизански единици да действуват така, както са, с всичките си сили заедно, завземат територия, напредват. Но нашият район на действие — до самата София — не беше свободна територия, беше пълен с войска, полиция, жандармерия (затова двата батальона бяха ударени така). Янко настоява бригадата да действува на по-малки части, евентуално да се събират за удар и веднага да се разделят. С подкрепата на Лазар се стига до компромисно решение. Веднага след трети май Янко написа известните писма заповеди: бригадата си остава бригада, но да действува по чети — от 30 до 50 души...

Доколкото съм бил по-малък или по-голям ръководител, естествено е било и да размислям, и да водя спорове, дори да се противопоставям на решения — принуден от обстановката. Такова беше нашето израстване...

Кога словото отстъпи място на пушката? Фигуративно казано: на 22 юни, с непосредствения призив на партията за подготовка на въоръжено въстание. Това беше вододелът в живота на активните комунисти: „чакахме" да дойде революцията — и ето, тя дойде. През септември 41 минах в нелегалност, а септември 43 излязох в отряда. Пушката вече не беше символ, беше на гърба ми...

— Как стана тая промяна у тебе? Имаше ли усещането, че влизаш в епоса, който по-късно ти стана литературна съдба? Искам не спомени, а възстановяване на настроението ти по време на активната въоръжена борба.

— През цялото време, откакто разговаряме, аз се опитвам да се връщам в онова време не със сегашния си ум, не с днешните исторически преценки, а с тогавашния си ум, с тогавашните чувства.

Когато започна войната срещу Съветския съюз и беше издигнат курсът за подготовка на въоръжено въстание, за мен това стана прощаване с целия ми дотогавашен живот, независимо че бях още легален. Веднага бяхме предупредени от партията да не спим по квартирите си, да гледаме с четири очи да не бъдем заловени. Вече казах: бях изпратен в Пирдоп да сформирам околийски комитет на РМС. Това беше пряко и окончателно навлизане в нелегалната работа, много по-сложна от дотогавашната. Но съвсем истински за мен нелегалността започна на 2 септември 1941. На 3 юли беше първата голяма вълна на арести и интернирвания в концентрационни лагери, на 2 сеп-

тември беше втората вълна. Дошъл в София за инструкции, спях в Гешевия дом, взел предпазни мерки, ако дойдат. И те дойдоха, рано сутринта. Библиотеката, дето спях на масата, се отделяше от салона само с една стъклена врата (стаите бяха по горните етажи), и аз чух в разговора им с портиера, че търсят мене, Кирил Манавски и Александър Станимиров. Не знаех дали блокадата е на цяла София или само квартална. През прозореца, с обувките в ръка, скочих в съседен двор и внимателно излязох на „Раковски": гледам — чисто е и тръгнах из града, избиваше ме да пея, какво пък, щяха да ме вземат за млад, раноутринен пиянка. Оттогава вече не можех да се явявам нито в Пирдоп, нито в Гешевия дом. Започна дълбоката нелегалност.

Едно малко партизанство бях изкарал още през лятото, ето че продължи и есента. Марин Тодоров от Челопеч, нелегален от юли, беше намерил две хубави сръбски пушки „Маузер-Крагуевац", имахме и някакви пищови, когато нощем обикаляхме околията — да дадем указания и пароли на ремсистите, които отиваха редовен набор в армията, — се движехме само с пистолети. Тогава носех със себе си и четях „Гроздовете на гнева" от Стайнбек (в български превод „Гневът на мравките"). При цялата настръхналост, приповдигнатост, остра впечатлителност в първите нелегални дни, тая книга ме потресе. Не беше ми нужно тогава да нося „Записките", но все си мислех: това шетане на Захари Стоянов из Родопите, ентусиазмът на едни, свиването на други, лъжите на трети, изгонването от четвърти — колко много неща си приличаха в нашите шетания! Работих като ремсов организатор в Новоселско (Елин-Пелинско). В края на есента ме оставиха на работа в София, две години нелегалност.

Да, и това беше до известна степен епос, както ти казваш, но все пак по-непосредствено го почувствувах в отряда. И аз лично, и всички ние имахме някакво съзнание, че следваме априлци от 76. Но онова въстание бе сравнително бързо подготвено, избухна компактно в Панагюрския въстанически окръг, бе в началото едно феерично, сияйно въстание. А нашето беше от друг тип: три години тежка подготовка, безкръвни — но обезкръвяващи — акции, кървави боеве, съсипващи походи, умопомрачителен глад — и всичко това по цялата страна! — а „феерията" — вече в септемврийските дни. В различно време, в различни състояния чувствуваш (или предчувствуваш) различно историческата оценка и на движението, и на собствената си дейност. Това бе доста сложно и би трябвало дълбоко вникване, за да се разбере — днес, па и тогава. Дълбоко в нас това само-

чувствие, че сме исторически дейци, го имаше, нали го пишеха нашите вестници и ние го казвахме на хората, когато искахме да дойдат в отряда, и песента на Кърпачев зовеше: „Балканът хайдушките песни отново размирно запя“, и дядо Милутин, ятакът от Бухово, ни окуражаваше, че вървим по пътя на Ботев и Левски. Но все още не знаеш резултата на това движение, вярваш в победата, но не искаш да прибързваш с бъдеща оценка. И нали най-тежкият живот винаги ражда големия хумор — без него няма победа! — имаше безкрайни шеги — „Маре, само ще ти ръждясат нейде кабарите!“, „Она, историята е приритàла за тебе...“, преизвестното: „Абе, ще влезем в историята, ама как ще излезем от нея...“, „Я, само да се намърдаме веднъж у нея, после не може да ни избута...“ Може би най-много ни спираше боязънта да не бъдем прекалено тържествени. Но дори на Девети септември все още нямахме истинското чувство за тая епоха, за нашето място в нея. А епосът продължаваше, продължаваше да расте, продължава да расте. Говорихме вече за митологизирането на онова време. С отдалечаването от него партизанското движение ще изглежда все по-голямо и все по-дълбоко явление в нашата история.

— Мислеше ли тогава, че това страдание трябва да бъде описано, записано, литературно регистрирано?

— Ние вече говорихме за моите първи намерения, когато излязох в отряда. И както и да се връщам сега в спомена си, все ми се струва, че не съм имал определени намерения да бъда летописец, историограф. Не съм имал това разбиране, до което по-късно стигнах — и то не веднага след Девети. Ние ще доразвием тоя въпрос, когато ще говорим за „Умираха безсмъртни“. С уточняването на характера, структурата, жанра на тая книга ми се изясни практически тоя епос — и как той да бъде възведен в литература, да стане не само епос исторически, но и епос художествен.

И нещо друго влияеше тогава да не се „отдавам“ на епични замисли: без да бяхме фаталисти, без да смятахме, че всички ще изгинем, май че всеки за себе си допускаше повече смъртта, отколкото оцеляването. Разбира се, едновременно с чувството за гибел, потискано, много говорехме за бъдещето на страната, за дълга на тия, които ще се върнат, за очакваното — и съвсем неизвестно, — което ще стане.

Доста по-късно почувствувах величината на епоса, от който идвахме. И все по-силно чувствувах задължението си да не оставя нашата „мъка ненаписана“ сама „в пространството да скита“. Изглежда, обикновено е така — в боя се раждат стихове, а епосът — след боя.

ОСМИ РАЗГОВОР — 23 юли 1982

— Еуфорията на Девети септември. Как посрещнахте Девети септември? Имаше ли тогава увереността, че сега вече ще оправим света и че лелеяното царство на справедливостта е настъпило най-после? Аз я имах, за твое сведение...

— Аз пак се опитвам, колкото е възможно най-точно да се върна във времето и в себе си тогава.

На първо място беше изненадата. Ние знаехме, че ще дойде, че идва този ден: и Червената армия беше съвсем близо, и ние се движехме вече денем, имаше и нареждане от ЦК на партията да се съсредоточим около по-големите селища в района — очакваше се евентуален преврат на Цанков — ултрадесен, както малко по-късно направиха това фашистите в Унгария. Ние трябваше да бъдем готови или да започнем по даден знак удара за окончателното вземане на властта, или да попречим на ултрадесния преврат и пак да стигнем до победата. Може би така е в почти всичко в живота или поне с по-големите събития: очакваш ги, а ти се струва, че са дошли изведнъж и те заварват „неподготвен". Може би най-малко бяхме подготвени психически... Не мога да кажа, че тогава знаехме какво царство ще правим. За нас съществено беше, че слизаме между хората, че се установява наша власт, но и това „наша власт" беше много относително. Ние говорехме, пак искам да подчертая, а и така си беше, за отечественофронтовска политика, не се постави веднага въпросът за социализъм, за социалистическо общество. Знаехме, че ще имаме още много трудности с нашите съюзници в Отечествения фронт, че те са много различни — едни по-близки, други по-далечни от нашите идеи, а някои, както се оказа — и противници.

Така че тогава първата ни радост беше: дойде това, за което се борихме, Министерството на вътрешните сили е наше. И по-скоро като чувство, като усещане — че започва и нещо по-далечно, нещо по-голямо. Освен всичко друго, тогава денонощно се занимавахме с всякакви работи, не оставаше време дори да мислим за бъдещето. Оказва се, че в някое село има жан-

дармерия, която трябва да бъде разоръжена (за кратко време комитетът на Отечествения фронт ме назначи военен комендант на Пирдопска околия), че от друго село не се обаждат, не знаем каква власт има там — пращахме партизани. Непрекъснато се правеха митинги, носеха ни на ръце. Аз до края на септември не можах един лев да похарча, дори не си спомням дали съм имал, защото все някой с чисто сърце ще ме дръпне: „Ела да пием по една боза." Да не говоря за хитреците: „Абе, що не идваше бе, всяка вечер баница сме правили, чакаме те... Ела поне сега да пием по едно вино." „Не, ние не пием." „Е, хайде тогава, по един марципан ще изядем."

В тая залисия не оставаше време за бъдещите големи въпроси. Тогава мислите бяха главно за фронта. Това се оказа нова огромна национална задача. Щастливи смятахме онния, които отиваха на фронта. Тия, които бяхме оставени тук, трябваше да подготвяме страната да води тая война. За социализма започнахме да говорим по-късно, когато се окопахме в народа, когато бяха решени много въпроси, включително и обезвреждането на опозицията. И то не изведнъж — все имаше да се решават много неща, предпоставки за „царството на социализма". Вече заговорихме за него, все още мечтаехме и вече все повече „слизахме на земята"... Ти знаеш, че доста късно имаше спорове между историците — кога е започнала социалистическата революция. Едни не признаваха, че на Девети септември, абсолютно отричаха да е започнала тогава, Други казваха, че е започнала с национализацията, защото това е една социалистическа революционна акция. Трети — че по същество Девети септември е социалистическа революция, макар да не е решила веднага всички въпроси. Тогава имахме няколко много светли, много хубави години, до настъплението на култа. Години, в които действувахме с додеветосептемврийски, ако искаш — с деветосептемврийски дух, ентусиазъм, вяра, всеотдайност. Имахме чувството, че продължаваме своята партизанска дейност и това беше до голяма степен така, в смисъл на строителна партизанска дейност. Нямаше закони в редица области на нашия живот. Преди да имаше законите, ние установявахме практиката...

— Искам да те прекъсна за миг, да се върнем към самите деветосептемврийски дни. В един мемоар Станислав Сивриев пише, че като слезли в градчето, дали им карабини и тръгнали те да установяват властта по селата наоколо. И отведнъж — казва — обръщаме се и гледаме в камиона много хора, които не бяха с нас в отряда, но с пушки, с пищови тръгнали по села-

та. И станаха партизани след Девети, и си искаха после правата — че са се борили с оръжие в ръка.

Имаше ли при вас такива прояви?

— При нас — без да засягам когото и да било — политическата култура на хората беше друга. Не само че те искаха, но и ние организирано им раздавахме оръжие. Вечерта още на Девети обезоръжихме един жандармерийски взвод и веднага раздадохме оръжие на комунисти, които не бяха в отряда, и на наши симпатизанти. Минахме почти през цялата околия с митинги и привечер пристигнахме в Пирдоп. Тук властта беше взета от Пирдопската Чавдарска чета, отечественофронтовският комитет заседаваше. (Интересно е, че почти единствените протоколи на ОФ комитет от самия Девети са от Пирдоп, печатат ги в историята на Отечествения фронт.)[50] На другия ден отидохме в Долно Камарци, там бе спряла една жандармерийска дружина, взехме три камиона оръжие и го раздадохме на хората. То не можеше докрай да преценяваме кой какъв е, но все пак доста се познавахме, не дадохме нищо на чужд човек. Така, без да бе кой знае как строго организирано и без да знаехме името, ние въоръжихме хората и те бяха вече народна милиция. Трябва да изтъкна, че нямаше никакви злоупотреби, лични отмъщения, издевателства, много остро предупредихме всички още с влизането в Пирдоп. Е, предупреждавахме да няма и никакви гърмежи, но от радост всичко живо гледаше да гръмне, а тия „наши", дето бяха изпуснали цели три години да гърмят, сега си наваксаха. А да знаеш как гърмяха на 9 май 1945!...

— Сега да тръгнем по следите на литературния ти път след Девети. Пред мен е библиографията на издадените книги, тя не е толкова обширна, колкото са действително излезлите книги, тъй като има многократност на изданията.[51] Това е добре — твоят текст е търсен от читателите. Какво е било усещането ти в литературен и човешки смисъл, когато видя своето първо издание на „Партизански песни" през 1947 г.? Къде работеше, как посрещна вълната на признанието, което идеше отдолу, от читателската маса и най-вече от младежта, толкова възторжена тогава и вярваща в нас?

— Говорихме за атмосферата тогава, в първите дни — същото беше положението и с моята писателска работа: кога да седнеш да пишеш? Вярно е, че много хора — и писатели, и писателствуващи, и далечни на литературата, но обхванати от възторг — пишеха стихотворения, епидемично се пишеха стихотворения за Девети септември. Но аз бях много зает с други

неща. Първите ми стихотворения, писани в Балкана, четирипет само, прочете Младен Исаев, за да ги представи в Управителния съвет на Съюза на писателите, когато стана въпрос за нашето приемане. Знаеш, че беше и политическа повеля, и в най-хубавия смисъл на думата награда за последователността на много писатели антифашисти, отечественофронтовци — не само комунисти, но и земеделци, социалисти, звенари, безпартийни — да бъдат приети в Съюза. Аз нямах книга, това, което бях печатал преди Девети, едва ли можеше да послужи като аргумент за приемането ми, затова ме приеха само въз основа на тия няколко стихотворения в ръкопис, които Младен Исаев бе прочел.

По какъв повод е било, не помня — беше в градинката срещу Военния клуб, Георги Караславов и Пантелей Зарев (навярно са ми поискали нещо за печат) прочетоха няколко мои стихотворения. И двамата, може би защото всичко чувствувахме по-силно в ония революционни дни, а може би и за това, че бях политически комисар, още в партизанска „униформа", и двамата рекоха: „Ти не знаеш какво си написал!" Тогава почнах да печатам и да пиша нови неща. Най-добрите ми работи са написани след Девети — и „Сашка", и „Балада за комуниста", и „Балада за шестнадесетте", и „Обич". И реших тогава, след насърчения и настоявания на писатели, да предложа стихосбирка.

— „Сашка" има ли отделна публикация във вестник или списание?

— Да, в списание „Изкуство", което тогава беше повече литературно — Георги Цанев му беше редактор...

Знам сигурно, че беше март[19] 47. Камарата на културата бе купила една вила в Пампорово, която още се преустройваше — нямаше почиващи. Беше невероятна тишина, много сняг, много слънце, много настроение за работа. Там обработих окончателно написаните вече неща. Там написах „Балада за шестнадесетте" — ходех си из гората и си го приказвах, като се приберях, записвах стиховете.

Предложих „Партизански песни" на „Народна култура" — издателството току-що бе създадено. Д. Б. Митов беше главен редактор, даде абсолютно положителна преценка, но „Стопанският съвет" я отхвърли — не могли да рискуват с неизвестен автор. Трябва да ми повярваш: посрещнах това с неголяма изненада. Нито се огорчих: нямах силна писателска амбиция, говорихме за това.

Една вечер бяхме седнали някъде на маса, Жак Натан каза: „Дай я на нас." И там излезе, в „Партиздат".

Независимо че бях слушал вече за отделни стихотворения добри отзиви, посрещането на стихосбирката ме изненада... Ако си спомняш на първата национална конференция на писателите 1945 година, в доклада си за белетристиката Константин Константинов спомена и моето име като надежда в белетристиката само въз основа на два-три вестникарски очерка. На някакво тържество в Народния театър седяхме един до друг с Владимир Василев и той ми заговори за очерка „Боят в Лопянската гора". Помня как настойчиво, изненадано ме питаше за отделни детайли — „Как Ви дойде това наум?" Беше ми трудно да му отговарям. Просто на мене тия характерни неща, тънки детайли не са ми правили впечатление, разказвал съм ги спонтанно, а на човек, който не е бил в отряда, правят впечатление, чрез детайли и „дребни" неща той влиза в атмосферата на оня живот. В този смисъл като че ли бях подготвен. Но все пак бях силно изненадан, учуден, дори смутен от тоя широк отзвук, с който бяха посрещнати „Партизански песни". Ти си прав, че младежта подхвана тия песни, то е обяснимо и естествено. Но ти знаеш също — и сам писа, — че много бързо се появиха и много — положителни — рецензии. Мисля, това стана и заради самата книга, и заради явлението, че един човек е отишъл партизанин и се е върнал, и пише за една съдба нова, непозната. Критиците изтъкваха тия стихотворения, сочеха ги като оръжие и не на последно място като единство между живот и поезия, нещо характерно за нашата революционна литература. Разбира се, в това време вече Вапцаров беше голямото знаме, но в похода напред бяха включени и „Партизански песни".

— Аз казвам, че „Партизански песни" отговори на една потребност на младежта, на времето. Но тя прескочи времето си, стана негова изразителка в исторически смисъл. Така си обяснявам факта, че тази книга от поколение на поколение си остава национално поетическо достояние, тя присъствува в съзнанието на всички ни, тя е частица от духовната същност на социалистическото ни съзнание. Това е една голяма съдба за една малка книжка, за една стихосбирка.

Ти вече каза няколко думи за това, което мислиш за тази своя книга. Но ще ми отговориш ли и на неизбежния въпрос — защо престана да пишеш стихове и премина изцяло към различните жанрове на прозата.

— Какво мисля за тая своя книга? Всичко, което мисля за цялото си творчество. Това е една щастлива съдба за книгата, защото преди всичко е щастлива моя съдба. При един и същ

талант, при едни и същи възможности може да се случи един поет да не влезе в съзвучие с времето, а друг да попадне в повелите, в стремежите, в душата на дадена епоха. И при еднакъв талант единият губи непоправимо, другият печели щастливо.

Има нещо важно за човека: в кое време се е родил. Така е и за книгата — в кое време е родена. Без да правим тук подробен анализ, ако се вземе като художествено майсторство, „Партизански песни“ е по-слаба от други тогавашни стихосбирки. Другото обаче — зарядът на времето — е много важно. Мисля, че ако сега бих написал тая стихосбирка, тя не би имала такъв успех: времето сега е по-успокоено, хората вече много знаят, много са навлезли в оная атмосфера с големи книги, с множество спомени. И биха искали в днешния ден онова време да бъде разкрито с много повече днешно виждане, с виждането на тия поколения, които са се родили оттогава (нещо, което се опитвам да правя в прозата). Затова е много важно, че „Партизански песни“ се появи тогава, когато жаждата беше огромна, а чешмичките бяха малко. А като са се разхлаждали тогава на тая чешма много хора, вече и други ще я търсят, за да пийнат водица от нея.

— Оценявам твоята скромност и самокритичност.

— Не е въпрос на скромност. Много е важно човек сам себе си да познава, да знае и какво пише. Не е скромност това, щом като казвам, че стихосбирката бе добре посрещната. Сега тиражът ѝ стигна над половин милион.

— Искам да кажа следното: вярно е, че има огромно значение дали една творба ще се яви във времето, когато то я иска, и тя отговаря на известно душевно настроение, на една потребност. Но ние сме свидетели доста често на такива явления, които си отмират още в момента на появяването. А в твоите стихове при целия наивитет на преживяването, при цялата туктам и техническа несръчност на сътвореното, съществува и героят на времето, той е включен вътре. Това е Сашка, това са шестнадесетте ремсисти, това е твоето интимно чувство, изразено по един внушителен и откровен начин. Следователно, не е само времето, което е благоприятствувало, но и стихотворенията си имат своя собствена по-трайна и по-голяма стойност.

Ти си спомняш по онова време — стихотворения на такава тема излизаха безкрай, безброй, всекидневни. Даже аз бих казал нещо леко светотатствено, но от гледище на литературната преценка на времето. Това време познава много поети, които загинаха в борбата и които не се развиха. Може би единстве-

ният, който успя да се реализира, е Цветан Спасов. Но всички останали можеш да ги приемеш само на основата на един човешки подвиг, не толкова на литературното изразяване, и на времето, и на поетическото им усещане. Защото са слаби, наивни. Не казвам нищо лошо...

— Аз тъкмо затова казвам, че не е въпросът до скромност — тя би била неискрена, дори неприлична след широката положителна оценка: като че ли се дърпаш, за да получиш повече похвални думи... Слушал съм да казват, че ако Вапцаров не беше загинал т а к а, нямаше да получи такова признание. Да, Вапцаров загина със славна смърт, но с още по-славна смърт (казано условно: в изумително героичен бой с врага) загинаха някои от младите поети антифашисти — но с това не могат да стигнат Вапцаров. Не може самата смърт да направи поезията голяма. Ботев стана Ботев не само затова че загина в безсмъртен бой.

И на мене някои, много добре настроени, без да се замислят повечко, са ми говорили: „Ако ти беше загинал, щеше да бъдеш като Вапцаров." Това е абсолютно невярно. Първо, тези стихотворения, които бях писал в отряда, не знам дали щяха да се намерят — ако загинех. Аз бях предал на сигурен човек стихотворения, писани, преди да изляза в Балкана — от тях можеше да се извадят четири-пет по-добри стихотворения. Но и най-героичната смърт не можеше да им придаде вапцаровска сила. И второ, „Сашка", „Обич", двете балади са писани след Девети...

Искам да кажа нещо, което е съвсем мое си, съществено за моя живот и за моята работа. В много разговори аз съм обяснявал, че всички хора, случки, събития — и в поезията, и в прозата ми — са от живота на нашия отряд или на средногорския отряд „Бенковски". Естествено, аз не само интуитивно съм подбирал и разказвал за едно или друго, но и съзнателно съм го търсил и постигал. Във всеки от моите герои аз съм вложил нещо от себе си. Колкото и Антон да е оня Антон, той е и моят Антон. Така е и със Сашка, и с всеки друг. Дори в прозата — аз имам една глава в „Бригадата" — „Умира Антон" — и там всичко минава през моите очи и моето сърце. Това е предимството: че съм живял с него като с обикновен човек, близък приятел, сърдечен другар, а сега той става мой литературен герой. Тук има много и много интересни въпроси, за които бихме могли да говорим, но ще навлезем в безкрайно широки области.

Много страшно и много щастливо ми е, когато се съсредоточа в работата си — аз целия ден живея с тях — живите, но

особено със загиналите. Например разказвам как измъчват Антон, и всичко става пред мен, по-точно в мен. И това не са страдания на измислен герой, а на мой другар, на мой брат. Понякога ми става непоносимо... Мисля, че до голяма степен моето поведение като човек и като общественик се определя от непрекъснатия ми живот с тия хора. Понякога имам чувството, че живея повече със загиналите, отколкото с живите. Но когато така живееш със загиналите, по-добре живееш и с живите.

— Тоест те те озаптяват от съблазните на победата.

— Да. И често се чувствувам неудобно. Винаги когато минавам край гроба на Антон, изпитвам много, много щастливи чувства. Изведнъж се срещам с него, почти реално, изчезват тия четиридесет години и се докосвам до него в онова време. Той си е той. А аз? Аз зная, че не съм същият по много причини, някои най-естествени, но приличам ли на оня Андро?

Неизбежният въпрос — както и ти го наричаш: защо престанах да пиша стихове, а минах към прозата. Тоя въпрос много ми е задаван. Чисто и просто това стана някак си естествено. Част от стихотворенията в „Партизански песни“ бяха написани в нелегалност или в отряда, в първите две години след победата написах останалите. Но работата ми започна все повече и повече да се сгъстява, всекидневната работа като главен редактор на всекидневник — „Народна войска“, и партийната работа, бях секретар на писателската партийна организация, обществена дейност — колко митинги имаше само! — след това главен редактор на „Литературен фронт“, секретар на Съюза ... какво ли не още. Нито време, нито сили — да напиша нещо.

И все пак се зараждаше „В Лопянската гора“. Първото нещо, което написах, бе „В навечерието“ — за първата годишнина на Девети септември. Лозан Стрелков работеше в „Работническо дело“ и поиска да дам нещо. Написах три подлистника, като работех от десет вечер до два през нощта. Пиша със синьо мастило, сутринта го поправям с червено и го давам за печат. Да можеше някой да види как фантастично издраскани бяха тия ръкописи, а сега — само на пишеща машина, и само първия екземпляр, и буква да не си сбъркал. В редакцията не знаеха какво следва, не знаех и аз — пишех ден за ден...

За списание „Изкуство“ написах за боя в Лопянската гора. После — други очерци. Постепенно те се насъбраха и ги издадох, първото издание бе малко и по формат, и по обем, във „Войнишка библиотека“.

Тая книжка започна да се развива сама по себе си. Ти знаеш, че има доста издания. Всичките са попълнени с нови неща. През 1948 година от вестник „Стожер“ ми поискаха — какви са моите новогодишни планове. И там е първото загатване, че тоя огромен партизански свят не може да бъде разкрит само в стихове, ще трябва да се насоча към прозата. Така втората крачка, най-естествена, станаха очерците „В Лопянската гора“. Третата крачка — разказите, в които фактическата страна помалко ме занимаваше, а се опитвах да навляза в партизанската душа. Работата върху „В Лопянската гора“ ми отвори една широка пролука: имаше много и много неща — хора, събития, факти, проблеми, истории, които трябваше да разкажа — всъщност да навляза още по-дълбоко, истински в душевността на партизанина, в духа на времето. Така стигнах до партизанския епос „Умираха безсмъртни“.

В някои рецензии за „Умираха безсмъртни“ критиците обърнаха внимание на неща, които аз съзнателно не съм търсил, но съм ги отразил. Например че освен партизанската душа е разкрита и народната психология. И ето във втората част, без да насилвам нещата, аз вече съзнателно следя тая ръководна нишка.

Започнах със стихове може би защото поезията е най-прекият емоционален изблик: сядаш и пишеш. (Дори съм слушал да казват, предимно чавдарчета и пионери, че съм писал и в самия бой на приклада на пушката. Викам: „Много ви моля, не разпространявайте такива сведения, защото другарите ми ще кажат, че съм бягал от боя и ще ме съдят с късна дата.“ А в очерците, в разказите, в епоса разкривам живота с по-широко, по-задълбочено виждане — и поради развитието на времето, и поради моето вътрешно развитие.

Разбира се, това е работа на литературната критика — и някои са го писали, — но ще добавя: аз правя известна разлика между това — да пишеш стихотворения или да създаваш поезия. Поезия може да има и в белетристиката.

— Да е наситена тя с емоционален заряд.

— Някои лирически отклонения, които правя, са като стихотворения в проза. Дори в разгърнатия епос, когато говоря за тая страшна сила, каквато е народът, аз пак говоря с един вътрешен, поетичен патос.

— От твоя разказ можем да усетим, че „В Лопянската гора“, която също претърпя много издания, е подготовка и преход към „Умираха безсмъртни“.

— Абсолютно.

— Нейното първо издание с подзаглавие „Очерци за партизанския живот“ излезе също през 1947 година. Ти вече каза как са се променяли от издание в издание, за да станат през 1963 година „Партизански разкази“, а не очерци.

— Не, партизанските разкази са си партизански разкази. Те не са продължение на „В Лопянската гора“, епосът е такова „продължение“. „В Лопянската гора“ като книга престава да съществува. Повечето от очерците в нея вече са включени в „Отрядът“ и „Бригадата“ по друг начин, някои са инкрустирани направо, други — с коментари, трети — с някои допълнения, поставени са в точната рамка, както са те в живота. Така че след като „Умираха безсмъртни“ бъде завършена, „В Лопянската гора“ няма да съществува. Аз вече не я предлагам за преиздаване.

— Фактически „Умираха безсмъртни“ ще стане книгата на твоя живот и завършек на едно дело. Ние пак ще се върнем към нея, аз имам доста въпроси още по структурата на книгата, по чисто жанровите ѝ особености. Повече тя се родее със „Записките“ на Захари Стоянов, но не е същото. Доколко художествени елементи присъствуват в нея, ако под художествени елементи разбираме плод на въображението, а не фиксирането на документалната праистина. Сега друго: много от мотивите ти във „В Лопянската гора“ са използувани в книгите ти за деца и юноши. Кое наложи „гостуването“ ти в детската литература?

— Това не е съвсем точно, освен ако се разбира в по-широк смисъл: да видим как смелостта, съобразителността, другарството и други големи морални човешки сили се проявяват у децата.

Като някогашен партизанин имал съм безкрайно много самостоятелни срещи с деца и младежи — с комсомолци, пионери, чавдарчета. Включваха ме редовно и в срещите през Седмицата на детската книга. А нямах написано нищо за децата. Тук в скоба ще кажа какво значи детска литература? В учебниците за най-малките е включено моето „Неизпратено писмо“. Но им дават за домашно четене „Партизански песни“ и когато отивам сред тях, ми рецитират „Балада за комуниста“, „Сашка“ и почти всички стихотворения. А от въпросите, които ми задават, разбирам колко тия стихове са в тях. Това детска литература ли е? То на възрастните не е лесно да четат за такива мъчения...

И така, аз разказвах разни случаи из партизанския живот, а децата винаги много се вълнуваха. Веднъж Емил Коралов,

тогава редактор на „Септемврийче“, ми каза: „Веселине, защо не напишеш детски разкази?“ Казвам му: „От две неща най-много се страхувам: от детската литература и от драмата.“ А той: „Но ето, сега ти им разказа готов разказ. Само седни и го напиши!“ Така написах първия си разказ — „Най-малкият ми брат“ — за едно четири-петгодишно дете на наш ятак. То знаеше какви сме, декламираше ни стихотворения. Колкото радостно, толкова и страшно ни беше. Но баща му го обичаше много, беше му внушил непоколебимо, че стражарите са лоши, а батковците партизани най-добрите хора... Когато четях тоя разказ, някои писатели, на които съм благодарен, ми казваха: „Много е дълъг.“ И аз разбрах, и няколко пъти го съкращавах. Видях колко трудно е, когато си го скроил по-нашироко, да го стесниш...

После написах още доста детски разкази. Повечето са из живота на нашия отряд, но някои откривах в спомени на партизани от други отряди. Най-напред излезе книжката „Вихра“, след това „Винаги можеш да станеш мъж“ и накрая „Пътуване към доверието“ — в нея съм събрал всичките си детски разкази и някои очерци за деца.

ДЕВЕТИ РАЗГОВОР — 26 юли 1982

— И сега пълно, подробно, изчерпателно за книгата на живота ти — „Умираха безсмъртни“. Кога се зароди идеята за нея, кога се оформи заглавието ѝ, как премина и сега преминава осъществяването ѝ?

— Ох, много съм говорил за тая книга. И в самата нея, и в „Насаме — с тебе“[53]. Мисля, че всичко съществено е казано.

— Кое наложи наличието на двата ѝ пласта — мемоарно-фактическия и коментиращия от днешно гледище автор? И малко върху техниката на работата.

— Това става и несъзнателно. Големи писатели, които са писали мемоари или говорят за мемоари — Цвайг, Русо („Изповеди“), Мороа, — характеризират много белези на човешката памет. Преди всичко паметта има свойството сама да подбира какво да запечати — или прави това неволно. И второ, тя непрекъснато пресейва и видоизменя запомнените неща. Често човек съвсем съвестно се старае да говори откровено, докрай истински и е убеден в това, и все пак се лъже: той вече не е същият и той не се връща същият в миналото, и не вижда нещата точно както са били. По същество — за фактологията да не говорим, тя може да се постигне с проверки — основният патос, настроенията са същите, но не може да не се намеси и нещо от всичко научено, осъзнато, осмислено по-късно. Затова аз съзнателно, упорито, по различни пътища — не само по волята на паметта — търся да направя съпоставката тогава — сега. Това е непрекъснат процес.

От една страна, самият аз се доизследвам в тия съпоставки. Доразкривам си и онова време. Всичко в тоя свят се развива. И партизанското движение като епопея, като огромно, жизнено важно дело в живота на народа, в съдбата на народа също се променя — с течение на времето се утвърждават неговите не само практически резултати, но по-скоро нравствените, моралните, политическите му добродетели. Те добиват все по-голяма стойност, все по-дълбоко влияят върху по-сетнешното ни развитие. Ние можем да бъдем доволни или недоволни

от това, дали днешната младеж, днешните хора достатъчно се учат и дали ние, участниците, достатъчно увличащо пренасяме тогавашните човешки революционни добродетели, но няма никакво съмнение, че те са оказвали и ще оказват все по-голямо въздействие. Така че аз не мога да говоря само за тогава, без да мисля какво съм сега. Аз казвам на моя читател-събеседник: „Ето, сега аз съм такъв, но ще ти кажа и тогава какъв бях..." В едно движение, което се е родило с огромни трудности и с огромни трудности се е развивало, за да победи — има и неща наивни, комични, но те са ни симпатични, защото това сме ние, в развитие.

Например боят в Лопянската гора — огромна радост бе това, че взехме от врага един шмайзер. Откъснато от времето, от обстановката в България, от безоръжието — то е смешна история. Да, но тоя автомат беше взет в победен бой, той беше първият и дълго време остана единственият, защото никой не ни пускаше оръжие, нямаше откъде да вземем, едва през лятото на 1944 се въоръжихме по-добре. Ако няма тоя „двойствен" поглед „тогава—сега", младите трудно ще разберат някои неща.

С една дума, не мога да говоря за истините само в онова време, защото те са в развитие. Затова тия два пласта неизбежно трябва да съществуват.

— Имаш ли много писма от останалите живи участници в описваните събития и как реагират на твоите „коментарии"?

— Повече писма имам от странични читатели. Защото с моите съпартизани се срещаме на празненства — Втори юни, Девети септември, по други поводи, с едни повече, с други — по-малко и разговаряме пряко. Има някои, които сами са ме търсили, предварително, да ми разкажат едно или друго. С изключение на едно разсърдване, и то не на партизанина, а на жена му, за неща, които аз не съм променил, не съм коментирал, дори ги давам в най-благоприятна светлина, по „Отрядът" не съм имал никакви възражения. Допускам, че сега ще има повече, защото в отряда бяхме по-малко хора, по-подбрани, хора с голям опит, а през пролетта (за което разказвам в „Бригадата") излязоха и много селски хора, минали малко през организацията, по-скоро с емоционална вярност, без достатъчна политическа подготовка. А бяхме при много по-трудни условия, особено по време на блокадата, някои хора проявиха и страх, и отчаяние, и дезертираха. Там, където не е нужно, аз не давам имената, щадя хората, дори разказвам с добро сърце. Но там, където се касае за предателство, за измяна, неизбежно изсипвам целия си гняв. Но понеже всички ние с всяка

година се виждаме с една глава по-големи хайдути, някои твърдят или си вярват (имал съм такива случаи), че не е било така, както го пиша. А аз пиша, което помня абсолютно сигурно, там, където не съм сигурен, проверявам чрез един, чрез втори, чрез трети. Казах, при първата книга за мен беше изключително важно, че никой не ми направи резки, убедителни възражения. Но особено радостно беше за мен това, че мнозина казваха: „Абе как помниш, че съм казал такова нещо? Като че ли си ми бил в главата." Това е щастливото попадение — когато познаваш хората. А никъде не можеш да опознаеш човек така, както в партизанския отряд — освен може би на война.

— Не помня дали сме говорили. Малко повече за самата техника на работата.

— За това съм говорил най-много, в „Насаме — с тебе". Как използувам партийните документи от оня период, нашите и вражите вестници, за разговорите с другарите. Разговарям поотделно с хората, друг път ги събирам всичките, кръстосвам въпросите. Един си спомня така, друг иначе, понякога не можеш точно да възкресиш нещата, но важното е да няма никакво, макар и частично, изопачаване или противоречие.

— Имаше ли разлика в поведението на интелигентите и селските момчета и работниците — хора, неизкушени от книжовността, макар и с известен политически стаж?

— Тоя въпрос възниква във всяко голямо човешко движение. Знаем тезата, която Захари Стоянов много застъпва — ненавистта на Бенковски към граматиците, но това някои тълкуват погрешно — като атака изобщо срещу интелигенцията. Когато Захари Стоянов пише, той самият вече е интелигент. На много места той говори с голямо уважение за учителите, за поповете, за народната интелигенция и в подготовката, и в разгара на въстанието. Той яростно напада чорбаджийската интелигенция, която се противопоставя на въстанието или твърде малко участвува в него, а след това първа бере плодовете на свободата.

При нас по принцип нямаше такова нещо. При нас имаше голямо сближаване. Тоя дълъг живот на нелегални, който мнозина бяха водили преди това, и дългият живот в балкана, при абсолютно еднакви условия, водеше до това сближаване. А ние вече говорихме и за изключителната победа на нашата партия — тая народна интелигенция, която се орабочваше, и работници, и селяни, които чрез самообразование ставаха интелигенти. Още преди Девети ние имахме трудова интелигенция — не само тия, които бяха минали на страната на трудовия народ,

но и тия, излезли от низините. При нас имаше голямо разбиране, голямо общуване между хората.

Имахме не един и два случая на проявена слабост, но това бяха слабости, които можеше да прояви и интелигентът, и каленият работник. Много рядко някой можеше да подхвърли: „Инте-ли-ген-ция..."

— Искаш да кажеш, че трудностите на самата борба и величието на идеята, еднаквите условия са сближавали.

— Това, че знаеш повече, можеше да има положително значение: когато знаеш повече, ти си по-убеден боец.

Тъкмо затова, особено през зимата, бяхме създали „Висшата Веженска академия" — с курсове по исторически и диалектически материализъм, политическа икономия и, естествено, преподавателите бяхме повече интелигенти или работници, минали през школата на затворите. Така че интелигентите носеха нещо повече и можеха да го дадат на другите.

— Този въпрос ме интересува и в следния аспект. И аз си спомням от моята младост радостта, която изпитвахме всички ние — ремсисти, а по-късно и партийни членове, — когато между нас дойде новооглашен работник, който бързо възприема идеите не само като лозунги, а като начин на мислене, душата му се разтваря. Следователно, си казвам аз, нашето движение имаше тази способност и тази цел не да огрaмотява елементарно човека, но да го огрaмотява и политически, и идейно, и хуманитарно, което за мен е най-важно и най-висше. Пораждаше се чувствителност към хубавата литература, вкус към нея, вкус дори към поезията у безкнижни хора.

Казвам това и те питам — някак си не отстъпихме ли ние след Девети пред тази потребност за едно бързо издигане на масите в културно и хуманитарно отношение?

— Малко ми е трудно да отговоря изведнъж и точно. В такива преломни, начални години на една революция и културата се разлива много нашироко, достига до все повече хора. В това няма никакво съмнение. У нас в образованието, в различни форми на културата има едно огромно обръщане на пластовете. У нас е смешно да говорим за неграмотност. Но в известен смисъл някои неща в културата, в изкуствата стават поплитки. И най-важното: недостатъчно се борим за една истинска задълбоченост. Манифестирането с това — колко кина са построени, колко книги са издадени и т. н. — цифрите още не са дълбоките, точните показатели.

Ето, да кажем, нещо, което особено ме вълнува, физически ме боли — българският език. Ние нямаме обществена нетърпи-

мост срещу това вулгаризиране, опошляване, замърсяване на нашия език. Как искаш да пазят чистотата му хората, които си служат с триста думи като племето людоеди на Илф и Петров?

— За съжаление, триста думи употребява не само простолюдието, но и хора с претенции.

— Да, разбира се, аз говоря и за вестниците, радиото и телевизията. За хора, които нямат културата да научат руски език, обаче имат полукултурата да сменят ударенията в българския език под руско влияние. Освен неграмотност, това е неуважение и към руския, и към родния език. Сега навлизат — не, неграмотните напъхват в нашия език едни страхотни думи от западните езици: вижте ни колко знаем! Примери? Чети вестниците и особено някои списания. Има журналисти, учени, общественици, преводачи, чиито статии трябва да се превеждат на български език... Да не говорим за тия отглаголни съществителни! Българският език се характеризира с глагола, с действието и затова големите автори не ги употребяват, избягват и многото прилагателни. С действието, с глагола ти можеш да покажеш и състояние, и качество. А у днешните неграмотни: „поставяне на въпроса“, „вземане на отношение“, „свикване за решаване...“ и пр., и пр. Има „теч“, има „предилен цех“ — баба му „предилка“ ли е била или предачка?! — и хиляди още творения на неграмотни и полуинтелигенти.

— Между другото аз съм забелязал, че в народния говор, в чистия, запазен народен говор, дори когато е диалектен, няма това, за което ти говориш. Народът не употребява тия отглаголни съществителни.

— Да кажем, на някакво събрание, сесия, конференция чуваш как хора от народа излизат с написано изказване, мъчат се всякак да постигат тоя „засукан“ език — смятат го за правилен, интелигентен, едва ли не „партиен“. А заговориш с човека в почивката — говори си човешки. Това е невероятно характерно нещо. Говори си човекът добре, не усуква, никой не му е дал образец за нормалните човешки неща да се говори ненормално. Но, разбира се, постепенно се замърсява и тоя език. Младите слушат — по радиото и по телевизията, — четат вестници и постепенно звучният, чистият език изчезва. Ще го търсим само у бабите.

— Мен ме интересува изобщо твоето отношение, разбиране, чувство към така наречената масова култура. Но тоя въпрос си го запазвам за по-късно.

Във връзка с техниката на работата и писането на „Умираха безсмъртни“. Представям си колко главоболна е била тая

работа и как си я преодолявал. От една страна, да опазиш хрониката на събитията — ти държиш много на тяхната достоверност, на датите, на особеностите на момента, на времето. Освен това то е и едно съпреживяване, връщане към преживяното, към събитието — това непременно се украсява емоционално. Възстановяването в паметта или в общуването с участниците в едно или друго събитие предизвиква у тебе едно определено емоционално настроение, което дава резултата — документална книга, но художествена. Къде усещаш минутата, когато преминаваш от фактологичното изложение към художественото? Това ще бъде интересно за изследователя на художествената документалистика, която представлява един съществено важен, даже водещ жанр в нашата съвременна литература.

— Външно може да изглежда, че тръгвам от документа към художественото. Но вътрешно аз тръгвам от художественото виждане към документа, после отново от документа към художественото отразяване. Когато ще пиша една глава, аз съм изпълнен целият и с емоционални, и с мисловни спомени. И се настройвам най-естествено — не се насилвам — просто мисловното връщане е същевременно емоционално навлизане в тия неща, за които ще пиша. И трябва да имам вече опорните точки, по които ще се движи разказът: колко хора са били, кои са били (а не да припиша някому нещо, което не е направил), да съм осмислил документа — това може да бъде партиен документ, може да бъде полицейски документ, може да бъде записан разказ на другар, много още неща. Всичко туй е скелетът на отделната глава. Останалото е разкриване — било внезапно, преди да започна да пиша, било по време на работата: тая глава трябва да има такъв и такъв смисъл, такъв и такъв подтекст. През цялото време на работата ме движи емоционалното отношение към нещата, аз не мога да пиша спокойно за каквото и да било, с всичко това аз съм свързан, нека кажа една голяма дума — „на живот и смърт“ — и пиша като че ли всичко става сега. Същевременно — незабележимо или драстично ярко — давам днешното си отношение.

— Това е много точно разкриване на тоя механизъм. От една страна, има точност на описанието, която не ти се удава от прима виста. Ти водиш борба със словото, за да го впрегнеш в определена изразителност и изобразителност. От друга страна, то трябва да изобрази и твоето сегашно чувство, сегашно състояние, то трябва да се обедини с онова, което е мисловното. Следователно, в работата ти над текста има рабо-

та на художник. Това искам, макар и накратко, да го изкажеш как е, примери да дадеш. Кога чувствуваш, че си успял? Доволен ли си, не си ли?

— Тук вече е трудността. Ако сме се събрали двама съпартизани, ние можем да си кажем няколко думи и всеки от нас да разбере много неща: една картина в землянката, един поход, един бой, а това нищо да не говори на страничния човек. И аз трябва да го накарам да види, да почувствува същото поне в достатъчна степен. И пак — с малко думи. Трябва да намеря точните, силните, зримите думи. Това е изобщо мъката на литературното художествено творчество: знаеш какво трябва да кажеш, чувствуваш го, а думите не изразяват това чувство и тия мисли. И спирам, търся думата. А когато съм навлязъл сигурно в един ритъм, в една атмосфера, пиша приблизителната дума и веднага над нея слагам питанка с молив или пиша отстрани още четири-пет нейни синонима. Често в момента, в който се замъчиш да намериш нужната, силната дума, не я намираш — после, при редактиране, тя идва сама. В началото губех много време и сили — да направя изречението, докато не го направих, не минавах към следващото. Постепенно разбрах, че това е безсмислено, в даден момент „се закучи" и не идва думата. Когато редактираш естествено, неведнъж и дваж, всяка дума си идва на мястото. Това именно е трудността, това е битката. Когато почувствувам, че съм го казал точно или умно, или силно (независимо че в момента може да се лъжа!), чувствувам удовлетворение, радост, понякога си пускам насърчителен лаф (не ме питай! — смешно е...), мисля си: „Ето на, не може това да не го почувствува и друг човек..."

— Каква е според тебе разликата между текста, който ти създаваш в „Умираха безсмъртни", и безброй мемоарни книги, които излизат понякога с помощта на така наречените литературни сътрудници на автора? Защото аз усещам, че за много от тия автори, без да са изкушени в литературата, и за тях съществува изкушението на художествеността. Например един ми даде книгата си и каза, че е изменил имената, за да бъде по-художествено. Чета аз книгата му и горчиво съжалявам, че не се е отказал от тая мнима художественост и не на е казал кои са тези хора, какви са, що са.

— Хубаво е, неизбежно е сега да има много спомени. Казвал съм, че Захари Стоянов сам свърши това, което сега май стотици хора трябва да свършим. Защото друго е времето, друго е нашето въстание. Тогава имаше една пролет на 1876 — едно феерично въстание в един окръг и дори не в целия окръг.

А ние имаме три години въоръжено въстание, и то по цялата страна. Затова редно е, хубаво е да има повече спомени. Цялата работа — какви? Първо, тия литературни обработки — има такива, в които абсолютно изчезва този, който е написал (или само подписал) спомените. А във всяка книга със спомени главният герой, който обединява всичко, е авторът. Той може да бъде най-скромният човек на земята, но трябва да го има, да виждаме всичко с неговите очи. Аз зная не една и две такива книги — авторите стават еднакви, защото един човек е направил литературната обработка и той се налага като разказвач.

Има и други случаи — авторът казва: „Аз не съм писател, но...", и започва птичката да чурулика, водата да ромони, зората да изгрява сияйна... Има и такива хора от народа, които „на живо" разказват кратко, сбито, интересно. Когато обаче почнат да пишат „литературно" — всичко става изкуствено.

Често се разказва много повърхностно, една е схемата: ние побеждаваме, ония бягат; ония са разтлени, ние сме чисти ангели. Липсата на земност, на автентичност като народен живот, като отношение към хората, убива интереса, буди недоверие у читателя.

Но — искам настойчиво да подчертая — че има и много хубави, верни, силни мемоари...

— Когато работеше върху „Умираха безсмъртни", ползуваше ли „Записките" на Захари Стоянов? Помагаха ли ти, отблъскваха ли те? Аз разбирам, че те са включени в общото ти душевно и интелектуално състояние, ти многократно казваше, че те са те придружавали непрекъснато.

— „Записките" са толкова в мен, че дори когато не съм ги разтварял като книга, аз съм ги използувал непрекъснато — дори и подсъзнателно — било как да построя една сцена, било как да се надсмея на нещо, било като реплика — съгласие или несъгласие. Като пример за несъгласие — че на шопа петстотин години му трябват, за да се събуди: при пролетната ни масовизация излязоха най-много шопи... Когато след кървавите боеве през май започнаха роптания против мобилизацията и против начина, по който сме я направили, аз вече си спомнях за Еледжика, когато въстаниците едва ли не убиват апостолите. И много, и много още. Спомням си тези неща и обикновено ги препрочитам — било за да цитирам точно, било за да не подмина нещо. Паметта понякога изневерява, може да сбъркаш, да не е точно такъв смисълът на дадена сцена, както си го спомняш. Винаги край себе си имам всички книги, написани от мои съпартизани, „Записките" са като че ли една от тия книги, е, доста по-добра нали, не се деля от нея.

— Много обичам и високо ценя, а някои чета с литературна завист, очерците, мемоарни ли да ги наречем, на писателите от книгата ти „Не мога без вас“. Каква потребност породи тая книга? Когато си ги писал, всеки поотделно, мислил ли си, че това ще стане книга, и то една от най-хубавите в твоето творчество?

— Това са спомени-есета за писатели, които лично познавам, или есета-спомени за писатели, които лично не познавам, но с които съм общувал като с живи — чрез творчеството им и всичко, което съм могъл да науча за тях. За Захари Стоянов, за Димчо Дебелянов например — започвам като есе, но вътре са напластени много мои спомени, през целия ми живот.

Някои неща са написани по поръчка, но вече по-късно, когато видяха, че и тоя род очерци ме занимават. Аз започнах по свое желание, по вътрешна необходимост — да кажа какво е за мене Димчо. То е първото, беше напечатано в „Литературен фронт“ във връзка с някаква годишнина. Но аз знаех, че ще го разработвам, разработвам и наистина много работих върху него. За Гео Милев беше доклад за честването на седемдесетгодишнината му в Народния театър. Сега е много лесно човек да говори за Гео Милев, но тогава, 1965 година, той все още беше сечен на периоди, и доста от произведенията му не бяха включвани в книгите му, не бяха смятани достойни за революционера Гео Милев. Опитах се да напиша нещо, което да покаже човека в цялото му богатство, в цялата му широта, както аз го чувствувах. И не от суета ми стана приятно, когато Леда и Бистра, дъщерите му, ми подариха неговия двутомник с надпис, че аз пръв съм показал (разбирай: в тоя период) Гео Милев в истинската му светлина.

Така постепенно се раждаха тия есета и спомени. Вече завърших третото издание на „Не мога без вас“ — в „чистия й образ“. В поредните издания имаше есета на общи теми — за Априлското въстание, за партизанското движение, за героизма на жените ятачки. Сега в тая книга есетата са само за конкретни личности: революционери, художници партизани (Сава Савов, Стефан Куцаров, Марко Бехар), писатели, като сега включвам и руски, и съветски писатели. „Не мога без вас“ ще расте, но ще запази този свой облик. А „Размисли“ си остава като есетата на общи теми и афористични мисли. Така двете книги, които най-напред се преливаха, сега се изчистиха жанрово.

— Ще продължиш ли по-нататък — за книгата „Размисли“, нейния генезис?

— Ами това е: тия две книги се преплитаха естествено у мен — общите размисли и конкретните портрети. Постепенно, като развивах и едните, и другите есета, се стигна до това разделение, което е по-добро.

— Искам да повторя една твоя мисъл. Отдавайки се на писането на „Умираха безсмъртни", понякога у тебе има чувството, че живееш повече с мъртвите, отколкото с живите. Това, разбира се, поражда едно особено състояние, и то трайно състояние на духа, едно чувство към тези, които са били твои другари в непосредствената борба. Аз имам усещането, че ти добавяш към тези книги и „Не мога без вас". Тя се отнася за писатели, които вече не са между живите и пораждат у тебе определени спомени.

Не те ли плаши тая доброволна каторга — да живееш само с тези хора?

— Не, защото това са хора много свежи, много чисти, много всеотдайни. Да живееш сред такива хора е най-хубавото, което може да ти се случи и в живота, и в писателската ти работа. Днес моите живи другари от отряда — военни, политически, стопански, културни дейци — се занимават с други неща, тях всеки ден животът им блъска главите със сегашното, с всичките му трудности и всичките му съблазни. За тях — говоря по принцип! — отдалечаването от някогашния ни морал може да дойде някак по-„естествено". Аз, без да бъда по-морален, също така „естествено" повече живея с миналото, със загиналите, това е своеобразен, непрекъснат контрол от тия чисти и взискателни хора. За мене никой от тях не е мъртъв, всеки е жив, с всекиго разговарям, всекиго чувствувам. Пиша за тях и дори без някой да ме пита, чувствувам гузност, ако нещо не е в ред, ако аз нещо не съм в ред...

— А няма ли от сегашните живи хора, дори несвързани с онова минало, а новопоявили се в твоя живот, които да предизвикват същото чувство, не играят ли те понякога ролята на съвестта?

— Да, разбира се! Много от живите мои съпартизани. Но и много по-млади хора. В общувания, срещи, разговори съм виждал какви хубави хора имаме, и ти им вярваш, и други им вярват, и те вършат нещо много повече като пример и като вдъхновение, отколкото други, с хубаво минало, но вече забравили го, дори отрекли го с постъпките си. Има непрекъснат прилив на честни хора. Никога не съм стигал до драматични и несериозни ахкания — „Човекът не заслужава да се жертвуваш...", „Човекът е низко същество..." Не. Много еднакви,

при всичките различия, са честните хора, неучастници в революционното движение, с най-добрите участници. И работници, и селски хора, и интелигенти.

— Имал ли си случай да си скъсал душевно с някои свои съратници?

— Уви, да, да! С някои — почти още тогава. Тогава е проявявал едни или други слабости, вече се е характеризирал, но не е имал възможност да ги прояви напълно. При сегашния живот, когато контролът е много по-труден и дето съблазните са много повече, тия слабости, тия мизерни черти, процъфтяват. Има хора, които могат да ме изненадат с едно или друго в постъпките си, но никога не — с подлост. Докато от други мога да очаквам това. Външно или вътрешно, все едно — аз съм скъсал с тях... Не се боя, че някой ще каже: „Хайде, ти си чистият, а другите не.“ Аз казах вече: не смятам за някаква изключителна лична заслуга поведението ни тогава — просто това бе възпитаване на характера в ония условия, при силните обществени, другарски корективи...

— Казах, че имам сто въпроса към тебе, що се отнася до самата техника на литературната ти работа. Но един общ въпрос, който предшествува конкретните. В този начален период, който е бил период на спонтанно хващане на перото, в кой момент след Девети ти се почувствува професионален писател? Имаше ли колебания в преминаването ти към писателската професия? Защото сега отначало докрай ти си професионален писател и подчиняваш всичко на това. Значи нещо се е изменило в поведението ти, в самочувствието ти. Аз предполагам, че най-често това е тласък от страх, че няма да можеш да довършиш литературното дело, което си почнал. От доста твои интервюта имам усещането, че ти живееш с чувството, че доста късно си се впуснал в това дело.

Върни се в паметта си и кажи, в кой момент на своето житие-битие, на своето обществено и друго поприще ти реши, че литературата е главното в живота ти?

— Аз с известен риск реших да стана професионален писател.

След „Партизански песни“, които не бяха резултат на една професионална работа, също както и „В Лопянската гора“, аз все още нямах окончателното вътрешно решение, че мога да бъде професионален писател. Но вече се насочвах към това. Чувствувах страшното затлачване на съзнанието с шаблоните на мисълта и на езика, с всичко това, което четях — добро и особено слабо — като редактор на „Литературен фронт“. Чув-

ствувах, че ще загина. Някои хора могат и едното, и другото, чудно ми е как го правят. Може би за един поет все пак е възможно, но белетристиката изисква пълно отдаване. Особено ако ти си всъщност начинаещ писател.

Така че някъде към 1955—1956, когато се освободих от „Литературен фронт“ и от секретарството в Съюза, вече имах твърдо решение да стана професионален писател. Дали щях да успея, все още не знаех съвсем сигурно — затова казвам, че с известен риск го направих. А когато вече напипах същността на „Умираха безсмъртни“, започнах и да мисля, и да чувствувам, и да работя като професионален писател. Бях чел как е работил Достоевски — върви след някакъв човек и го наблюдава: прокъсани обувки и крачоли, свит, потиснат, и писателят мисли: „На тоя човек жена му е умряла, той има да гледа малки деца...“ и т. н., после го описва дори по-точно, отколкото самият човек знае съдбата си. Ето това прави професионалният писател. Където и да е, работи. Аз по-късно започнах така: спонтанно да имам такова отношение към света — като седя в трамвая например, да наблюдавам, да си „фантазирам“, дори да извадя тефтерче и да си запиша хрумналото ми. Особено резултатни са разходките ми из Хисаря, сам — намирам решения, над които много съм се блъскал в стаята. Това малко ме и стеснява, които ме знаят, може да кажат: „Ето сега тоя, иска да покаже, че е писател...“ Пък нека и да кажат — стига да върви...

Аз безкрайно обичам музиката. Винаги по време на концерт — неволно — или ще намеря някоя дума, или в каква форма да кажа нещо, или възниква цял епизод. Един концерт ми разтваря съзнанието, подсказва ми творчески решения.

— И ти си един от малкото, които не си почиват в музиката, а музиката ги тласка към творчество. Не случайно малко са писателите на концерти.

— Аз не мога да работя, когато слушам симфонична музика, в най-добрия случай — мога да редактирам нещо леко. При лека музика без текст, който да отвлича вниманието ми, мога да работя спокойно и по-сериозни неща. Най-хубаво е, когато си работя нормално — т. е. целият ден е мой, — да послушам музика, да прочета няколко страници от голям писател — така се настройвам.

— Значи ти имаш една добра фонотека с избрана музика.

— Аз мислех, че е добра, но като прочетох, че Маркес има 5000 плочи, се почувствувах нищожество.

— Усетих горе-долу, че ти си се почувствувал професиона-

лен писател и си се отблъснал от вълните на съмнението и от всекидневните ангажименти от друг порядък някъде към 1965 година. Казвам си аз: до 1965 г. изтекоха двайсет години в свободен живот и в нашите усилия да го строим, да го организираме, в което и ти си имал доста решаващо участие. И понеже имаш участие, питам те: чувствуваш ли се на места виновен за резултатите?

Вторият въпрос е чисто литературен: чувствуваш ли, че има нужда, има потребност да напишеш книга, подобна на „Умираха безсмъртни", за тия двайсет години? Нямат значение нито обемът, нито стилът ѝ. Но не те ли занимава мисълта, че ти си длъжен да си дадеш сметка за тия години, когато си бил в меллето, в греха и в борбата с греха? Защото колкото повече се отдалечаваме, ние все повече ще усещаме, че тия първи двайсет години са фундаментът на новата ни държава и там са заложени и добрите, и лошите страни, за които един ден ще трябва да си дадем сметка. Но аз те питам теб лично, за твоето интимно преживяване, за твоето свидетелство, не се ли чувствуваш задължен да дадеш това, както даваш за партизанската борба.

— По първия въпрос — чувствувам ли се виновен и отговорен за нещата, които са правени в онова време? Трябва да кажа, че много ме боли, дето си отиват все повече нашите ятаци, за мен те бяха, те са един особен, висок, остър критерий. Те имаха участието си в нашата борба, чувствуваха, че на равна нога седим, аз винаги съм свеждал глава пред тях — тяхното в някои отношения бе по-страшно... Много от тях, с които бях запазил естествените, хубавите си отношения, идваха за какво ли не при мен. Например бай Сандо Пушкара от Челопеч, идва побеснял от някаква несправедливост или „дивотия", както обобщаваше, и с влизането почва: „Я виж, ти си виновен ти я направи тая държава!" Той знае, разбира се, колко съм я направил аз, но търси моята отговорност, както не бяга и от своята. „Ние селските си дивотии може и да оправим, ама други не зависят от нас, а ние не можем да стигаме до горе." Така, освен своето вътрешно чувство, че съм отговорен за всичко, идват хората и ти го казват — право куме, та в очи. И други хора, и сега, ми говорят по същество това, но по-деликатно, а аз го засилвам в себе си — като лична болка.

Дали ще напиша нещо за тия двадесет — първите двадесет — години след Девети. Много често са ми задавали такива въпроси. Сега не мисля за това непосредствено, трябва да се разтоваря от годините на революционните борби, от пробле-

мите тогава — които веднага дават своя резонанс днес, от всичко, което зная като свой живот и от което трябва да се „освободя".

А после? Мисля си нещо, дай боже, да стигна до него, да стане... Ти питаш — защо ходи във Франция, смяташ ли да пишеш нещо? За мен Париж е бил винаги една голяма обич, една мечта — дори преди да съм учил за Октомврийската революция, още повече че тогава в училище за нея не се учеше — Френската революция бе първото обаяние. По-точно — Априлското въстание и веднага след това Френската революция. Ако бих имал възможност, бих искал да напиша една книга „Пътуване в себе си". Не обичам да говоря за неузрели, несигурни неща, но тъй като се боя, че не ще успея да напиша тая книга, ще кажа няколко думи — какво ни пречи да помечтаем? Зная, заглавието напомня други книги (например Блага Димитрова „Пътуване към себе си"). Нещо такова: седя в стаята си, слушам музика и мисълта ми ме носи по всички краища на света, където съм бивал — Съветския съюз, Китай, Алжир, европейски страни, Париж. Но не пътуване „географско", пътеписно, а пътуване наистина в себе си — в своя свят, сътворен от тия светове. Само един пример: преживяванията ми в Париж, когато гледах импресионистите. Удивляваше ме, исках да си обясня как може една Франция — именно Франция, с толкова прогресивни движения и открития! — години наред да не възприема импресионистите, а да издевателствува над тях. Простото „класово" обяснение не обяснява нищо. Това е човешкият консерватизъм. А това само там ли е било? И само при импресионистите ли? И се събуждат много асоциации. Колко трудно е човек да се пребори със своите разбирания, колко трудно стига до разумността да каже: „Това не ми харесва" или „Това ми харесва", а не „Това е хубаво", „Това е лошо".

Маркс казва, че за да възприемаш изкуството, трябва да си много подготвен. Аз казвам, че обичам и се интересувам от музика, но трябва много и много време да слушам Вебер, Шонберг, Алън Берг, дори Стравински, Шостакович, за да навляза в тях, по-вярно — те в мене.

Една такава книга би била някакъв завършек, преоценка на някои отричани ценности, връщане към други ценности, от които съм се отказвал. Умението човек да усеща новото, но не и да приема всичко безразборно — също се изработва, цял живот. Една такава книга би била главно опит да си доизясня представите за изкуството, за живота, за хората, за човека — като се съпоставят впечатленията и размислите ми в различни части на света, по различно време...

— Специално за изобразителните изкуства, където и ти, и аз сме напипващи, без претенциите, че сме установявали вкуса. Обаче всички помним нашите филипики срещу едните и другите, като почнеш от периода, когато отричахме импресионистите, а у нас най-добри бяха импресионистите, включително новите художници, чиято силна струя идваше от импресионистите, отричали сме всякакви школи. Пикасо ни беше съмнителен. Макар че е комунист, не го разбирахме, поставяше ни пред една вътрешна дилема. Трябва да ти кажа, че напоследък ме занимава такъв факт — няма нито едно течение в европейската живопис със свое влияние у нас, което не е устояло на времето. От всички нашумели и по-често спекулативни творци историята си избира, установява и ги према. И аз имам усещането, че няма нито едно поколение, нито един момент в процеса на развитие на изкуството — особено на пластичните изкуства, както и на музиката — което да не среща известна съпротива и след това да се наложи, понякога едва ли не като класическо. Без тях не може по-нататък.

Не трябва ли в нашето отношение към изкуството да възпитаваме известна търпимост към търсенията в него? И ако имаш вкус към тоя въпрос и искаш да го разрешиш, можеш да го пренесеш и на плоскостта на литературата.

— Питали са ме не е ли живописта първата ми обич след литературата. Може би се позовават на някои мои радости от древното пластично изкуство в книгата „Мигновения в Египет“. Сега поне мога да кажа — музиката! Но живописта е също истинска моя обич.

Най-силно впечатление в Египет ми направи този канон в живописта: краката и главата са в профил, гърдите — анфас. Хиляди години след това се явяват примитивистите, у тях има нещо от египетското изкуство, но естествено на друга основа — излизане от „божественото“, много по-широко, по-раздвижено изкуство. Но пак в онова дълбоко време революцията в изкуството при Ехнатон ни е оставила човекобожествената, очарователна, безсмъртна Нефертити — невъзможна при стария канон. Не може да се създава истинско изкуство, без да се разчупва канонът. Дори когато може да се каже: „Но това го има още преди хиляда години.“ Никога няма едно и също нещо, може външно да изглежда повторение, но то се явява в други години, в други страни, при други условия — винаги с нещо ново.

И за литературата често се казва: „Нищо ново под слънцето“, като се почне с мотивите — любовта, животът, смъртта, —

това води началото си още от египетското изкуство. Но като смятаме, че всичко знаем, понякога не виждаме развитието.

А често пък искрените думи на твореца „Аз търся", веднага се атакуват с: „Не е до търсенето, важното е какво си намерил." Но не един и двама големи писатели казват: „Ние сме болката, а не лекарят..." Май че колкото по-силен, по-нов е човекът на изкуството, толкова по-голяма опасност има да бъде нападан. И докато го бият, и ако успее да се наложи, „оправданието" е едно и също: „Нали от лудия до гения има само една крачка..."

— Обаче не те ли занимава тая мисъл — колко пъти сме били жертва на една глупост, на политическата спекулация. И понякога аз си казвам: трябва един свидетел като тебе да го пресъздаде, защото то е пораждало и страдания, и съпротива, и пр.

— Връщаме се пак към мечтата — ще стигна ли до онова „Пътуване в себе си"... А тук, само две думи още: човек винаги трябва да помни, че освен идеологически, философски, естетически заблуждения, пречи му и това, че е много консервативно същество. Тоя консерватизъм идва в известен смисъл автоматически — от чувството за самосъхранение, но трябва и това да помним, за да разтваряме с повечко усилия очите си, ушите си, ума си...

ДЕСЕТИ РАЗГОВОР — 28 юли 1982

— Да споделиш нещо за начина си на работа. Интересува ме по-конкретно какъв ти е стереотипът, кога се е изработил, кога ти е приятно да работиш и пр.

— Работя най-добре, когато разполагам със себе си, а това обикновено става в Хисаря. Когато имам целия ден за себе си, имам достатъчно време за работа в истинския смисъл творческа, когато имам време да отговарям на писма, да си мисля за различни неща, които искам да пиша, и да си нахвърлям бележки, да гледам телевизия, да слушам музика, да ходя на кино. Тогава имам възможност да си установя този стереотип: ставане, закуска, от 9 до 13 часа работа, обяд, един час бърза разходка, някъде от 15 до 19 пак работа. В почивките и вечер чета художествена и най-различна литература, слушам музика. Това са най-хубавите ми дни, защото имам възможност да се съсредоточавам върху работата, а поначало аз трудно се съсредоточавам — много неща щъкат в главата ми. Телефонът няма да те прекъсне, никой няма да дойде. Тогава давам максималното, което силите ми позволяват.

— Мечтал ли си да си имаш своя къщичка нейде?

— Сега много не мечтая, защото тая къща трябва да я гледа някой. В Хисаря това е удобството, че всичко ти е наред: сън, храна, обслужване, тишна, чист въздух. Аз и в Пирдоп ходя, по малко... но млъкни, сърце... да не говорим за мъглите и пушеците... Човек чувствува нужда и да поговори с хора, с писатели, в Хисаря това го има. Хубаво е, когато с добри приятели седнеш да разговаряш и по твоята работа, и по неговата. Съвсем естествено се подхващат такива разговори, които пълнят душата, било пряко свързани с твоята работа, било за освежаване, за самочувствие, за тонус...

— Можеш ли да си спомниш някои имена, чиято беседа ти е била приятна, плодотворна? Търсиш ли тази беседа, когато си тук, в София?

— Обикновено там това става естествено: зависи кой човек е дошъл, може да предпочитам разговор с други, но те да

не идват. Както във всички случаи това изброяване е малко рисковано, защото може сега да ми дойде едно име, а да пропусна две. Ще започна с по-младите — Иван Николов, Здравко Кисьов, Екатерина Йосифова, Петър Алипиев, Станка Пенчева, Рада Александрова, Любен Петков, Георги Величков, Янко Станоев. От по-възрастните — Дора Габе, обикновено сме съседи по стая с нея, Багряна, Димитър Пантелеев, бай Хаим Бенадов, Добри Жотев, Валери Петров, Върбан Стаматов, Любен Дилов, Милчо Радев, Боян Болгар, Радой Ралин, Петър Незнакомов, Петър Стъпов, Борис Априлов, по-рано идваше Павел Вежинов.

— Можеш ли да ми кажеш през годините кои приятели са ти топлели душата, макар сега вече да си отдаден повече на личната си работа и да не общуваш толкова. Какви литературни приятели имаш — не от партизанския свят? Кои би искал да споменеш, да оставиш за тях една приятелска следа?

— Щастлив съм да кажа — доста. По различен начин. Фурнаджиев, Радевски, Светослав Минков, Вежинов, Каролев, Пенчо Данчев, Блага Димитрова, Емилиян Станев, Георги Цанев, Емил Манов, Валери Петров, Радой, Христо Фотев, Славчо Чернишев, Леда Милева, Хайтов, Талев...

— Някакви по-конкретни спомени за него, понеже е покойник. И за Емилиян Станев?

— Някакво взаимно доверие се установи между Талев и мене (може би тъкмо защото сме били на съвсем противоположни позиции преди това?). Аз писах в спомена си за него, че една вечер той ми каза: „Знаеш ли защо ми е много приятно да седим един до друг? Ако някога се срещнехме на някое тясно място, на мост, да кажем, нямаше да се разминем: и двамата носехме пистолети, единият щеше да излезе по-бърз... Колко е хубаво, че сега седим един до друг като приятели и говорим за книги и за човеци...“ Аз само добавих: „Наздраве, бай Димитре...“

С Емилиян обикновено се срещахме в компания. Много общи неща намирахме и в голямата политика, и в съюзната политика — еднакви оценки, еднакви мнения, за този и онзи. Много от тия разговори минаваха за шега.

Идвало ми е наум да напиша и за него, макар че той скоро си отиде, може би трябва още малко да се оттекат нещата. Струва ми се, че ако напиша, заглавието ще бъде „Неуловимият“. Имаше нещо неуловимо в него. Той можеше нарочно да развива една теза, за да те предизвика, дори да те ожесточи — да защищаваш ти своята, противоположната. После изведнъж

ще започне още по-силно да защищава твоята теза, направил я вече своя, използува и твоите аргументи. Много неща казваше не само като сентенции, но и като пророчески думи. Някога пък — невероятно смешно, дори наивно, ще кажеш на пръв поглед, а той влага дълбок смисъл и ако не го познаваш добре, не можеш да го разбереш. Колкото по-малко го познаваш, толкова по-малко би разбрал от неговите думи. Често това са били негови две становища, които той разисква за себе си, предизвиква те да защищаваш едното, той — другото и така проверява в последна сметка себе си, не толкова тебе.

— Аз също съм бил свидетел на такива негови противоречиви становища, и то вътре в една вечер. Но моето усещане беше, че това е един монологист. Особено по времето, когато обичаше да седи в Клуба на журналистите и в Руския клуб, докато беше още здрав и се чувствуваше добре — той те допускаше на масата при условие, че ще го слушаш, а не ти да го разпитваш.

— Затова казвам, че формата е на диалог, но той те насочва и подхвърля това, което иска да бъде разисквано и което сам той мисли — хайде да видим кой какво ще каже, коя теза ще защити по-убедително. Това беше много, много приятно, казвам го не защото той вече си е отишъл, но наистина така беше: някой би казал, че обърквaше съзнанието ти, аз бих възразил — той раздвижваше съзнанието ти — по най-противоположни начини. Както лекарите препоръчват студен след горещ душ, за да се раздвижи кръвта. Не правя аналогия между студения душ и това, че той ще те насоли за нещо. Понякога еднакво убедително защищаваше две най-противоположни становища. Когато ставаше въпрос за литература, за художественост, за това, как се градят образи и пр., и пр., там има много творчески решения и някои от тях може наистина да ти изглеждат противоречиви. А всъщност в тия разговори той търсеше единственото в себе си, те бяха размишление на глас. Доста говореше, понякога малко оставяше другите да говорят, но не защото нищо няма да чуе и нищо няма да вземе от другия, а защото обичаше повече да приказва. Но когато слушаше, умееше да слуша.

— Някога говорил ли ти е за своите съмнения, не само в литературната сфера, че не ще може да изпълни своите творчески планове, но и в житейски план?

— Повечето в житейски план сме разговаряли. Той имаше невероятно критичен поглед върху живота. Понякога ни викаше: „Комунистчетата... и това ми било комунистчета... ще ви

взема партийните билети.“ Това беше „заплахата“ която отправяше към нас, някои най-активни комунисти още преди Девети септември, когато говорехме за недъзи в обществения ни живот и особено за глупости в Писателския съюз. Всъщност това беше един чудесен негов лайтмотив, в различни осмисляния, най-вече: не сме „хитри“ като някои, да си мълчим, та ни кълцат сол на главата — и лукаво, радостно ни намигаше...

Струва ми се, той разговаряше повече с хора, които са съгласни или ще се съгласят с неговата теза, а не толкова с хора, чиито възгледи и поведение не можеше да търпи.

— А нещо за Димитър Димов спомняш ли си? Общували ли сте?

— С Димитър Димов сме общували особено по времето, когато ставаше дума кой да бъде председател на Съюза — някъде 1962—1963 година. Той беше много разтревожен, по ред съображения, когато се разискваше неговата кандидатура. Знае се, до края на живота си не се освободи от науката, да остане само с литературата. Аз много съм го убеждавал, още преди да стане дума за председателството. Димитър Димов беше категоричен: не може да остави науката си — освен че я смята за творчество, но и като вътрешно самочувствие не може да живее без тая наука, макар да признаваше, че двете дини под една мишница му тежат. Той и в едното, и в другото беше всеотдаен, със свои приноси — подчертавам: и в науката, и в литературата. Всекиму е известно. И това — да стане и председател го тревожеше много. Той изтъкваше и някои несъгласия с методите на дотогавашните съюзни ръководства, изтъкваше, че човек като него, който не обича да се спречква с хората, много дълбоко чувствува ударите на други хора. А тогава бяха се развихрили силни критики в нашия Съюз. Всичко това го тревожеше, смяташе, че не би могъл да се справи, а като дисциплиниран комунист, ако така се реши окончателно, трябва да приеме...

По едно време беше разисквана моята кандидатура, после беше свалена, той все ме питаше как съм успял. Убеждавах го, че с моята мотивировка той няма да успее. Той съвсем искрено не искаше. Има хора мераклии за такива работи, те говореха, че Димитър Димов „играе“. Не. Той наистина не искаше. Стеснителен, скромен в обществените дела, мнозина смятаха, че той „не е годен“ и поради дълбокото си увлечение и в литературата, и в науката, и поради това, че е „млад“ комунист и че няма организационен опит — не би се справил с

такава голяма практическа работа. А всъщност видяхме, че той не само загина на тоя пост, но го и защити блестящо преди смъртта си и с организационен замах, и с етично колегиално отношение към писателите — като човек, който уважава чуждите мнения, и с дълбоките си идейни и естетически постановки. Той беше рядко добър председател на Съюза.

— За някои други да си спомняш?

— За повечето, с които бях близък, съм писал — Светослав Минков, Никола Фурнаджиев, Димитър Талев, Чудомир. Те бяха наистина големи хора — не само писатели — от една по-стара генерация, преживели много, вървели понякога из различни, дори противоположни пътища. В едно есе аз казвам, че се боя дали сега в Съюза на българските писатели има такива личности, които да ги заместят, които да влияят на по-младите така, както те ми влияеха на мен. Наистина, боя се... много се боя...

— Имал ли си някакви отношения с Далчев?

— Когато Георги Цанев беше главен редактор на списание „Изкуство", ние с Далчев бяхме съредактори, естествено беше да разговаряме по най-различни въпроси. След това като редактор на „Литературен фронт" съм го канил за едно или друго. За себе си мога да кажа, че много го уважавах, струва ми се, че имаше и взаимност. Понякога може да не общуваш много с един човек, но да дойде момент, когато той ще ти зададе един само въпрос и иска тъкмо ти да му отговориш. Ето такива разговори сме имали с Далчев в оня период, когато беше оставен назад и почти не се пишеше за него, само някой го клъвваше мимоходом. Имаше хора с най-добро отношение към него, които го караха да пише, други се съмняваха малко или много в него, трети направо го обвиняваха, че не е дал достатъчно за нашето време. Той много искрено се вълнуваше от тия отношения, идвал е при мене като партиен секретар, като секретар в Съюза, направо с болката: „Това не мога с всекиго да разисквам, искам на тебе да ти го кажа."

Но имаше хора и от моето поколение и особено по-млади, които много общуваха с Далчев — с човека и особено с твореца... А той може би понякога наистина не е имал самочувствие, може да е бил уверен, когато твърди (слушал съм го да казва): „Аз не съм път в поезията. С мен може да се спре, но не може да се започне и да се продължава." То бе в отговор на подхвърлянията, че влияе зле на младите. Това, разбира се, е смешно, напротив: като изключим някои безпомощни епигони, има млади поети, които наистина са се учили от него,

учат се и сега и Далчев е една висока школа. Друг е въпросът, кой ще го стигне и кой не. Но той е един отворен, далечен път в поезията.

— Той беше убеден противник на символизма още от времето на разцвета на символизма. Това е безспорно негово завоевание в развитието на нашата поезия. И, от друга страна, според мен той упражни много силно влияние и не толкова с идеи (може би в тоя смисъл той е казвал, че не е път в поезията), колкото с поетичното си виждане на света. Той правеше поезията достъпна, понеже неговата поезия е предметна, конкретна.

— Именно. Една от най-интересните, най-съществените му мисли в неговите „Фрагменти" е за Дебелянов и новата ни поезия: „С тия пет-шест стихотворения, писани на фронта малко преди смъртта, той постави началото на най-новата ни поезия. Всичко, което днес критиката отбелязва у по-младото поколение поети като реализъм и предметен стил, е вече дадено от тях. Новите поети могат да кажат без преувеличение, че те не биха създали „своята поезия", ако нямаха пред себе си примера на „Нощ към Солун", „Старият бивак" и „Един убит"... След символистичната поезия на Яворов тия стихотворения ми даваха същото усещане, каквото имах, когато турих за пръв път очила. Светът излизаше из някаква неопределеност и мъглявост, нещата добиваха контури, ставаха невероятно близки и осезаеми, както след дъжд."

И все пак, слушал съм, казах, Далчев да твърди, че е край, а не начало. Жалко, не помня доводите му — може би не съм приемал това негово твърдение, затова, а може би съм чувствувал, че говори така в потиснато настроение...

— Аз все си мисля, че ще дойде време и за Далчев да получи своето достойно място в пътя на нашата поезия като един етап в нея.

— Струва ми се, че в известен смисъл той вече е получил това място: и с поетите, които са се учили и се учат от него, и с подчертаното му изтъкване, и с преводите му в чужбина. Но все още недостатъчно като път, като един от моментите в развитието на нашата поезия.

— А имал ли си случай да разговаряш с него за това, че все пак той е съпътствувал в живота си и като поет, и като творческа личност най-драматични периоди от нашето обществено-политическо развитие, но не е откликнал на тях?

— Не, не сме стигали до такива разговори. Предполагам, спирало ме е едно неудобство: такъв въпрос би звучал тогава почти като обвинение.

— Защото след това той остана верен на тая своя поетическа формула — малко съзерцателно описание, опоетизиране на света и природата, субективно откриване на тоя свят и ненавлизане в моралните тревоги на времето, ако можем така да ги наречем.

— Макар сравнително малко, и външно не „революционно", той участвуваше в борбите за нравствените проблеми на нашето време. Далчев избягваше политическите спорове, от една страна, поради неактивно антифашистко участие в миналото и, от друга — поради чувството (внушавано или самовнушено), че не е съвсем в талвега на нашата литература и на нашата литературна политика след Девети септември. Но в разискването на нравствените проблеми участвуваше — доказателство (освен всичко друго) са и неговите „Фрагменти".

— Пред мен е една книжка, която се казва „Насаме — с тебе" — разговори. Всъщност това е един сборник от твои интервюта, давани през годините. Мислил ли си за това, защо са те търсили, каква обществена потребност е пораждала интереса към тебе. Фактът е налице. Не искам нито да си нескромен, нито пък прекалено скромен. Ти си търсен за беседи, има граждански интерес към тебе и личността ти.

— Търсили са ме много, да, и най-вече поради съчетанието на партизанина с поета, на обществения деец с писателя. Обикновено, когато ме канят на срещи с комсомолци, с пионери, хората сами подчертават: „Вие хем сте писател, а децата искат да видят жив писател, хем сте виден участник в партизанското движение, искат да видят и жив партизанин, има какво да им разкажете." Много често сам разбирам или направо ми го казват — къде повече като партизанин ме викат, къде повече като писател. Но доколкото писателят и личността е трудно да се разделят, това прави интереса на хората по-голям.

Като започнем още от „Партизански песни" и досега, моята съдба е такава: по същество аз съм писател на една тема, партизанска — чрез различни жанрове, от различни страни, с различни нюанси. Затова много естествено е да ми задават такива въпроси: „Как участието ви в обществения живот влияе на литературното ви творчество?", „Като бяхте започнали вече някакви опити в литературата, как те продължиха в партизанския отряд?", „Какви бяха възможностите за работа в Балкана?", „Какво смятате, че сте отразили, какво — не?", и хиляди още въпроси.

Очевидно, със своето по-сложно участие в различни области на живота събуждам по-голям интерес.

— Аз бих добавил към това, което ти казваш, пък ти ще потвърдиш или не — интересът към една личност се обуславя донякъде и от нейното поведние, в живите контакти с хората — как говори, какво говори, как се отнася към съвременния живот. Аз съм говорил с много хора и съм забелязал, че донякъде интересът към твоята личност се поражда от това, че ти си откровен в разговор, не се криеш зад баналности, склонен си да отговаряш и на трудни въпроси както за миналото, така и за съвременността и това възбужда интереса към тебе в творчеството ти. Разбира се, в основата е това единство, което винаги е носело знака на пиетет на публиката — единството между дело и творчество, както аз я наричам — Ботевата традиция. Това е нашето отдавнашно изискване. Например много от академичните автори не са търсени. Както и чисто литературно затворените не са търсени, макар да имат своето място и значение в литературата. Има една струна на обществен резонанс, която резонира в контактите с тебе и това ги заинтересува. Нещо повече, някои идват да питат, да узнаят чрез тебе, да разберат чрез тебе някои свои колебания и съмнения. В някакъв смисъл ти си глас на хората, на питащия човек.

— Че ти не питаш, а отговаряш на собствения си въпрос... Добре, добре...

— Не е лесно да разбереш истински какво мислят хората за тебе, още повече — сам да дадеш преценка за тяхното отношение. Това не е скромност, а реално затруднение и елементарно приличие...

Мога по съвест да потвърдя неща принципни — например, че наистина говоря откровено — до възможната степен на откровеност. Такава е моята нагласа. Понеже и преди, и след Девети съм работил и съм се срещал с най-различни категории хора — и с ученици, и с пионери, и със студенти, и със селска младеж, и с градска младеж, — винаги усещам кога ме слушат, а може би — и кога ми вярват. Начинът на слушане не е един, не са два... Опитвам се винаги да постигна слушане активно, слушане с желание, със съучастие и чрез отговорите си да стигна до тия хора. Партизанското движение все повече става легенда, мит и сами по себе си дори простите думи започват да звучат силно, едва ли не тържествено. И аз се стремя в това, което разказвам, наред с героичното да покажа и смешното, наред с героизма да почувствуват и страха, да покажа човешкото страдание просто, по човешки. С една дума, старая се да говоря убедително. За писателя основният въпрос е — ще има ли читателят доверие в него, при лични срещи „читател“ е слушателят.

Обикновено аз предварително казвам на слушателите си, че могат да задават всякакви въпроси, които ги интересуват, не само за моето творчество и за моето участие в партизанското движение, но и въпроси за онова време, за днешното време. Ако са студенти или ученици, интересуват ги по-интимни въпроси — за любовта, за отношенията между момичета и момчета. Усетя ли това, аз ги улеснявам: „Ако някой се стеснява да зададе въпроса си, да пусне бележка.“ Много е важно да предразположиш слушателя. Трябва човек да е беден душевно, за да не може да почувствува това или да се самозалъгва, а да не може да постигне истинска връзка.

Аз знам какво значи да отидеш в едно село, в един град, след като дълго са те викали — искат да се срещнат именно с тебе — и за първи път виждат ж и в писател, който отгоре на всичкото е и партизанин... Посрещат те като някаква митическа личност. Веднъж едно пионерче, като ми благодари, издигна глас от името на другарчетата си: „Ние обещаваме, че ще вървим винаги и ще пазим чист и свят пътя, по който победиха нашите деди“, и съвсем чистосърдечно ме посочи. Казах ти вече за онова петгодишно момиченце, което каза, че не може да бъда партизанин, щом не съм убит и нямам паметник. Нашето революционно движение става митологично и трябва да нямаш елементарен усет, за да не разбереш с какво вълнение те посрещат и какви ли не добродетели ти приписват в своето съзнание. И ти трябва да се отнасяш човешки, разумно, било в разговор с един човек, било в разговор с цялата аудитория — преди всичко да помниш, че част от техните чувства са породени от почитта им към загиналите твои другари и към големите писатели. Тогава всяка среща става твоя нова партизанска акция и нов изпит като писател. Трябва по някакъв начин да премахнеш тая бариера, да разчистиш тоя страх или страхопочитание, за да може да стане истински разговор. Затова найнапред си мисля за конкретната среда, в която съм, подхвърлям някаква шега, дори и за себе си, но леко, приемливо за слушателя. Най-неприятната форма на скромност е да кажеш, че не си кой знае какъв писател, кой знае какъв партизанин. Това влияе точно обратно, създава недоверие и към най-верните неща в твоя разказ.

— Искам да се върнем на съюзен терен. Знам, че често пъти си бил отговорен за литературните дела чрез Писателския съюз било като главен редактор на „Литературен фронт“, било като секретар на Съюза, било като член и секретар на партийното бюро, на фонда към СБП и т. н. Много си се въртял в

стъгдата на вътрешносъюзния писателски живот. Имал ли си (не искам да употребя думата илюзия) усещането, че една такава организация, каквато представлява нашият Съюз, може действително и резултатно да насочва литературния процес, да бъде полезна на писателите, да поддържа таланта и т. н.?

— Една професионална организация като нашата може и наистина осигурява редица неща на писателя, които са необходими за живота му и му гарантират възможности да работи. В това отношение, в сравнение с положението на писателите в миналото, ние сме далеч по-добре и то трябва да бъде за нас една съвест повече.

Сега завърших да чета спомените на Ана Достоевска. Тя постоянно пише: „Тия вечни дългове." Достоевски е бил изключително етичен човек — изплаща дългове на брат си, на един непрокопсан заварен син, на племенник. Затова е трябвало в извънредно къси срокове да пише книги, за да плаща редовно поне лихвите на тия дългове и за да живее. Тая невероятна работоспособност, с която написва страхотни романи, е удивителна. А като прибавим и тия припадъци, които със седмици го изкарват от релсите! Ана Григориевна казва: „Толстой, Тургенев са имали възможност да пишат, да преписват, а моят нещастен съпруг — едно вече се набираше от книгата, а продължението ѝ той самият не знаеше..." (думите привеждам по памет). Нашите писатели обикновено са на работа, близка до тяхната същност, до тяхната професия. После — намалено работно време и други предимства — почивни и творчески домове, творчески помощи. Съюзът помага.

Ако говорим вече за творческата работа, Съюзът може и трябва да помага много повече. Няма да научиш писателя как да пише, но когато, да кажем, секциите обсъждат творчески дадено произведение — а те би трябвало много повече да вършат това, повече писатели да се изказват, — един творец винаги може и от най-грубото, и от най-отрицателното становище да извади нещо за себе си. Може би само от пълното хвалебствие няма какво да извади — това, което наблюдаваме сега. В по-ранните години повече разисквахме, и с по-високи изисквания, и по-откровено.

Хубаво е, че се правят тия общи прегледи на литературата за една година. Но те неизбежно изтеглят общи изводи, които обикновено са известни, а по-малко помагат практически на писателя да се взре с нови очи в своето произведение — какво е постигнал, дали да го преработи при едно бъдещо издание. И чрез похвалата, и чрез отрицанието трябва да се посочи

творческият, резултатният път. Мисля, че имаме малко полза от тия общи доклади, добре, че ги посъживяват разискванията.

Тежко и горко на един писател, ако той чака да го възпитава и учи Съюзът. Това е дълбоко лична работа и тя само тогава е резултатна. Няма ли интерес, няма и резултати. Но Съюзът малко прави тъкмо за тая лабораторна работа върху конкретни произведения. Някой може да използува думите ми: „Добре де, ама тежко и горко на писателя, ако самият той не може да си даде оценка.“ Или ще добави, че не можем всичко да разискваме. Но тук става въпрос за отделни, характерни произведения, чрез които ще тръгнем към художествените принципи, към идеологическите принципи — творчески, дълбоко. Нито е възможно, нито е нужно да се разглеждат всички произведения.

— Не си ли забелязал, че вън от чисто професионалния момент като професионална организация, която защищава някои интереси на писателя, осигурява почивката му, помощи, пътувания, в нашия Съюз настъпва известно обюрократизиране на самата институция? Т. е. превръща се в институция.

Второ, това бюрократизиране поражда една йерархизация. Ръководството на Съюза започва да манипулира с блага, с материални и морални поощрения, борави с финансови средства, управлява, дава работа, служби дава понякога на писателя — прави го главен редактор, прави го секретар на Съюза. Без да има един обществен живот, който сам да изтъква напред активните общественици, на които тая работа ще приляга.

По тоя въпрос мислил ли си?

— В оная „първоначална“ анкета в „Пламък“ (1978) говорихме по този въпрос и по-специално за йерархията. И за използуването на постовете — и грубо, и фино. Какво да добавя?

Като поначало приемам, че Съюзът е и професионална, и творческа, и обществено-политическа организация, все пак ми се струва, че има задръстване с ненужни дейности. Не мога сега, на прима виста, да кажа — това е нужно, онова не е. Но абсолютно дълбоко е убеждението ми, че се заемаме с премного неща и много време губим. В ръководството на Съюза има и много добри, и много талантливи писатели. Но те губят много време, а косвено се губи времето и на останалите писатели. Създава се една голяма администрация — така е и в „Литературен фронт“, и в списанията. При толкова хора неизбежно започва канцеларщината, започва губенето на време.

Може да се възрази: „Да, но по тоя начин ние даваме възможност на повече писатели да работят по-малко време, да им

остава време за творчеството.“ В това може да има някакво основание, но недостатъчно основание: по тоя път можем да стигнем до абсурд — да дадем заплата на всички членове на Съюза, без да работят където и да било.

С право се казва, че Съюзът не пише произведенията на писателите, не учи писателите как да пишат. Но той би могъл да ги подпомага творчески, наистина творчески под тая форма, за която говорихме — задълбочени обсъждения на художествени произведения, преди да бъдат отпечатани.

— Искаш да кажеш, че е по-добре съюзният живот да минава под знака на конкретното обсъждане, разглеждане на творбата или на проектираната творба понякога. Да се създадат вътре в Съюза условия за творческо общуване между писателите. А не както е сега — да се развива една повече представителна дейност.

— Нямам нищо против — много добре е да ги има, отколкото да ги няма тия априлски дискусии всяка година. Но нашето обществено развитие, развитието на нашата литература поставят едни общи принципи. Ще се променят ли те за една година? За една година ще се почувствува ли някакво голямо „изпълнение“ или „неизпълнение“ на тия принципи? И ето че започваме да разискваме твърде общо, да преповтаряме...

— Струва ми се, че дискусията трябва да има обща тема, мотив, за да има разискване, при което да не става дума за оглеждане на продукцията, а на процеса в един определен момент. Трябва да има тема.

— Може и оглеждане на продукцията, но трябва ръководна тема. Неведнъж обаче сме слушали: темата уж е специфична, а започва едно повтаряне на общите партийни положения, политически и културни, и ако се стигне до творческия момент, пак продължава плъзгане по повърхността. По-дълбоки творчески размисли на писатели срещам по-скоро в списанията.

Ние говорихме, че никой не може да научи един стихотворец на ритъм, на стъпки, на елементарните принципи на стихосложението. Ако е творец, той трябва сам да научи това. А доста от въпросите, които се разискват в годишните обсъждания, ми приличат на обучение по елементарните закони на литературата. Скучни, познати неща, които не те обогатяват, не раздвижват и собствената ти творческа мисъл.

— Аз познавам личности в нашия Съюз, които произнасяйки в течение на тридесет и пет години баналности, си осигуряват една постоянна безпогрешност, те са постоянно удобни за една или друга задача. Така, бидейки безлични, без свое ста-

новище, без лична страст, постоянно изразявайки дежурни формули на общественото ни развитие, те постоянно стоят в един управляващ екип. Удобни.

— Не знам как е с католическите, но православните попове си имат требник. Те си знаят молитвите — коя е за живот, коя е за умряло, коя е за венчавка, коя е за кръщене — и си повтарят едно и също, и си вършат честно и почтено работата. Навсякъде има попове. Нали казват: „Ти не гледай попът какво върши, а какво приказва."

А при такива хора положението е по-тежко — „Не гледай какво върши, не слушай и какво говори!"

Често сме говорили с приятели — изглежда, неизбежно е в литературата да има и слаби писатели, и слаби критици, и слаби редактори. Когато говорим за великия 19 век на руската литература, имаме предвид Пушкин, Лермонтов, Гогол, Тургенев, Достоевски, Толстой, Горки — за удобство да спрем дотук. Да, но колко още са живели и работили по това време — и то много нашумели имена! — за които сега само косвено можеш да чуеш — защото е напсувал някого от големите.

Ако не слизаме до съвсем ниско равнище, това е неизбежно. Съюзът е организация на хора, които вършат — по-малка или по-голяма — обществена дейност тъкмо като писатели. А и само като писатели постигат нещо, нужно на читателя. Мислил съм си, ако аз би трябвало да определям кой да влезе в Съюза, не зная как бих решил въпроса, доста бих се затруднил. Разбира се, всеки, който прочете тия думи, може да каже, че ако той подбира членовете на Съюза, няма да избере мене. Трябва човек реално да гледа на живота и да не става спирачка — както в миналото някои възрастни писатели при всички избори за нови членове на Съюза гласуваха с „не". Това е консервативна позиция. Усилията трябва да бъдат дружни — на повече хора да се даде възможност да пишат (макар че Съюзът не е нито единствената, нито най-важната възможност!). Да пишат, а кой ще остане, кой кога ще даде най-ценната си книга, кой ще даде една, а после ще свърши, кой на края на живота си ще напише най-доброто, това не знаем. Но тая действителност не трябва да ни кара да губим критерия, да ни смъква към бюрокрацията, към общите, към попските приказки.

— Аз искам да се възползувам от случая, защото едва ли някога ще кажа нещо по този въпрос.

Мен не ме смущава многолюдието. Аз лично разглеждам нашия Съюз като една професионална организация. Щом има

издателства и пр., които да пускат един текст, то авторът му има място в нашия Съюз. Има автори на по 30—40 книги, винаги малко сиви, малко светли, но винаги са били с нещо полезни, имали са свои читатели, изпълнили са своята мисия. А има и автори, които защищават културата на нацията, които са гордостта на нацията. Тия разлики са неустановими, това се предоставя на историята. Мене не това ме смущава, не това ме занимава и аз не бих бил нетърпимият към всеки, който честно се труди, работи, участвува в литературния процес или критикува и така влиза в този процес. Аз дори съм манифестирал симпатии към провинцията, към неизвестните имена. Знам какво огромно усилие е преодоляването на самото съществуване в провинцията. В този смисъл аз съм много по-демократично настроен.

Мен ме смущава това, че йерархизацията, която се поражда в институцията Писателски съюз, пренебрегва едни ценности за сметка на други, изтъква едни ценности за сметка на други. Разбира се, аз пак не се съкрушавам много, но търся за себе си начина, механизма, бих го нарекъл демократическия принцип в живота на самата организация, който ще ни даде възможност да се противопоставим на йерархизацията, да ни даде възможност да покритикуваме ръководния другар чисто литературно. Получават се едни диспропорции, които понякога отчайват.

— Понякога колкото по-силно е произведението, толкова по-различни мнения, дори диаметрално противоположни мнения предизвиква. Ако помислим за Достоевски — разсипвали са книгите му като бездарни, жалки. Естествено и че за такива колоси може да има различия. Но аз искам критикът, приятел или неприятел на автора, чието произведение разглежда, да има принципи, въз основа на които да го анализира. Аргументите му да се основават на принципите, на творбата. Критик за мен е този, не който мери със свой аршин, а който се опитва да влезе в кожата на автора, да влезе в конкретното негово произведение, в естетическите, в идеологическите му позиции, в житейския материал и тогава да съди успял ли е или не. А често критикът изисква от автора такова произведение, каквото евентуално той би написал, ако би бил писател... Аз, писателят, когато чета един критик, вървя по линията на неговите естетически и идеологически критерии и се съобразявам с тях — съгласен или несъгласен с него. Разбирам защо той преценява така дадено произведение. Но когато чувствувам, че танцовите стъпки, пируетите са около поста на автора, а не около неговото произведение, всичко ми става ясно.

ЕДИНАДЕСЕТИ РАЗГОВОР — 29 юли 1982

— Ти говори за своите пътувания, обаче искам малко по-конкретно да ми кажеш кои са твоите предпочитани пътувания, от които си запазил хубави спомени, кои са те обогатили творчески, кои предизвикват у тебе желание да се върнеш към тях, евентуално да ги повториш? Има ли други хоризонти на света и в страната, които те мамят?

— Това навярно го има у всекиго, но аз много рано съм чувствувал силна вътрешна необходимост да пътувам. Може би защото книгите, които четем, още от ранна възраст ни дават силни представи и вълнения за отделни страни и пораждат стремеж да ги видиш със собствените си очи. Да кажем, у руските писатели — у Пушкин и особено у Достоевски — тоя Петербург! Когато отидох там за първи път, имах чувството, че много пъти съм бивал вече и отдавна съм идвал, и като че целия го познавам.

Не мога да кажа, че в началото съм имал някакви предпочитания. То е било обикновено въпрос на възможности. Повечето се е налагало по линията на Съюза да отида тук или там, но и по собствено желание, както ходих в Париж.

От известно време много не ми се пътува, главно защото едно пътуване дълго заангажирва съзнанието ми. За да можеш по-добре да навлезеш в дадена страна — за краткия срок, за който отиваш, — трябва да прочетеш нещо предварително. Колкото и да си бил информиран, винаги трябва нещо по-живо, по-сегашно, по-непосредствено да научиш. Когато се върнеш пък, почва сърбежът да напишеш нещо, а това отклонява от основните неща, които имам да работя. Все по-малко, все по-скъпо ми е времето.

Няма пътуване, което да не ми е дало нещо. Едно от първите ми пътувания беше в Съветския съюз, през 1947. Бяха още военни години — макар че войната беше завършила, развалините бяха ужасяващи — в Сталинград, в разбитите квартали на Ленинград, в живота на хората. И най-безсърдечният може да разбере какво е струвала тая война на съветските хора.

И обяснимо е, че ония наивни представи, които сме имали някога за съветската страна — особено от някои филми, — се изпаряваха при тези гледки. И както в много отношения човек трябва да преживее илюзиите си, за да остане с една твърда вяра или да се откаже от тая вяра, така за мене това пътуване беше едно — в хубавия смисъл — приземяване. Размишлявах много за съдбата на тоя народ, за това, какво е дал той на света. И затова не помпозните зали на старите дворци — колкото и да са красиви, — а именно тия разрушени селища, тия осакатени воини, тия изнемогвали по време на войната хора — те бяха вече за мене Съветският съюз. Едно реално, съчувствено, благодарствено преклонение пред тоя народ.

Китай. Бях в една делегация за десетгодишнината на републиката. Отношенията още не бяха стигнали до скъсване. Чувствуваше се, че има нещо, но все пак отивахме в една приятелска страна. Какво да кажа за Китай? Това е явление трудно постижимо, само в общи линии можеш да уловиш нещо. Тая пространствена големина, тия милиони и милиони хора (ние отидохме с едни данни, а се оказа, че китайците са вече четиридесет милиона повече, а сигурно и много повече, защото не можеха да ги преброят всичките). Отново размишления за съдбата на социализма, за трудната, за мъчната съдба на социализма. Ние ходихме в завод, където се произвеждаха свръхмодерни за тогава самолети, по съветски лиценз, а по пътя за там видяхме мъже, впрегнали се в рало — орат. Тая гигантска амплитуда от изостаналостта до върховете на съвременната техника ме порази. Неизбежно човек размишлява върху тия неща: дори да си го знаел в общи линии, друго е да го видиш с очите си. Всеки знае, че социализмът не дойде в най-напредналите капиталистичекси страни, както бяхме чели, а дойде в страни, твърде изостанали — някогашна Русия, повечето от европейските социалистически страни, Китай, страните в Югоизточна Азия. Всичко оживява, когато го видиш, и си мислиш, че може би тия трудности тласкат към различни отклонения, може би и до тоя разрив, до който се стигна. Тая невероятна, убийствена културна революция, която беше високо издигната като пример за целия свят! Тя пропадна, тя не можеше да не пропадне, но колко милиона са загинали през нейното „тържество"?

— За мен лично беше феноменално и това, че при развихрянето на самата културна революция, при по-добрата информация, която на Запад имаха за нея, все пак там имаше маоистки групи, имаше политическо течение, в което влизаха и интелигентни хора. Такива имаше във Франция, в Италия.

— Мисля, че някои от тях са хора, които искрено търсят, но са откъснати от народа, влияе им революционната фразеология, изпадат в отчаяно бунтарство.

В момента ми идва наум романът на Юрий Трифонов „Нетърпение“ — за онова време, когато бунтуването в Русия е стихийно, когато още няма широко обществено революционно течение, когато революцията е още глуха, неосъзната истински, главно сред интелигенцията — сред тия будни, търсещи, „нетърпеливи“ хора — народоволците. Именно тая страст да раздвижат страната, да я тласнат напред, да събудят хората ги водеше до отчяни жестове, твърде красиви, безспорно безкористни, но без голям резултат. Може би в историята са необходими такива предшественици, които неизбежно още не са налучкали пътя, но го проправят за други... Не знаеш кога и доколко е назрял човешкият бунт — накъде ще избие. Когато говорим за западните страни — страни безспорно по-културни — там маоистите могат да „облагородят“ първичната диващина на „културната революция“. Но ето, някои хора не се различават много от „първоучителите“ си: достатъчно е да припомним кланицата на Миланската гара, дето екстремистите избиха толкова народ. Ами и тия отвличания на самолети? Твърде примитивно реагиране на тиранията, античовешко.

— Понеже се доближихме до темата за тероризма чрез китайците, много ме интересува какво представляват тия червени бригади, какъв е смисълът им. Доколкото разбирам, в тях също участвуват университетски хора, и то не само като идеолози, но и като изпълнители на акции.

— Пак ще кажа, навярно част от тия хора са искрени. Вярно е, че обективно, при последна сметка тия свръхреволюционери помагат на реакцията. Знаем го от историята, има го и сега. Но не мисля, че голяма част от тия екстремисти са хора, които съзнателно искат да помагат на реакцията, агент-провокатори. Ние говорихме вече с тебе за нашите анархисти някога, и сега това е все още някакъв анархизъм. Между тях сигурно има хора идеалисти, които смятат, че това е пътят, още повече — и някои комунистически партии критикуват Съветския съюз, социалистическия лагер — следователно за тях няма една-единствена истина, на която да се опрат и търсят своята истина.

Методите на действие в историята често се „повтарят“. Някъде към 1500 години преди нашата ера египетските роби вдигат бунт, разрушават фараонски и богаташки палати, отрязват доста „благороднически“ глави. Това явно е една революция,

но робите нямат сили, нямат своя организация, няма друго общество, което да се противопостави на господствуващото, и ето че ги усмиряват с огън и кръв, а системата продължава да си съществува без особени сътресения.

Та, казвам, външно като че ли често се повтаря едно и също, но, разбира се, не е едно и също — епохата е друга, условията са други, подбудите са други, окраската е друга. И никак не е лесно да се намери истински революционен път за всяка страна, в даден момент, при определено състояние на вътрешните сили и международното положение.

— Не смяташ ли, че в тия свръхмодерни времена, когато живеем в условията на техническата революция, тази революция поражда, както на мен ми се струва, известна криза на социалните идеи? Тия избухвания на такива добре организирани движения, каквото е това на червените бригади в Италия, дето с години вече не могат да се справят — доста ефектни акции правят, трудно уловими са, — това не е ли израз на криза на идеите, едно разочарование от онова, което ние смятаме, че е най-революционната, най-конструктивната идея — нашата, на социализма, на марксизма, на ленинизма? А виждаш — всички тия движения се отклоняват, не са свързани с тях, критикуват ги даже много остро. Някой път тия движения се рекрутират от разочаровани наши дейци.

— Италия не е назадничава страна, не е изостанала страна, където хората не биха могли да стигнат до различни идеи за преобразуване на обществото. Едно от доказателствата е, че има една голяма комунистическа партия, която води много хора след себе си — не само като свои членове, но и хора, които само гласуват за нея. Нямам фактите, за да мога да говоря твърдо, но е възможно някои в Италия да смятат, че тоя път, по който върви Италианската комунистическа партия, е вече ревизионизъм, либерализъм, напускане на революционните позиции и че само техните действия са нещо, което непосредствено заплашва буржоазната власт.

Навярно има и други, които никога не са се допирали до идеите на комунизма и са стигнали до екстремизма по свой си мисловен път — че непосредствено и непрекъснато трябва да се води гражданска война. Ние — поне аз, говоря ние за „удобство" — обикновено знаем техните действия, знаем най-общо лозунгите им, но не знаем идеологията им, а някои екстремистки организации нямат писана идеология.

Можем да видим някаква връзка между техническата революция и кризата на идеи например в тия приказки, че романът

умирал. Те се раждат от това, че на хората им е омръзнало да четат „измислена“ художествена литература. Когато искат измислена литература, те четат Агата Кристи или Жорж Сименон, или научна фантастика. Но когато искат да открият в литературата истински съвременни взаимоотношения между хората в семейството, в обществото, те предпочитат документалната литература. Защото вярват, че разказаното в такива книги е станало, и искат да видят как е станало, защо е станало, при какви условия, с една дума, в тях намират тема за сериозен размисъл. И може би това е именно под влияние на техническата революция, която настройва съзнанието на човека към по-пряко, по-непосредствено свързване с живота. Но това, което говоря, е повече „гадания“ — аз нямам възможност да проуча тия проблеми по-дълбоко.

— Това е вярно, че сме сред гаданията, особено в чисто политически аспект — за тия терористични движения, за маоистките групи и пр. Аз не искам да се изплъзнем от тоя терен, но понеже ти спомена за документалното начало, за документализма като предпочитан в условията на техническата революция, когато омръзват старите форми на литературен изказ, искам да ти кажа, че документалното и в литературата, и в киното, и в телевизията има тоя недостатък и тая особеност, че то пренебрегва интимния свят на човека. Документално можеш да разкажеш как е станало едно събитие, една политическа или социална катастрофа, можеш да разкажеш трагедията на една борба, можеш горе-долу да се докоснеш до психологията на хората, които действуват в една или друга обстановка, но за интимния свят е нужна художествената измислица. И това е специфичното на художествената литература и тя никога няма да изчезне. Това, което говорят за изчезването на романа, не е обосновано. Аз вече много години наблюдавам особено документалното кино и забелязвам, че когато документалистите решат да покажат интимния свят на човека, изпадат в неудобното положение на подслушвачи. Както един наш документалист тури камера на скрито място в телефонната кабина, за да види кой ще открадне телефонния указател. И после неговите сътрудници хващат жената, която го е взела, и я питат защо. И изведнъж се получава конфузия. Аз му казвам: „Не те ли е срам? Кой ти позволява да влезеш в един непозволен личен свят?“ Документалното начало се занимава с обществения живот на човека, с общественото битие, не с интимното. В един роман можеш да опишеш една интимна сцена, която става в леглото. Там всичко е позволено — да

подслушваш как си шептят, да гледаш как се карат, как се бият — позволено е, защото ти имаш уговорка с читателя, че разказваш измислена история, която може да е много правдоподобна, но е измислена.

— Човекът, взет в смисъл на човечеството, непрекъснато е правил пророчества, предсказания за себе си, за съществуването си, за дейността си, за творчеството си, за бъдещето си, може отново и отново да се връща на едни и същи неща — в други форми. Това съм го забелязал отдавна, но по-късно съм го осъзнал... Докато бях в Пирдоп, четях в читалищната библиотека много списания и вестници. Имаше някакво религиозно списание, не си спомням как се казваше, но като сега го виждам — с една зелена, тънка корица, на корицата — „човек", направен само от метални части, завинтени с бурми — страхотия! И обяснителен текст: „Техниката убива човека." И извод: трябва да се търси богът, за да се преодолее тая желязна действителност и от човек железен, бездушен, да стане човек със сърце. Мило, нали, човеколюбиво?... Но там се предсказваше, че много скоро човекът ще свърши като човек именно поради техническия напредък. А можеш да си припомниш какви бяха през 1934 година и най-усъвършенстваните самолети, какви бяха заводите, каква беше техническата революция — всъщност още я нямаше. Какво ли биха казали ония проповедници сега?

За мен е безсмислица, че романът ще умре. Защо пък романът? Защо не поезията? Защо не цялата литература?

Връщам се към твоите думи. Трябва да обхванем в широта понятието документална литература: има документална литература, която е документът с кратки коментарии, но има и документалист като Трумън Къпоути — той взема абсолютно точно едно станало събитие и го възпроизвежда точно по методите на художествената литература, „на въображението". Само че за него е по-трудно, защото погледът, „фантазията" му са строго ограничени от това, че действуващите лица са реално съществуващи.

Нямам никакво съмнение, че и документалната литература ще се развива, ще търси нови форми... Ето, като четеш „Хладнокръвно" на Къпоути, веднага разбираш, че голяма част от това, което пише, е негово въображение, той влиза в душата на убийците, на жертвите, навлиза дълбоко в техния вътрешен мир. Така че не е вярно това: документалистиката не може да даде интимния живот на човека. Пак казвам: документалната литература ще се обогатява жанрово, стилово, ще се обогатя-

ват нейните изразни средства. Смятам, че и литературата на въображението има своето бъдеще, както и документалната литература, която ще става по-разнообразна, за да може да навлиза в най-деликатните области на човешкия живот.

— Няма да споря, макар че има още малко предмет за такъв спор. Но по принцип съм съгласен с тебе, че и единият, и другият вид възпроизвеждане на реалността си имат свое бъдеще — и документалната литература ще се освежава и обогатява, може би на основата на това, което е направил Къпоути — на основата на фиксираното произшествие, той го възстановява в своето въображение в неговия интимен път на развитие. Между другото това не е ново, защото много знаменити романи се основават на едно голямо световно събитие — например „Война и мир".

— Като почнеш от древногръцката литература — и там още има чисто документални образи, исторически личности, които са обрисувани художествено. Завчера говорихме и за живописта. Накъдето и да се обърнеш, човечеството идва много отдалече, много успехи е имало, много неща е загубвало и след това отново ги е откривало, вече при по-друго развитие.

— Например и в твоята книга „Умираха безсмъртни" ти си достатъчно лоялен и не си позволяваш разкриване на съвсем интимни неща. Може само да кажеш, че е имало едно или друго отношение, една или друга подбуда за дадена постъпка, но ти не се намесваш във вътрешния, интимния свят. А чрез самия разказ за събитието, за отношенията се разбира, че всичко това е едно обществено отношение — движение, акция, действие, противодействие... Как ви посрещат гражданите? Мъчиш се да бъдеш справедлив. Фиксираш обществения, видимия пласт на нещата и на събитията. Това е така и то може да носи огромна естетическа наслада за този, който възприема, който иска да си представи тия неща релефно, а не изложено в мрамора на паметник.

И въпреки това аз оставам твърдоглаво на това решаващо разделние — има една граница и тя е, че документалното засяга не интимния, вътрешния живот, не интимните човешки отношения, които остават тайна на душата за всеки от нас. Обратното, силата на художественото произведение е в това, че си позволява да пресъздаде и най-интимното, и най-затаеното преживяване. Но там го има условието, че авторът измисля.

— Редно е, особено към края на нашата беседа, да бъдем твърдоглави и дори да се кюскаме.

В такава документална литература — понеже ти засегна

моите книги, — доколкото партизанското движение е огромно историческо събитие, неизбежно човек центрира нещата около събитията. Но аз пиша и как лягаме вечер на нарите с Орлин и той ми говори за момичето си, говори ми как един ден, веднага след победата, ще идем в зала „България“ да потанцуваме. Както разказвам — макар скъпо, с малко думи — за Сашка, как се зараждат интимните им отношения с Ленко. Ако книгата има по-друг характер, може и чрез документалната литература много да се навлезе в интимния свят на хората.

Това, което ти каза за някои книги, че авторите са променили имената, за да се получи нещо по-художествено, а не е излязло нищо — не е излязло нищо, защото книгата е слаба и има литературщина. Но ако един голям автор, тъкмо за да избегне неудобствата, смени имената, той пак прави документална литература, но много по-силно може да навлезе във вътрешния свят на героите.

— Има някакво проникване, но все пак остава една граница. Например един роман за исторически лица може да бъде напълно измислен, с пълна свобода на художествената измислица...

Пак да се върнем на кризата на идеите. Тя не е свързана само с техническата революция, тя е свързана и с една социална и политическа практика в света. Не говоря само за нашите страни и за нашата революция, и за нашия ред, и за нашия реален социализъм. Да речем, има изменение и криза в буржоазната демокрация — изведнъж тя се оказва безсилна отново и отново да реши много проблеми на народа. В своеобразна криза е и другата форма на политически режим, каквато е откровената диктатура като латиноамериканските диктатори — толкова често променящи се, а някои от тях пък много трайни. Всичко това занимава моето въображение.

Но аз искам да се върнем на нашето си общество не за да го съдим ние двамата или да го възнасяме, а за да го усетим като процес на формиране на личността на писателя в твое лице. Какво ти е повлияло, имаш ли разочарования, тежки или по-леки, имаш ли някакви собствени виждания оттук нататък, за оправяне на нашите работи, в областта на морала, за нравствените човешки отношения, на формирането на социалистическия човек. Тая сфера много ме интересува — понякога повече от техниката на литературното пресъздаване.

— Очевидно е, че човекът много повече е успявал да развива материалния прогрес, отколкото моралния, нравствения си живот. Затова има толкова песимистични теории за човека, за-

това има толкова мизантропски теории, затова има и скръстване на ръце — „Нищо не можем да направим, може би „някъде горе“ ще се срещнем, в по-добър свят!“ Тогава, се питам — защо трябва да минаваме през тоя свят? Направо да се раждаме в другия свят, в който няма да можем да грешим...

Всеки от нас е имал своите разочарования, като е сравнявал своите идеи, мечти, идеали с тяхното реално осъществяване... Както едно време живеехме с Испания, така живеехме и с китайската революция. И ако някой тогава ни кажеше, че Китай ще стане социалистически и ще скъса със социалистическия лагер, такъв човек дори не бихме го изключили от партията, ще го сметнем за „отнесен“. В живота стават невъобразими неща, много по-сложни, отколкото сме могли да ги помислим. Не става въпрос само за политиката, за икономиката, а за това, което ти искаш — навлизането в моралния свят на човека. Някога ти знаеше, че ако отидеш при един комунист, където и да се намира той по земята, и му кажеш съответната парола, по която да разбере, че и ти си комунист, вие сте братя. Но ето национални особености, национални идеали, национална неудовлетвореност, национална изостаналост и т. н. влияят силно и мечтаните неща не са така идеални в живота. И един може да стигне по-далече в разочарованията, друг по-малко. Целият въпрос е да може да намери поне за себе си ориентири, опори, за да не капитулира пред някои неща, които са безспорно верни независимо от това, че някъде в живота може да са изкривени.

Още от ранна възраст младите трябва да бъдат възпитавани в една висока нравственост, а с израстването им постепенно да се разговаря с тях, че тоя свят не може да бъде така идеален и човекът не може да бъде така идеален, както детското въображение може да си го представи. Това не е убиване на вярата, а укрепване на вярата — младият човек още рано може да се сблъска с отрицателни неща, дори с отвратителни и ако вътрешно не е подготвен, да се пречупи. Това се знае по начало, но ето и в някои партийни документи от последните години се казва, че с младежта трябва да се разговаря откровено. Дори за бъдещето когато се говори, да се подчертава, че то няма да дойде лесно и че няма да бъде идеално съвършено общество. Някога сме си представяли някои неща в съвсем идеалистична форма — че в бъдещото общество няма да има чиновници, а всички ще бъдат поети, както казва Маяковски. Сега си мисля: ще бъда страшно доволен да няма чиновници, но обществото ще бъде твърде скучно, ако всички станат поети...

Ако човек добре познава историята, ще знае как стана буржоазната революция във Франция, как в Германия, как в други страни, колко различно е протекла тя. Без да се правят прибързани сравнения, пак ще се види, че и социалистическата революция победи също така по различни пътища в различни страни, има доста сериозни разлики, съществуват и сериозни противоречия.

Струва ми се, че ако се разсъждава така, много по-вярно ще се анализират нещата и много по-сполучливо ще бъдат намерени най-подходящите пътища. Не е песимистична теорията, че мечтата не може да се постигне в „чист вид". Човек, макар и с някои разочарования, постига нещо и си поставя нови цели, и през нови разочарования наистина върви напред. Върви напред, независимо от това, че и някое само по себе си хубаво постижение може да му се стори разочарование — в сравнение с големите му изисквания.

— Много хубаво говориш, много увлекателно.

Какво излиза? Че трябва да имаме реалистично отношение към този свят, който се опитваме да градим всички заедно, един реалистичен поглед върху него, да му виждаме от време на време и извращенията, и да ги приемаме за неизбежни и почти необходими?

— Не. Аз казвам, че реалният социализъм трябва да бъде и реалистичен социализъм. Не ги предпоставям, не изключвам отклоненията. Но това не значи да кажеш: все едно, човекът не може да не бъде малко или много подлец и да го приемеш като неизбежно. То би било морална капитулация.

Ако всички неща бяха лесни и ясни, както някои искат да вярват и замижават, тогава губи смисъла си всякаква политическа, културна, писателска, журналистическа дейност. Но и този, който смята, че нищо не може да се поправи, той също стига до безсмислие...

Доколкото започнахме с това — че човекът в икономическото си развитие обикновено изпреварва моралния си растеж, — това вече предполага непрекъсната битка. Битка по големите въпроси, но и по най-дребните, всъщност тук няма дребни въпроси. Битка в смисъл на размишления, на анализ, на търсене верни пътища, на отстояване на тези пътища.

— Слушам те и много ме изкушава да ти задавам въпроси от политическия живот на Европа и света, обаче това ще го оставим за една втора книга.

И за да си починем от тая материя: забелязал съм, че ти си един от постоянните посетители на Созопол. И се питам:

„Абе, той приятел ли има там?“ Какво е чувството ти към морето, как преживяваш дните си там?

— Не приятел, а приятели имам в Созопол. Приятел ми е морето, южното море. Приятели са ми тия светещи стари дървени къщи, цялата тая древност, която всмукваш с всичко, когато живееш там. Не е нужно кой знае какво въображение, за да се връщаш далече във вековете и да си мислиш, че всичко това го е имало и тогава — това море, тоя бряг, тоя остров. И за хората — тия къщи откога ли съществуват, какви са били някога. Като вземе човек да анализира нещата, като че ли очарованието се загубва, а очарованието е във всичко, което още можеш да измислиш. Там самият град, самата обстановка ме предразполага да се почувствувам по-свободен, да се пусна бос и по къси панталонки, разтоварен от условности. Няма го това блъскане като в други курорти, които се превръщат в модно ревю. Няма я натрапчивостта на някои хора, които искат непрекъснато да те занимават с нещо, почнеш най-обикновен разговор, а той го „извисява“ в някаква философска неуловимост... Стигат ми двама-трима приятели, с които да си побъбрим човешки. Морето иска всичко да бъде съвсем естествено. И какво повече от самото море?

— Понеже и ние от двайсет и пет години сме избрали Созопол за наше убежище, разбирам те и споделям тези мисли.

— Ако помниш, ходехме в Созопол още тогава, когато там се мяркаше само някой мотоциклет или някоя разбита военна кола. Отивахме с ладия до Агалината и се връщахме пеша... Беше не само доста беден, но и неуреден град, страдахме и за вода. Но пък имаше спокойствие, простор, въздушност. С хубавото идва и лошото: сега аз не ходя в Созопол в „гъстите“ месеци, тогава той става задушен, претъпкан, става нещо чуждо. Сега истинският Созопол е през септември.

— Ти спомена за телевизия на едно място, когато говори за стереотипа си. Моят въпрос е свързан с телевизията. Каквато е тя сега, как я възприемаш, какви са изискванията ти към нея? Дала ли ти е телевизията повод да разсъждаваш върху проблемите на така наречената масова култура? Каква е като качество, като влияние, като ефект?

— Обичам да гледам телевизия, без да съм заболял епидемично от нея. Когато имам повече време, да кажем в Хисар, почвам дори да се увличам: гледам нещо, то е лошо, но си казвам: може пък следващото да е по-добро.

Естествено, телевизията е великолепно човешко постижение. Разбира се, то може да те отчужди от литературата, от

театъра, от киното, защото ти донася всичко тоьа вкъщи, то е заразно нещо, но ако човек сам си определя дозите — става въпрос за зрелия човек, не е страшно. По-„опасно“ е за децата, защото те много се увличат, не могат да отидат другаде и се залавят за телевизора, но зрелият човек, който може да контролира своите интереси и вкусове, може да вземе от телевизията само доброто. Да кажем, редица чужди филми, които нямаш възможност да видиш иначе, редица телевизионни постановки. Понякога си в провинцията и не можеш да видиш един спектакъл, който в момента върви в столицата. И много, много още неща.

Както книгата, така и телевизията може да бъде хубава или скучна, може да ти дава наслада или да те ядосва.

Телевизията безспорно има напредък в сравнение с годините назад, сега можеш да научиш много неща чрез нея, да разбереш, да се ориентираш — какво става из страната и по света.

Невъзможно е тук да правя пълен анализ кое смятам за хубаво, кое — за лошо. Дразни ме шаблонът, в по-широк смисъл. Поднасят ни коментар на дадено събитие — и обикновено това е преповтаряне на документа за събитието, който всеки може да си го прочете, дори по-дълбоко от коментатора да разбере. Докато един коментар би трябвало не да повтаря, а да обогатява, да напомня неща, които ти може да си забравил — как се е развил въпросът.

Едно от най-страшните неща в телевизията е замърсяването на българския език, по-страшно, отколкото във вестника: вестника ще чете обикновено възрастният човек, а телевизията бълва и срещу децата какви ли не отвратителни думи, детето ще ги научи и ако му направят бележка в училището, ще каже: „Чух го по телевизията.“

Първо, тия измислени от неграмотни хора думи: чуваш „перилен препарат“, но „пералня“; чуваш „предилен“ цех, макар че той е „предачен“; защо на покрива да има „течове“, когато покривът просто тече?

Неграмотност е да кажеш „въпросът касае...“, вместо „касае се за...“, или „въпросът засяга...“, на руски може „касае“, но на български — само „касае се“. Или „значимо, значимо“ — творчеството на Йовков било „значимо“ — тогава звучи кощунствено: значимо — то е като забележимо, все пак има някакво значение, нали, докато неграмотният е искал да каже „значително“...

Също така: на някакви състезания сме получили две „призови награди“! А че „приз“ е „награда“ — кой да му го обясни на неграмотния? Но тогава кой пък го пуска да говори?

— Аз говоря за оня момент в дейността на телевизията, а и не само на телевизията, но и на книгоиздаването, и на вестника, на всичко онова, което сега се казва „мас медия“ — средства за масова комуникация — то между другото насажда и определен тип култура. По тоя въпрос искам да разискваш.

Те си създадоха телевизионен сериал — смята се типично за телевизята откритие. Както беше случаят с няколко български сериала. Например ти гледаш един чужд филм, който иначе няма да видиш. Но те ти натрапват и сериал от по десет-петнайсет серии, които са пълна безсмислица.

— Това, че радиото предава непрекъснато 24 часа, че телевизията предава еди-колко си часа по еди-колко си канала — това само по себе си вече носи опасности: всичките тия програми трябва да се запълнят (да не кажа — с каквото падне!). И често ще чуеш, макар че това не е единственото обяснение — „Какво да правя, като нямам по-добро, а трябва да отразя едикое си събитие?“ Тъкмо тая всепоглъщаемост на масовата култура е пълна с опасности — безвкусица, слаби неща, грозни неща, които влияят по-пряко, по-силно от всички други изкуства, влияят върху вкуса и културата на милиони хора. Масова култура ще рече към културата да приобщиш масите — това е хубаво. Но когато масова култура е слаба култура, слабо изкуство, това е истинска опасност.

Нашата телевизия трябва да хвърли още огромни усилия, за да повдигне равнището си.

А ето нà, замислям се, питам и тебе: да, всяко предаване трябва да бъде смислено, да бъде талантливо, а в края на краищата откъде ще го вземеш талантливото? Един писател години носи в съзнанието си своята книга, години я пише. Докато голяма част от това, което излъчват по радиото и телевизията, възниква и трябва да бъде създадено бързо — как ще получиш само талантливи творби? Не оправдавам бездарието, пошлостта, питам само как би могло да стане нещо по-добро?

— Има един такъв момент в цялата тая работа. Да речем, в страни, които са напреднали в производството на масова култура, творците владеят това изкуство да се докосват до масите и да им влияят по един внушителен начин, владеят до съвършенство средствата си. Тяхната масова култура е на високо равнище.

Второ, те много тънко използуват изискването на масовия зрител. Те например винаги умерено защищават правдата, умерено критикуват неправдата, умерено критикуват институции. Напоследък гледахме цяла серия американски филми, които

критикуват собствени, и то фундаментални институции, доста силно и защитават малкия човек...

Ти ме питаш как? Аз си спомням, имах един опонент по повод на един наш сериал — голям специалист, учен. Понеже се изтъкваше, че филмът е направен примитивно, 1 към 1, т. е. колкото трае физическото действие, толкова трае и филмовото действие. Моят опонент казва: „Не смяташ ли, че тъкмо тази примитивност на формата го прави по-комуникативен?“ В това пространство се намесват спекуланти. А може тази институция сериозно да се готви, да работи, имам предвид специално нашата телевизия. Имаме силни творци, имаме неизползувани резерви, имаме неизползувана класическа литература.

— Съгласен съм и ти зададох въпроса макар сам да зная, че за да се осъществи едно много по-високо равнище, трябва да се търси участието на истински творци в различните области. Иначе тая масова култура ужасно привлича слаби автори и като няма риба, дори нещо по-жалко от рака става риба... От двайсет-трийсет години слушаме имена на едни автори на естрадни песни — ама как един от тях не се реши някога да подаде заявление за влизане в СБП. Хитър, знае си, че няма начин да влезе, и една книжчица не може да издаде. Но понеже плочите вървят в големи тиражи, живее си човекът... Така е и с разни радиопиеси, с разни сценки за телевизията — за деца и за възрастни. Донякъде и това отблъсква талантливите автори, и убива вярата на зрителя, че може да се направи нещо повече.

— Накрая имам един общ въпрос, който да ни води към заключението. Въпросът е малко грубо поднесен, но се надявам ти да го извисиш.

Изгражда ли се наистина сега у нас общество от нов тип, при което свободата на проявление на личността намира пълен простор и наистина се движим към една хармонична личност и към хармонично общество? Казвам това малко грубо, обаче то си има своя смисъл и същност, защото все пак твоето поприще е литературата — едно боравене с духовните ценности. Каква ценност е свободата на личността?

— Аз съм убеден, с очите си го виждам, понеже много пътувам из страната — това, което е направено за по-малко от четиридесет години (тъй като имаше дълъг период на възстановяване, период на елементарно задоволяване на нуждите, период на култа, който спираше и чисто материалния прогрес), е наистина голямо, наистина основа на едно ново общество.

Ето, да кажем, от много време вече дори на шега не би хрумнало някому да пита селяните: не би ли било по-добре да се разтурят кооперативните стопанства и да им се върнат имотите? Сега размислите, критиките са на твърдата основа: как да се получи повече, как по-добре да се прибере, ядовете могат да бъдат — кой получил повече, кой по-малко, а че и кой откраднал и т. н. А за нашата промишленост изобщо няма подобни въпроси — връщане към миналото, — пък то и няма кому да се „върнат“ предприятията, защото преди революцията не ги е имало.

Може някому да се стори, че говоря стари работи, познати работи — толкова по-добре: това вече е един голям напредък и ние го наричаме истинско колективно мислене. Дори най-„дребният“ човек, когато критикува, дори да не е прав или да не го чуят, това вече е колективно самочувствие и не по-малко високото: чувство за лична отговорност. Мисля, че да направиш човека отговорен е най-главното. Това е най-солидната основа за по-високо човешко и гражданско съзнание, за по-високо общество.

Но на колко много места в живота и колко много се сблъскваме с липсата на такова съзнание! Може да виси постоянно като лозунг на стената, може снощи да е заседавала профсъюзната или партийната организация по тия въпроси, до някои изобщо не достига това. Безстопанственост, скритият или явен цинизъм, че държавното можеш всякак да го „използуваш“, грубост на продавачката или на чиновника, и още, и още — липса на всякакво колективно чувство.

Много и много трудности идват тъкмо от това недостатъчно издигане на колективното обществено мислене. В най-високи партийни документи — например от известния Юлски пленум — се сочат много дълбоки, много съществени недостатъци, а тъкмо по тия големи въпроси не се създава остра, настъпателна обществена непримиримост, която единствено би могла да оправи нещата. Обществото да може само да се чисти от гнилото. А често, като не искаме да изглеждаме черногледи, само повтаряме, че нашето общество с кралимарковски крачки върви напред. Чудесно! Но на мене ми се иска, и мое морално-политическо и творческо задължение е да искам и да давам всичко, за да вървим с кралимарковски крачки тъкмо в областта на високото лично и обществено социалистическо съзнание, в човекосъзиданието!

— Очевидно е според мен, че самото общество в тоя процес

на изграждането си все трябва да създава нови и нови механизми, форми, начини, средства за постигане на този идеал — високо съзнание за отговорност пред обществото у всеки отделен индивид. Това се отнася не само до хората, които имат малък терен на проявление. И двамата сме пълни с надежда, че обществото ни се усъвършенствува и все повече ще се усъвършенствува, за да постигне хармонията и свободата.

ДВАНАДЕСЕТИ РАЗГОВОР — 22 юли 1984

— Дълги години ти отдаде на вестникарството. Отначало беше главен редактор на вестника на Народната армия, сетне на „Литературен фронт“. Моля те, разкажи по-подробно за това време и главно — какво спечели и какво загуби от тази си дейност.

— Назначаването ми във вестник „Народна войска“ — сега „Народна армия“ — стана с картечница. Това звучи смешно и необяснимо, но точно така беше. В това време — от средата на септември 1944 година — бях изпратен като следовател в Ботевград, където разпитвах заловените убийци. И там пристигнали другари с мотоциклет с кош и, както беше тогава, на коша стъпила картечница — да ме търсят и да ми кажат, че съм назначен за главен редактор на „Народна войска“. Но имаше и в Етрополе заловени убийци, свързани с тези в Ботевград, и аз трябваше да отида там. Те ме гонят и в Етрополе. Имаше и други в Пирдоп и аз бях прехвърлен през Балкана и чак когато дойдох в София, бях освободен от щаба на бригадата и постъпих във вестника при вече издадената заповед.

Обръщах малко на шега тая история и казвах, че дори да правя крупни грешки, това няма значение, тъй като никой не ме е питал, а бях назначен с картечница.

Трябва да се върнем наистина в онова време, за да разберем това, че аз бях много огорчен, дори изпитвах голям срам от това, че оставам в тила. Вярно е — като главен редактор на централния орган на войската, но не съм на фронта. Имаше и други другари — командирът на бригадата остана на административна работа. Но по-голямата част отидоха на фронта и въпреки всички утешения, че работата ми тук е по-важна, все пак чувствувах вътрешно едно голямо неудобство, огорчение, дори срам.

Спомням си, че един ден, като се прибирах от редакцията, пред Народния театър имаше митинг. Беше убит Велко — Стефан Халачев, — политкомисар на отряда „Чавдар“, после командир на втора бригада „Чавдар“, а на фронта замина като

помощник-командир на Първа софийска дивизия. И беше страшно само по себе си, че още загиваха наши другари, страшно беше, че беше загинал такъв чудесен другар като Велко. И аз се виждах някак си ужасно малък и като че ли виновен в нещо. Това беше една допълнителна тежест в тоя митинг.

Какво спечелих от редакторството на „Народна армия"? Трудно е да се каже всичко, но се опитвам да отговоря. Една допълнителна гражданска закаленост. Наричам я допълнителна, защото знаеш, че бях минал школата на нелегалност, на отряда, но вече в мирно време нещата се промениха и в много отношения ставаха дори по-сложни. Това беше и едно политическо образование, изживяване на някои илюзии — най-различни. Например аз направих един очерк за първото честуване след Девети септември на годишнината от убийството на Александър Стамболийски на 14 юни. Аз бях сам кореспондент на вестника, поместих го, но само след няколко дни бях повикан от Дамян Велчев и бях руган по последния възможен начин, както е възможно да бъде руган един майор от един генерал. Бяха много сложни и тежки разговори. Той беснееше, защото самият той е деветоюнец и това беше го засегнало много издълбоко и лично. Викаше ми, че армията не може да се политизира по тоя начин. Аз му казах, че освен че съм подчинен по военна линия нему, аз отговарям и пред ЦК на партията, която ме е изпратила на тоя пост. От което той още повече побесняваше, а аз му казах, че той би трябвало да уреди тия въпроси с ЦК. Това беше втората ни среща, защото първата беше, когато на 9. IX. 1944 година бригадата пристигна в София, аз бях изпратен да му докладвам, че тя е строена пред Народния театър, да излезе да я посрещне. Той отказа. Така вървяха работите с Дамян Велчев.

Той беше едно политическо закаляване за това колко сложни са и ще бъдат нещата в Отечествения фронт.

Спомням си с твърде неприятно чувство, с твърде голямо стеснение как, когато лейбъристите спечелиха изборите в Англия (водач на лейбъристите беше майор Атли; имаше даже такава шега, че ние сме двама с майор Атли — и той, и аз майори), у мене възникна някакво тържество — социалисти — лейбъристи, без да познавам политическото положение в Англия, смятах, че ето, идват социалистите на власт, реакцията ще види. Това беше, разбира се, една твърде неприятна илюзия.

Много ми помогна работата във вестника, който дълго време беше всекидневник, за изграждане на това чувство за оперативност, за привикването да мислиш бързо. Из един път

съобщават — освободен е град Ниш, трябва да напишеш статия. Това става за половин час, дето се казва, при печатарските машини. Много още поводи е имало. Така добиваш вестникарския опит, който винаги е нужен на писателя. Той е тренировка на ума, на перото — бързо да мислиш, бързо да напишеш. Това е полезно и в друг смисъл — обикновено характерно е за човека да отлага някои неща, особено неща, на които държи повече, за когато има повече време, когато ще е по-подготвен да напише. И много неща остават ненаписани от писателя. За себе си мога да кажа това положително и сигурно, а и с други така се случва. И се оказва, че понякога на зор го напишеш по-хубаво, отколкото когато имаш повече време и си по-отпуснат.

Ето това беше доброто на тая школа. Но по едно време много ми стана. След известно време Дамян Велчев, който имаше зъб на „Народна войска“ — не, разбира се, само заради мене и заради тази статия, а именно заради това, че той не искаше да има политически вестник в армията — успя да наложи вестникът да стане седмичник. Това на пръв поглед беше като че ли облекчаване на работата, но се появи нова трудност — вестникът трябваше вече да се занимава и пряко с бойната подготовка на армията, на офицерите и пр. Аз специално военно образование нямах. Дори по време, когато аз исках вече да напусна, на едно съвещание в ЦК при Георги Дамянов, който водеше военния отдел, и Фердинанд Козовски, който беше началник на политическото управление, когато аз изтъкнах, че нямам военно образование и трябва да бъда освободен, с присъщия си маниер Дамянов каза: „А собствено, защо Веселин досега не е във Военна академия.“ При което аз казах, че страшно обичам армията, но ми се иска да се занимавам с литература.

Мина доста време, докато бъда освободен, но все пак това стана. Но имаше нещо малко като „от трън, та на глог“. Аз просто нямах писателски опит, нямах своя писателска школа, нямах свои писателски навици, нужно ми беше повече време и затова уговорката беше да мина в сп. „Септември“ като редактор, да кажем, в отдел „Поезия“. Тогава бяхме на „Леге“ — целият Съюз и вестникът бяха само в две стаи. И ето че пристига Камен Калчев и казва: „Хайде честито! Ти си главен редактор на „Литературен фронт“. Камен беше безкрайно щастлив, че ми е издействувал такава работа. От което аз толкова осъзнах, че той буквално се уплаши, че ще налетя физически да го малтретирам.

Аз всъщност още не бях освободен от „Народна войска“ и от март до октомври 1949 година редактирах и двата вестника. По едно време вестник „Нашенец“ нещо сбъркал, та трябваше да изпълнявам известно време и тази работа и всъщност и трите вестника редактирах.

Спомням си, доста време „Литературен фронт“ беше с щат — главния редактор и секретаря. Секретар беше Божидар Божилов, той тогава боледуваше от туберкулоза, много време прекарваше по санаториуми и фактически трябваше да се занимавам сам.

Първият истински редакционен екип беше от седем души. Дотогава в редакционната колегия имаше добри писатели, които даваха своето като ръководни идеи, като становища, но те не бяха във всекидневната работа. В този екип много добре работеха и оказваха голяма помощ младите — Върбан Стаматов, Банчо Банов, Генчо Стоев. Започнахме с голям ентусиазъм, чертаехме вестника и като съдържание — какви неща да поместим, какви проблеми да поставяме; и като форма — как да връзваме вестника. Понякога по цели нощи сме стояли. Това беше един все още деветосептемврийски или възрожденски идеализъм. Не случайно за непродължително време тиражът на вестника от 12 000 стана 75 000 и беше сложен таван, поради липсата на хартия — по-голям тираж не се разрешаваше.

Какво спечелих, така да се каже, от работата в „Литературен фронт“? Естествено, много неща. Главно, това е живото участие в литературния процес, което ти помага и като писател. Мисля, че взех много опит и мъдрост от по-възрастни писатели, големи писатели, които работиха по различно време в „Литературен фронт“ — Ангел Каралийчев, Светослав Минков, Емилиян Станев, Орлин Василев. Естествено, с Радевски като секретар на съюза, бях в постоянна връзка. Разбира се, това не е отчет за работата ми и затова не мога да спомена всички другари и всичко, което съм взел, но още малко ще продължа.

Аз получих една школовка, едно умъдряване и по един жесток начин — главно, душевно жесток. Твой колега, писател, редактор във вестника, твърди едно, действувате заедно. После, когато се окаже, че сме сбъркали, а може и да не сме сбъркали, но така се казваше, той се отмята, отива на точно противоположната позиция. Това, меко казано, не само че никак не е приятно, но са били нужни много сили, за да го понесеш и в последна сметка се е оказвало и едно продължение в изучаването, в осмислянето, в разбирането на живота. Такива момен-

ти имаше, особено неприятни, след XX конгрес на КПСС и нашия Априлски пленум. Хора, които са те притискали с извънредно догматични, сектантски становища, изведнъж се отмятаха и се обявяваха за борци против култа. Разбира се, имаше и отново загуби. Това, че загубих много, много време. Времето се губеше и поради тази именно атмосфера на догматизъм, на диктуване, на административно налагане, което налагаше, от друга страна, безкрайни заседания. Твърде често изпитвах мъчителни вътрешни противоречия. Като писател, като човек чувствувам си естествено дадени неща. Чудил съм се какво толкова е вреден Йовков — известно е кой го обяви, че е вреден — и просто е трябвало сам да си плюя в душата, да се опитвам да вярвам, че това, което ми се казва, е вярно, защото аз отговарям като главен редактор. Тъкмо в такива случаи, когато съм се опитвал да проявя своето чувство, своето разбиране, винаги се е намирал един от тия, които винаги ги има, винаги крайни, винаги праволинейни, да каже: „Ето нà, ти се колебаеш." След това те се оказваха прави. Достатъчна е тая печална и позорна история с цикъла любовни стихове на Иван Радоев, които са толкова чисти, както небесната дъга — спомням си, че там имаше нещо за минаване под дъгата. И бяхме принудени тогава да водим дискусия и да дадем заключителна статия, че това е упадъчна поезия.[54]

Това трудно биха могли да го разберат сега младите хора, които имат понякога чувството на превъзходство, че са „чисти". А много неща (при тия щатове, да кажем, на „Литературен фронт", който ми се струва като някакво министерство) трудно биха могли да разберат например как се работи сам или с 5—6 души, и че понякога така по-добре се работи.

— Ти там имаш публицистични произведения. Моят въпрос е — какво е твоето отношение към публицистиката? Смяташ ли, че тя е полезна за един художник-писател, че тя играе известна роля? Пак на основата на тоя опит, който имаш.

— С публицистика, както знаеш, съм се занимавал от ученическите години и особено в тия години, когато се установяваше новият курс в партията. Публикувал съм в младежката страница на в. „Заря", дори там съм печатал като нелегален, оттам имам доста псевдоними.[55] И досега публицистиката ми е съвсем равноправна с останалите жанрове в цялата ми писателска работа. Разбира се, като се вземе от „Народна войска" и от „Литературен фронт", имам и доста нещо, което е еднодневка — еднодневка е било и като задача — да се отговори в момента на даден въпрос, на дадено искане; и като разработка, а и (като

си припомням пак тоя период) като заблуждение. Така че има една твърде голяма част от тия неща, които нямат никаква стойност сега, освен отрицателна, ако би могло да имат отрицателна стойност. Но има и неща като „Младостта остава с нас", „Преди всичко човекът", които са главно военна публицистика, за да стигнем до тая моя книга „Размисли", която е есеистична публицистика — неща, които ценя. Дори и в „Не мога без вас" — там е и есе, и публицистика, някъде и мемоар, и бележка. Така че в някои отделни мои неща съм почти целият. Може би само в поезията нямам публицистика, освен ако поезията се разбира не само като стих.

Мисля, че това е въпрос категорично решен — че публицистиката много и много помага на писателя — и на поета, и на белетриста. Цялата работа е в това, че идва един момент, в който писателят вече не бива да си позволява всекидневки, независимо от това, че непрекъснато се явяват нови поводи и трябва да реагираш много бързо. Можеш две страници да напишеш, но да бъдат страници на писател. Затова и сега по-малко пиша публицистика, дори съм принуден много често да отказвам на най-любезни покани. Ако бих имал време, с удоволствие бих се задълбочил, но вече е време човек да преценява кое е понапред и кое е пó на заден план.

— Според тебе в публицистиката непременно ли има политически ангажимент?

— Публицистиката има огромен кръг на теми, на гледни точки и т. н. Публицистиката може да бъде ярко политическа, може да бъде философска, може да бъде психографска, може да бъде поетическа. Публицистиката не е само политическа, не бива да се слага знак на равенство между политичност и публицистика. Но няма защо да си припомняме детските неща, че в последна сметка всичко е политика.

— Аз имам предвид социалната поръчка, така да се каже, която поражда изискването за публицистична изява.

— Разбира се. Аз например много често изпитвам вътрешна мъка, че не ми стига време да напиша всичко онова, което ми хрумва. Аз почти бях решил да напиша сега във връзка с 6 август — годишнината от атомната бомба в Хирошима. За мене това не е начало, това е продължение на много по-висок етап на държавния тероризъм на САЩ. Защото беше съвършено ясно, че Япония е капитулирала и никакво оправдание не е това, което лукаво и фалшиво говореха — че не искат да загубят повече американци. Нямаше още кой знае колко американци да загинат. Но това, че по тоя начин беше пусната атом-

ната бомба, завършвайки една великолепна епоха в живота на човечеството, когато всичко прогресивно се обедини и по държавен път в една антифашистка коалиция, за да ликвидира едно смъртоносно зло за човечеството, из един път стана начало на най-страшната заплаха за човечеството.

И какви ли не още неща непрекъснато ми идват наум, но... Тъй като пък не бих си позволил да нахвърля каквото и да е. Това са неща, които искат по-голямо уважение — не само себе си да уважаваш, но и нещата, за които говориш.

— Ние приказвахме доста за формирането ти като писател, но повече в биографичен план. Но може би пропуснахме да говорим на тема „творчески процес". Как протичаше в началото на писателското ти поприще, как е сега? Имам предвид по-скоро психографията на този процес. Въведи ни, ако може така да се изразим, в техниката и психологията на твоята литературна работа.

— Наистина нашият разговор се поведе така, че ние отделихме малко внимание на тоя въпрос. Може би това не е особена загуба, но ми се струва, че тая област е много голяма и сега е трудно да я изясним цялата, да споделя всичко онова, което бих могъл да кажа по тоя въпрос. Затова нека да спомена най-основното.

В началото — като че ли е трудно да определя кога е това начало — пишех по-леко, бих казал в известен смисъл и лекомислено. Това бяха главно стихове, да не говоря за съвсем ранния период, когато това бяха неща, набрани като мои чувства наистина, но всъщност дошли от Яворов, от Дебелянов, и тогава можех да пиша по няколко стихотворения на ден. После вече започнах със свои вътрешни подтици — това беше вече „Испания" или едно стихотворение „Тревога", което беше отбелязано като сполучливо в сборника „Жар"[56] — за настръхването на света преди Втората световна война. Но истинските свои подтици изразих вече в „Партизански песни".[57] Аз съм разказвал, че това са мои вълнения и хората са мои, действителни хора, хора съществували, преди да станат мои литературни герои, са били мои другари. Тия неща идваха много спонтанно и в тая спонтанност имаше нещо твърде различно. Мисля, че това най-добре може да се разбере в „Сашка" и в „Балада за комуниста". При „Сашка" тия вълнения ги носех още тогава, когато я познавах в отряда, после, когато научих за смъртта ѝ, и после, когато разпитвах убийците ѝ. Но чак, може би две години след Девети септември, написах тая поемка. И всичко беше така насъбрано, така готово, че за два дни в основния си вид „Сашка" беше написана.

Докато „Балада за комуниста“ съм писал близо два месеца. Естествено, не съм се занимавам само с това, но започвах, оставях я, отказвах се, отново започвах. Може би всичко това идваше от прекаленото вълнение, което аз не исках да пускам така, както избликваше у мен. Докато при „Сашка“ имаше и едни такива чувства на нежност, на обич, на голяма поетичност и там по-лесно допусках да се разнежа, за Антон имах чувството, че не мога и не бива да пиша така. Това започване и оставяне и връщане отново беше причинено пак от вътрешното чувство, че всичко трябва да бъде безкрайно кратко, сбито, немногословно, така силно и мълчаливо, какъвто е самият Антон. А той наистина при разпита казва най-малкото възможни думи, които могат да се кажат — аз използувам непосредствено някои от тях. И всяка бъбривост ми се струваше ненужна, дори бих казал недостойна за него. Трябваше максимално достойно да бъде за него стихотворението. Това е моето чувство. Аз теоретически не съм го обсъждал и решавал. За това нещо може да се напише поема, ако има голям поет, може да напише и роман в стихове. Но ето така се раждаха моите стихове.

В прозата най-напред не съм си задавал някакви особени въпроси — какво, как, що. Защото просто ми бяха искани тия спомени „В Лопянската гора“, затова бяха написани така бързо, както се пишат публицистичните работи. В „Партизански разкази“ вече по-дълго мислих, носих ги, както се казва, в себе си. Вече започнах тая практика — да си имам папки, в които постоянно да си слагам бележки за неща, които съм мислил — теми, случки, герои, събития и постъпки. Мисля днес за едно, утре — за друго, докато се почувствувах готов да седна да пиша разказ. В началото особено много ме измъчваше това чувство — че е многословно. А не можех да реша кое да изхвърля и кое е нужно, онова, което достатъчно би очертало образа, би внушило характера на героя.

За „Умираха безсмъртни“ боя се, че вече много сме говорили, но доколкото е необходимо тук за тази анкета, ще трябва да повторя някои неща. Дълго време мислих какво трябва да разкажа в тая книга. Нейният блед и далечен замисъл е някъде много рано — към 1949—1950 година. Имам нахвърлян един тогавашен план, около двайсетина заглавия на глави. Хубаво е, че се е запазило това нещо, за да се види как аз съм търсил непременно една глава да бъде бойна акция или окупация на село — т. е. събитията са ме теглили.

За това също съм говорил — че ме убеждаваха да пиша роман. Аз нито съм чувствувал сили, нито сега чувствувам сили

да пиша роман. Но особено много ме занимаваше тоя въпрос — че трябва да внуша максимална вяра, максимална убеденост у читателя, че това, което разказвам, е истина. В живота, особено в партизанския, такива неща ставаха, че и най-смелата писателска фантазия не може да ги измисли. И тогава, когато читателят знае, че това е документална литература, той приема и се очарова, трогва или се погнусява от това, което разказваш, но знае, че е истина. А той много лесно може да свие едно око и да каже: „Хайде де, чак пък толкова!“

След това — добре, документална, но в какъв смисъл документална? Всичко обобщено, минало през мен, само като мой пряк разказ ли? И тогава у мен постепенно се роди това решение — всичко, което съм писал дотогава, да го има в тая книга, с изключение на стихотворения, плюс чистия документ — полицейски, партийни документи и вестници — всичко, което носи духа и дъха на епохата. Това, разбира се, ако просто се натрупа едно до друго, без да е свързано едно с друго, би могло да тежи — и собственият ти разказ, и документът — да тежи в лошия смисъл на думата. Нито да бъде четивно, нито да се извежда някакъв смисъл. И цялата работа по-нататък беше в това да събирам всичките тия документи, да се уповавам не само на своите спомени, но и на спомените на другари. Затова имах и много физическа работа.

Тогава, като започнах тия разговори с мои другари, видях, че един си спомня по един начин, друг — по друг начин. Започнах да ги събирам, да проверявам, да се опитвам да стигна до простата фактология. Естествено много по-трудно беше да вляза в душите на тия хора. А в собствената си душа да влезеш не знам дали и в момента е много лесно, да влезеш в нея и да се покажеш какъв си и това да бъде истина. А какво остава самия себе си да виждаш години назад, себе си и своите другари. Тук има и опит да разбереш врага, и то не по най-простата формула: „те — ние“, те — убийци, идиоти, ние — умни, освободители, а възможно най-голямата сложност на живота да се постигне. И тогава вече идва моментът на пряката работа. Най-главното за мене беше какво ще влезе в тая отделна книга, защо това ще влезе, а онова — не, как да бъде композирана, какъв е основният замисъл и всичко това как ще бъде споено. За да не бъдат разхвърляни камъчета, сами по себе си може би ценни — имам предвид документите от оная епоха, — а да бъдат като една мозайка, като едно пано. Разбира се, цялата тази подготовка сама по себе си е трудна, но истинската трудност идва, когато почнеш да пишеш. Тогава е голямото напрежение,

тогава се изисква да се откъснеш от другите неща. Не случайно съм бягал в Хисаря или в Пирдоп — за да мога максимално да се върна в онова време и за да не изписвам икони, а да давам живите хора с най-обикновеното им, със слабостите им и в същото време да се почувствува, че това са хора големи, хора, създали епохата и епохата създала тях. Това е особеното в моята работа.

Да кажем, всички мои другари от отряда, от бригадата са едни на стопанска, втори на военна, трети на политическа работа. Всеки ден ги затрупва с въпросите си и те естествено се отдалечават от онова време. Докато аз непрекъснато се връщам. И да кажем, в Хисаря, тогава, когато имам пълен работен ден и през целия ден стаята ми е била пълна с хора, които вече ги няма, но за мен те са абсолютно живи — дотам, че имам чувството, че мога да ги пипна, — когато вечерно време слизах за телевизията, почнах да се чудя кой е реалният свят — този ли, в който съм бил през деня, или този, в който влизам вечерта, в едно съвършено друго, сегашно време.

Що се касае до работата, някои подробности не са толкова съществени. Но обичам да знам, че целият ден е мой, за да мога сутринта да послушам малко музика, да прочета 4—5 страници било от Хемингуей, било от Толстой — вече чисто писателски, а не, че е нещо близко до това, което аз пиша, но просто така, както се слуша музика. Макар че не чета на глас, аз слушам писателя. И това е едно и емоционално, и творческо зареждане, което много помага.

— Ние като че ли пренебрегнахме творческата история на твоите книги. Но вече е късно да се спираме на всяка една поотделно. И все пак — коя от книгите ти има най-трудна и поради това най-интересна творческа история?

— Аз в известен смисъл отговорих на този въпрос. Това естествено е „Умираха безсмъртни“, тъй като най-много труд — и физически, и душевен, и всякакъв, емоционален — съм вложил именно в нея. „Партизански песни“ са създадени много по-спонтанно, както и очерците „В Лопянската гора“, и партизанските разкази. Разказите са създавани поотделно, а после са събрани като книга. Най-напред нямах за задача да напиша книга. Докато в „Умираха безсмъртни“ се захващам вече с едно по-голямо платно и трябва да знаеш откъде почваш, през къде ще минеш и къде ще стигнеш. Това ми беше трудно, но и интересно. Така да се каже, ако съм имал душевно и умствено напрежение в своята творческа работа, то е главно в тази книга. Тук само бих добавил, че в известен смисъл — и

това за мен е също интересно, а може би и за тебе, и за читателя — аз продължавам „да пиша“ излезлите вече части — и „Отрядът“, и „Бригадата“. Имам папки, в които събирам бележки за неща, които са ми хрумнали по-късно, неща, които съм научил по-късно, дребни факти, които съм осмислил по-късно. Естествено, има някъде и корекции, които трябва да се направят. Много би ми се искало, ако ми стигне времето (защото сега имам други неща да пиша, трябва да направя и третата книга „Народът“), да се върна после със собствени приписки към „Отрядът“ и „Бригадата“, и към „Народът“. Вече много от другарите, за които пиша като живи, не са между живите, отишли са си. Други са се в известен смисъл променили. Трети са се развили към най-хубавото, което дори не си и предполагал у тях. Бил съм вече на сватбата на децата им, на някои и на внуците. Уви, на много погребения вече ходим. И загиналите някога, и тия, които си отиват сега, те непрекъснато се променят. Поне в моето съзнание, в моето чувство — и това също е една особена творческа мъка. Не знам защо, но като че ли, условно казано, ми е по-леко да пиша за загиналите някога. Като че ли тогава това беше наистина неизбежно, те си отидоха в най-хубавата си младост и си останаха такива. А сега ми е много трудно с тия, които след Девети септември, през тия четири десетилетия си отиваха, и особено с хора, с които съм бил по-близък. На пръв поглед би трябвало да се радвам, че те са останали живи, че са създали деца, внуци, правнуци. Но сегашната им смърт някак си ми се струва много подла, много често твърде ранна, обидна. И изпитвам една трудност, когато се връщам към миналото, дори да се пошегувам с тия, които до вчера са били живи. Разбира се, това го преодолявам, защото трябва да мога да се връщам истински в онова време. Но това е така мъчително, и все по-мъчително става да се пише. И това, което може би вече съм го казвал — което се отнася за активните борци, но много по-пряко го чувствувам за партизаните от бригадата „Чавдар“, — че колкото по-малко оставаме, толкова повече тежести лягат върху нас, върху плещите ни. Трябва да вършим работата не само на тези, които някога си отидоха, но и на тези, които си отиват сега. Казвал съм и това, че бойната единица „Чавдар“ беше разпусната след победата, както другите, но морално-нравствената единица „Чавдар“ ще продължава да съществува, докато има поне един жив чавдарец. И ако ние оставим нещо у младите и тогава, когато вече няма да има нито един останал жив партизанин от отряда „Чавдар“, то ще бъде човешката, морално-нравствената бойна единица „Чавдар“.

– Ти имаш пътеписни книги — една за първото ти пътуване в Москва, както и една за Египет. Защо от първата се отказа? Кога и при какви обстоятелства ти реши, че тя вече не те изразява?

– Най-напред искам да кажа, че просто обичам пътеписа. Може би това идва от Алеко — „До Чикаго и назад“, или от Вазов — неговите пътеписи за природата и България. Не мога да кажа кога съм го обикнал, но имам чувството, че много рано. Така че, когато пътувам някъде, иска ми се, за себе си, да разкажа какво съм видял, какво съм почувствувал, какво съм премислил. Всъщност почти винаги неизбежно, макар да не е казано направо, това е интересно съпоставяне и продължение на партизанския ми живот. Да кажем, в първата глава на „Отрядът“, когато говоря за последната ни среща с Лиляна Димитрова, ние разговаряме тогава за това какво щастие ще бъде някога човек да отиде в Съветския съюз. И когато отидох в Съветския съюз, аз имах чувството, че отивам и заради тези, които никога не можаха и никога вече няма да могат да отидат. И почувствувах като свой дълг да разкажа за Съветския съюз и като за мечта на загиналите, и като задача да осведомим хората за редица неща в тази страна. Днес толкова много хора са ходили в Съветския съюз, толкова много се знае, толкова неща са се променили, че поначало едва ли някой би си поставил за задача да напише именно такава книга. Аз всъщност я писах като журналистическа книга, но понеже тук-там има и повече професионално писателски поглед, а и самият аз вече бях професионален писател, естествено беше книгата да бъде гледана като книга на писател. Независимо от това, че тогава в духа и на времето тя беше приета добре, постепенно по-късно аз започнах вече да отстивам от тази книга. Именно защото виждах, че много неща са разказани подробно, съвършено вестникарски, чисто осведомителски, ненужно осведомителски. Самият аз съм гледал с такива възторжени, незрящи очи — да оставим настрана дали критични или не, но същите тия очи, с които гледахме някога съветските филми. При това, това беше пътуване в делегация, където има много официални моменти, където не можеш да се допреш истински до много и много въпроси от живота на хората. И естествено, след XX конгрес на КПСС вече не можех да не видя тази книга в съвършено друг вид. Една пелена беше свалена от очите ни и много неща от тия, които бях видял, сега си ги обяснявах по друг начин. Аз не се отказвам от много неща в тая книга и главно що се отнася до страданията, до героизма, до величието на съвет-

ските хора. Но мисля, че тъкмо това не е разкрито истински правдиво в тази книга, не истинските достойнства, действителните стойности и на съветските хора, и на съветската страна. В известен смисъл дори бих казал, че тя е под достойнството на съветските хора и под моето писателско достойнство. Затова се отказвам от нея, доколкото човек може да се откаже от една книга. Отказвам се в смисъл, че никога не я включвам в каквито и да било избрани, събрани съчинения, нито я издавам като отделна книга. Би трябвало да напиша друга книга и би ми се искало, но не знам ще има ли време. Но може би поне тук би трябвало да засвидетелствувам това свое желание.

Що се касае до „Мигновения в Египет", мисля, че е добра – аз си я харесвам. Това е едно своеобразно пътуване не само из самия Египет, а в седемдесет и седем века. Това всъщност за мене беше допиране до най-ранните проблясъци на човешкия разум. Всъщност, като казах най-ранните проблясъци, това не е съвсем точно. До една много блестяща стара цивилизация, до едно прекрасно, изумително изкуство, едно пътуване в човека, в неговото развитие. И досега за мене това пътуване продължава и продължава по един особен начин. Сега, когато говорим за тая опасност от ядрена катастрофа, понякога ми се струва, че човечеството все пак е имало достатъчно разум да се опази. Навярно и сега ще успее. Обаче когато гледаш как са загинали такива блестящи цивилизации като египетската, като древногръцката, изцяло са изчезнали и векове, и векове, и векове човекът не ги е знаел и е започвал отначало... Египтяните са знаели, че сърцето е от лявата страна, защото са го вадели, стигали са и до човешкия мозък, когато са мумифицирали фараоните. А блестящи художници на средните векове и Ренесанса са били заставяни да промушват Христос от дясната страна, защото религията не е позволявала аутопсията и човек е трябвало да се връща дотам, да разбере всъщност от коя страна е сърцето му. Така че, много е хубаво човек да види тия неща. Това, разбира се, може да го види и в други страни, но Египет беше някакво първоначално истинско разбулване на тая древност на човека и в същото време една съвременност.

— Вината е моя, че малко говорихме за книгите ти за деца, а знам, че ти им отдаваш нужното и че обичаш детската публика. Моля те, поправи ме и разкажи за някои от подбудите за написването им и за това как се възприемат от малките читатели.

— Дори когато започнах да се чувствувам професионален

писател, изпитвах страх от детската литература и от драмата. Както виждаш, от драмата и досега изпитвам тоя страх, едва ли ще го преодолея.

А ето тук из един път си поставих въпроса какво е детската литература. Отново стигам до тия думи на Горки, че за децата трябва да се пише като за възрастни, но малко по-хубаво. Мислил ли съм например, когато съм писал „Партизански песни", че те ще стигнат до децата, до юношите? Но далеч преди да напиша разкази за тях, те декламираха „Балада за комуниста", „Балада за шестнадесетте", „Сашка" — неща страшни и за големите, а какво остава за малките. А ги слушах как рецитират — особено „Сашка" и „Балада за комуниста". Много дълбоко ги чувствуват. Както и „Под игото" не е книга за деца, но твърде рано и ти, и аз, а и сегашните деца я четат и я разбират.

Именно тогава, когато децата декламираха мои стихотворения, а аз още продължавах да разказвам, но вече бях чел и свои непечатани разкази — аз можех от тия срещи да се ориентирам какво чувствуват, какво разбират децата, как промислят нещата. И тогава се освободих от тоя страх, в известен смисъл — недоверие към малките. Видях как дълбоко проникват и разбират много и много неща. Ето, ако вземем и последната Седмица на детската книга — бях в Габрово, в Дряново — зададоха ми 32 въпроса. При това бяха спрени от учителите, защото нямаше време да им отговоря, трябваше да отивам на следващата среща. Умни, понякога неочаквани въпроси ми задават, макар че толкова години вече ходя по срещи. Има въпроси, които се повтарят постоянно, но винаги и внезапни въпроси възникват. Което значи, че нови поколения идват, по нов начин може би гледат на някои неща, по нов начин чувствуват.

Така че подбудите да пиша детска литература, разкази за деца бяха пряката поръчка — не само социалната поръчка, а просто децата искаха, настояваха и затова съм писал. Мене ме радва това, че и разказите, и спомените, партизанските мемоари (не говоря само за моите, а въобще за партизанските мемоари) се приемат от децата, от юношите като приключенска литература, в най-хубавия смисъл на думата. Приключенска, това значи, че ги привлича подвигът, героят, героизмът.

Винаги, разбира се, ги вълнува — и натам са насочени моите разкази — подвигът на деца, които са ни помагали, яташки деца и самите деца-ятаци. Една радост има у мен и от това как проникват в тогавашното време, у тогавашните хора. От това и че съществува не само плакатно изявено — че ние продължа-

ваме делото — но наистина едно чувство за отговорност се ражда у децата от тия разкази, общо от цялата мемоарна литература. Едно по-широко разтваряне на очите и на сърцата за себе си, за другарския живот, за сегашния наш живот. Почват да правят сравнение — как са живели онези хора, как сега възрастните около тях живеят — преценяват и възрастните вече, не само себе си.

Нещо по-специално, което искам да отбележа тук, това е, че разказите за деца са една много добра проверка за писателя — дали го разбират, дали го чувствуват, дава ли им нещо. Дори ще стигна до комичната страна, до един комичен случай, който обаче показва, че винаги трябва да помниш с каква аудитория разговаряш и как трябва да говориш. Говоря пред най-малките, чавдарчета, разказвам им и съвсем естествено казвам, че ние от София излизахме и по канала през Орландовци, Кубратово, Локорско, Мургаш... И ми задава след това въпрос едно дете: „Как, като копаехте тоя канал чак до Мургаш, полицията не ви залови?“ И трябваше да му обяснявам... И вече другаде не употребявам тая дума, а казвам: „Предаваха ни от човек на човек, от село на село.“ Така че трябва да мислиш какво говориш, как го говориш, на кого говориш. С една дума, децата много са ми давали и ми дават още, дори само с тая преценка — кои разкази им харесват повече, кои — по-малко. Това личи от въпросите, които задават.

— В своите книги „Не мога без вас“, в различните им издания, се чувствува едно постоянно попълнение на писателите, с които съдбата те е свързала. Но това са преди всичко литературни връзки. Би ли искал тук да кажеш за чисто приятелските ти връзки с някои от нашите писатели сега, днес? Имам усещането, че напрегнатият ти творчески живот те откъсва от тях. Не съжаляваш ли?

— Има нещо вярно в това, че сега по-малко общуваме. Казвам общуваме, защото се отнася не само за мен. Аз чувам навсякъде познати — нека да говорим в случая за творци от различни области: художници, музиканти, приятели от моето поколение, които, като се срещнем, неизбежно задават тоя въпрос: защо не се виждаме, защо не се срещаме. Дори тук може би му е мястото, хайде да го кажа, Найо — Атанас Нейков, художник — един път ми казва: „Веселине, ти знаеш ли, че аз те цитирам повече или почти толкова, колкото класиците на марксизма-ленинизма.“ Казвам му: „Виж какво, това първо е опасно, но все пак е хубаво. Ама кажи защо.“ Казва: „Преди известно време се видяхме и те попитах защо не се срещаме

сега, както някога, след Девети. А ти ми отговори: „Напоследък аз и със себе си не се срещам“...

Има значение и възрастта, разбира се. По-рано се търсехме и в Клуба на журналистите, където и да било, пък дори на почивка на море като ходехме, вечерно време се събирахме. Има нещо, което си е въпрос и на възрастта, въпрос на грижите, които са те налегнали. И мисля, че най-много е това — въпросът за времето. Просто не остава време. Аз като си преценявам и като си знам собствения ми живот от какво се състои, колко неща, които са вън от моята творческа работа, но са в моя интерес на общественик и в моите задължения на общественик, а често вече и никакви задължения не са, но хората ме търсят... Дори ми се е случвало това, което вече ме е дразнело — търси ме някой, уговаряме се за кога, а той казва: „Не, тогава аз ще отида на кино, искам непременно да гледам този филм.“ А аз нямам време да отида на филм, на концерт. А много ми се иска да слушам концерти. Но така се е сложил животът ми, че съм станал и аз малко „вобществеиик“, както казваше Чудомир. Това, от една страна, е хубаво, от друга страна, води дотам, че се чудиш откъде да откъснеш време. И щом малко свободно време ти падне, ти гледаш да напишеш нещо, дори да прочетеш. Това пък е друго чувство у мен — все по-жаден и по-ненаситен съм към книгите. Може би тайно имам и други опасения, други страхове — от края, който неизбежно идва. Но особено живо и особено реално си представям — и това е огромното ми съжаление, — че ще останат много книги непрочетени, непрепрочетени. Ще се създават нови хубави книги...

Но недостатъчно общуваме и аз сега съжалявам за това, боли ме. Трябва обаче да добавя и друго нещо: че общуването в истинския смисъл не е събирането всяка вечер. Не е и това — непременно много хора да се съберат и много приказки да се изприказват. Това може да бъде просто един навик и да няма фактически истинско общуване. Има и едно такова общуване, на което аз сега най-много разчитам, на което най-много се уповавам в своя душевен живот — това е общуването от разстояние. Зная, че имам един другар, че винаги, когато го потърся, той ще се отзове. Може дълго време да не го търся, но при всяко помисляне за нещо, че ето на, ако бих поговорил с него сега, той ще ми каже това и това. Това общуване е може би най-дълбокото. Разбира се, не можем само на него да се осланяме. Живият допир, живата среща, живият разговор е много по-друго нещо. И тия живи срещи и разго-

вори аз ги имам главно в Хисаря. Това е хубаво, интересно е, защото с различни писатели общувам. Може би не е добре човек да се ограничава само с кръг от писатели. Просто аз стоя там по-дълго време, минават различни писатели, по най-различен начин общуваме. Понякога гледаме заедно телевизия, той ще каже една реплика, аз ще подхвърля друга и се установява някакво разбиране, някакъв допир, някакво истинско общуване. Но там стават и по-трайни, по-дълбоки, по-непосредствени общувания. Да кажем, с Валери Петров, макар че напоследък той малко идва. Но там сме имали възможност да си говорим много повече, отколкото години наред в София. Или да кажем, Багряна. С Дора Габе... Може малко думи да си кажем, но аз усещам поне за себе си, че има едно общуване, има разбиране. То може да е по въпроси на нашия съюз, по въпроси на литературата, за преценки за хора и пр. Поне за себе си аз бих казал, че усещам едно вътрешно истинско общуване и с по-младите — да кажем, един Любен Петков — един мислещ, разтревожен писател, който може със своя младежки пък опит, с опита на своето поколение много неща да ти подскаже.

Разбира се, общуването там с Радой Ралин е един разкош. Освен всичко хумористично и сатирично, което ще чуеш, той е много щедър в насърченията, когато разбере, да кажем, какво пишеш или си написал. В едно есе за Константин Константинов аз съм го казал, че Радой е от това старо и изчезващо племе, което не само се радва истински и сърдечно, когато прочете нещо хубаво от другар, но и бърза да го сподели, да му каже едно „благодаря", да го насърчи. Ето една Рада Александрова, от друго поколение — сърдечна, открита, можеш да разговаряш с нея. Една Илинда Маркова, която почувствувах още в „Женска история и не съвсем", но ми беше много по-интересно как стига тя до тези неща. Много нейни нови работи съм чел, още преди да излязат, още в ръкопис. Един Здравко Кисьов — много симпатичен млад поет от Русе. С него някак си също така много леко и естествено се общува. Да не говорим за Димитър Пантелеев, който е от постоянното присъствие в нашия дом, където имаме не само сегашни срещи, но и срещи в миналото. Той разказва за еди-какво си и из един път аз се сещам в тая година за същия тоя писател или полицай какво знам. Той понеже напоследък пише мемоари и е естествено да си припомня тия неща, и като започне да говори в столовата, пък го и питат младите хора, и той постоянно си разработва тия спомени, връща се към тях. Естествено, гово-

ри и за времена далеч преди моите, откогато аз помня и знам.

Или един Добромир Тонев — млад поет от Пловдив, тихичък, свитичък, малко можеш да поговориш, но вече имаш представа и от мълчанието му какъв човек е.

Понеже аз съм върл защитник и пропагандатор на нашия творчески дом в Хисаря и смятам, че той е най-плодовитият дом на нашия Съюз и трябва да се разширява, да се подобрява, ето аз с живия си усет, именно поради тия общувания с писатели, съм разбрал колко много ни дава тоя дом. Струва ми се, че тия домове за почивка във Варна, които са необходими, разбира се, дават много по-малко, защото писателите тогава са по-разсеяни, по-напечени от слънцето вместо от вътрешно горене. — Там може би повече клюки се приказват. Докато в тоя дом човек е някак си естествено настроен творчески, писателски и тъкмо писателско общуване се получава, което естествено предполага и най-човешкото общуване.

Но пак ще кажа, че за мен сега си остава най-важното това — да знаеш, че имаш хора, с които можеш да общуваш отдалече и да можеш наистина да общуваш, за да не се чувствуваш самотен. В това отношение аз съм и говорил,[58] и писал, че — известно е — човек може да бъде сред много хора и да бъде абсолютно самотен, човек може да бъде сам, и то дълго време, и винаги да бъде с много хора. За мен това са именно тия хора, които са си отишли преди 40 години, но които никога не могат да си отидат от мен, с които винаги имам едно общуване.

И така, връщаме се там, откъдето сме започвали винаги.

— В заключение аз искам да ти благодаря, Веселине, за интересната беседа, която водихме през цялото време, и я заключвам с едно усещане за незавършеност. Може би ни предстоят още беседи по-нататък. Лично на тебе пожелавам осъществяване на най-близките ти творчески намерения и още по-амбициозни замисли.

БЕЛЕЖКИ

[1] РАБОТАТА — ГОЛЯМОТО МИ УБЕЖИЩЕ. Разговор-анкета на Яко Молхов с Веселин Андреев по случай 60-годишнината му. — Пламък, 1978, № 2, 60—81.

[2] Така например той участвува в разговора за състоянието на съвременната българска мемоаристика, публикуван в сп. „Септември", 1974, № 9 с Емил Манов и Давид Овадия по четири предварително зададени въпроса, които се свеждат до едно: — антифашистката тема и съвременността. За позицията на поета може да се съди по настоящия кратък фрагмент:

ДАВИД ОВАДИЯ. Веселин Андреев в своята книга („Умираха безсмъртни") подробно пише какво разбира под понятието „съвременност". Аз съм съгласен с неговото определение. Бих прибавил само, че „съвременност" трябва да се разбира по-широко, не само в днешния ден, а в един по-широк период от време. В това понятие трябва да се включи и борбата против фашизма поне през последния й период: 1941—1944 г.

Защо мисля така? Героите на съпротивата са още между нас; принципите, идеите на тази борба са залегнали в днешния живот; нравствените проблеми, които са възникнали тогава, съществуват и сега.

ЕМИЛ МАНОВ. Когато мемоаристът не е просто хроникьор на събитията, а рисува човешки характери, образи, съдби, той с основание, може да каже, че пише за съвременността и даже малко, както казва Веселин Андреев — за бъдещето. Защото в случая той си остава художник и защото характерите и съдбите са трайни, повтарящи се в една или друга форма явления.

Така разбирана — и осъществена, разбира се, — темата за антифашистката борба не е „опълченска" тема, както не е „царска" историческата тема.

ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ. Въпросът има много посоки и могат да се дават различни отговори. Всяка революционна епоха създава огромно напрежение за хората, които я творят. Именно в изключителни исторически моменти и революционни преобразования се проявяват най-ярките човешки добродетели. И това за дълго време остава да бъде характеристика не само на тази епоха, а и на годините след нея.

ДАВИД ОВАДИЯ. Веселин Андреев каза, че произведенията на антифашистка тема трябва да бъдат максимално правдиви. Аз бих добавил: трябва да бъдат напълно истинни! Първото условие за мемоарната книга е да даде истината. Каквито и да бъдат фактите — може да не са приятни, може да не са изгодни за автора, — те трябва да се възстановяват. Не обичам книги, в които се замазват слабостите и се върви по една мажорна линия.

ЕЛКА КОНСТАНТИНОВА. Другарю Овадия, във вашата последна книга (става дума за „Леваневски"), част от която печатахме в списанието,

разговорите, които правите, дословно ли са записани, или са претворени правдоподобно?

ДАВИД ОВАДИЯ. Моят начин на работа е такъв: първо се срещам с хората, записвам разговорите дословно: после преработвам записаното и което се повтаря или е излишно — задрасквам, но не и истината, не и съществено, важното. След преработката показвам написаното на хората — да не би да съм допуснал някоя неточност — и тогава вече предлагам материала за печат.

ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ. Във вашите въпроси се казва, че аз емоционално претворявам темата си, а Давид Овадия е по-близо до документа. Но и двамата търсим истината. Сега, когато пишем тези неща, проверките със засичания са абсолютно необходими. Защото не само забравяме... просто ако сме били петдесет души в боя, аз съм бил на едно място, ти — на друго, така сме виждали различни неща и за да можем сега да предадем картината в пълнота, трябва тази „мозайка" да се събере. И изведнъж се получава по-голяма живост. Читателят усеща как авторът и неговите събеседници правят усилия да възстановяват онова време — защото е човешко да добавиш едно, да забравиш друго — така нещата се слагат много реално.

ЕМИЛИЯ ПРОХАСКОВА. Доколкото разбирам, вие търсите връзката между партизанското време и сегашното най-вече по линия на моралното въздействие?

ЕМИЛ МАНОВ. Но не само това. Нравствените ценности, чиито носители бяха антифашистите, са актуални и днес и, струва ми се, ще бъдат актуални дотогава, докато съществува морал — по простата причина, че това са част от трайните, да не кажа вечните, нравствени ценности, без които е немислимо съществуването на човешкото: обществен патриотизъм, честност, другарство, вярност на дълга, хуманност, идеализъм, готовност за саможертва, непримиримост спрямо еснафщината, расизма, човекоубийството и т. н. Нима това са стари ценности?

ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ. И все пак моите лични усилия са преди всичко в тази насока: максимално правдиво да изобразя героите на онова време. Но не трябва да правиш нито икони от тях, нито непрекъснато с пръст да ги сочиш на сегашните и да казваш: „Ето какви хора имаше, а вие какво сте!"

ДАВИД ОВАДИЯ. Разбира се, в никакъв случай не бива да се противопоставя днешната младеж на младежта от съпротивата. Аз си спомням в 1941 г. какви деца бяхме, какви младежи, ученици, чирачета, обущарчета... Кой мислеше, че от нас ще станат после герои? Самото време, самите събития раждат героите. И сега, както и тогава, има честни хора, както има и корумпирани и аполитични, които не се интересуват от друго, освен от своето лично благополучие.

ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ. Мене са ме питали младежи: „Можете ли да кажете, др. Андреев, че вие сте същият сега, какъвто сте били тогава?" Какво значи този въпрос? Много трябва да си помислиш...

ДАВИД ОВАДИЯ. Да бъдат същите по отношение на идеала. Да бъдат честни, както тогава бяха честни, безкомпромисни, смели: да бъдат такива и сега. В този смисъл да не се изменят...

[3] АНИ АРМЯНОВА — стенографка към Съюза на българските писатели.

[4] СИМЕОН АНГЕЛОВ ПИРОНКОВ (18 април 1927), заслужил артист, известен композитор, автор на произведения от всички жанрове, а също така и на музика за редица български игрални филми, братовчед на Веселин Андреев.

[5] АЛЕКСИ НАЧЕВ, млад график, внук на един от вуйчовците на Веселин Андреев.

[6] ТОДОР Г. ВЛАЙКОВ (1865—1943), родом от Пирдоп, един от любимите писатели на Веселин Андреев.

[7] ГЕОРГИ АНДРЕЕВ (1882—1939), баща на писателя, починал от рак на 57 години, оставил любопитни бележки за преживяванията си през войните, озаглавени „ВОЙНА“ (Из дневника на Георги Андреев):

„Изпращането на старата и посрещането на Новата година стана както всяка година със семейството ни у дома. Никога досега не съм имал обичай да посрещам Новата година с хазартни игри и комарджилък по кръчмите, уж за опитване всеки щастието си... Най-любимото ми е да си бъда у дома с жена си и децата, да изкараме бъдника и в топлата соба с бъклица вино да пожелаем Новата година здраве, щастие и успех да ни донесе.

По причина на общоевропейската война започна поскъпване на всички предмети и материали. Образуват се комитети за нормиране цените на съестните продукти. Годината с плодородието си изобщо е добра. Започва се износът на зърнени храни и се почва експлоатацията с тях, което още повече ги поскъпява.

Италия, която се считаше съюзница на Германия и Австро-Унгария и досега пазеше неутралитет, най-сетне се определи и се обяви против съюзниците си, като отвори война на Австро-Унгария на 11 май 1915 г. (24 нов стил) и на Турция — 9. VIII. (22 н. с.).

Атмосферата тежеше вече и над България. През юли се обяви цялото царство във военно положение със строг и лоялен неутралитет. Това ни подготвяше и предчувствувахме, че не е далеч денят, когато ще имаме мобилизация. Не можеше ясно и положително да се знае дали със Съглашението заедно ще воюваме или със Централните сили.

През август направихме сеята* и заградихме стобора откъм пътя и портата.

МОБИЛИЗАЦИЯТА

На 8. IX. 1915 г., св. Богородица, след извършване няколко маслосвета със свещеник Гайдаров, заминахме с Андрей в 11 часа преди пладне за Челопеч на оброчището и заварихме водосвета. На слизане в селото един златичанин ни каза, че скоро ще имаме мобилизация според достоверни сведения от София. Завърнахме се с каруцата на свещеник Тома Болчев, който бе там. Същия ден се завърна от София Ненко Шарков, който беше повикан на конференция на градските кметове, все във връзка с предстоящите събития.

На 10 септември преди пладне се получи телеграфическо известие до околийския началник, че утре се обявява обща мобилизация. Извести се това чрез глашатая следобед. Настъпи общо оживление — всеки се приготовлява за поход и някак си със свито сърце пред бъдещата неизвестност.

Купих си за път един чифт цървули от М. Васьов по нормирана цена 9 лева. В този ден беряхме кукуруза на близката нива и го прекарах през деня с каруцата на свещеник Иван Гайдаров. След осведомлението ми сутринта за мобилизацията се завърнах у дома и съобщих на жена ми,

---

* Сеята — диалектно; правилно — саята — плевня; бел., направена от Веселин Андреев.

която с натъжено сърце и със сълзи на очи посрещна това известие. Разбира се, че и мен тегне на душата за близката разделя, още повече че на война отивам и не сме сигурни дали има връщане. Денят е хубав, есенен.

Следущия ден — 11, петък, се приготовлявам за път, за да заминем — до 24 часа трябва да се отправим на път. Уредих си сметките и всички парични преписки предадох на наместника, свещеник Ив. Гайдаров.

ЗАМИНАВАНЕ. ПРИСТИГАНЕ В ОРХАНЕ*. ПОТЕГЛЯНЕ ЗА ГРАНИЦАТА

На 12 септември, събота, сутринта при ясен есенен ден, се извърши молебен на градския площад. Завърнах се у дома, стегнах се за път и тръгнах, изпратен от моите мили до края на града. Тук е почти целият град, изпращат своите — кои за София, кои за Орхане. Няма онази весела обладаност и ентусиазъм както между изпращачи, тъй и между пътници. Всеки знае от миналата война що значи война и че не всеки ще се завърне у дома си. Ние обаче, заминаващите, не сме убити духом, а напротив — горди в образа и душите си, утешаваме кой как може своите близки, че лесно ще свършим работа, ще набием брачата и живи и здрави ще се завърнем по домовете си. Знае се, че войната, ако бъде обявена, ще е против Сърбия, за Македония. Изпратихме се със сълзи на очи с обичната ми жена, деца, майка и сестра около обед и потеглихме.

Потеглихме през Златица и вечерта пристигнахме в Етрополе, пренощувахме у свещеник Марин, гдето вечерта ги намерих със свещеник Симеон в училището, по реквизицията.

13 септември, неделя, на път през Правец за Орхане. Брата Марко бе пристигнал по-рано и се записал в I рота, но необлечен. Явих се и аз според мобилизационното ми назначение в X рота, II взвод, пренощувахме с Марко и Славчо Делев и на другия ден, четиринадесети, ни дадоха оръжие. С представлението на Хар. Хар., назначиха ме санитар и издадох оръжието. Също Доко Джуранов, Стефан п. Манафов, Ив. Николов, Ив. Събев, Лъжене**, Ал. Попов, Мирково, Дим. Богданов, Венково***. Ротен командир поручик Краев, фелдфебел Кр. Георгиев — доста добри по характер, обноска и по служба към подчинените си. Взводен ни е Ник. Клявков.

От 13 до 18 септември явяване и приемане запаса, стъкмяване облекло и снаряжение и произвеждане учение.

19 — поход през село Краево, из гориста и стръмна пътека, пристигаме през нощта в Осеновлак. Продължаване пътя през Своге, Годеч. В Годеч пристигнах с един болен войник като санитар сутринта, а полка се бе установил на почивка първата вечер. Ние нощувахме в село Шума. Заварих Марко при един селянин с жена и мома Мара, който бе продавал ракия крушовица на войниците. Приготвили бяха обяд и у тях обядвахме. Следобед по тревога ни дигнаха и потеглихме на път за Цариброд, гдето се установихме на бивак, североизточно от града. Там прекарахме до 3 октомври.

---

* Орхане — Орхание — дн. Ботевград

** Лъжене — дн. Антон, Софийско

*** Венково — дн. село Бенковски, Пирдопско

ОБЯВЯВАНЕ НА ВОЙНАТА

Денят 1 октомври беше един от хубавите есенни дни. Сутринта в 6 часа се обади нашата тежка артилерия, окопана близо до нас. Това беше първият сигнал, че войната е обявена. Нашата дружина, като дивизионна поддръжка, престоя тук до 3 октомври, в който ден следобед бе строена за път и ни се прочете следния

МАНИФЕСТ
(Цитира се целият)

След прочитане на манифеста, през неголям баир и каменист път потеглихме и вечерта пренощувахме до село Петърлаш. Скоро заваля и едва можехме да си построим палатки.

4 октомври. Следобед продължихме пътя си, а през нощта минахме село Одоровци и се установихме над селото, на един връх до мандрите. Близо е граничният пост, заеман от опълченци.

Силен дъжд заваля и е много студено. Не може и няма къде да се спи. Доко Джуранов имаше една бутилка коняк от Цариброд, изпихме я и се постоплихме. Прекарахме после в мандрата, колкото войници можа да побере. Тук се видяхме с поручик Чепишев.

5 октомври. Сутринта рано преди разсъмване при гъста мъгла ротите заеха позициите от опълченците, срещнаха се с неприятеля и откриха огън. Ние, санитарите, се движехме зад ротата. Дружинният командир майор Антонов ни повърна, че сме сбъркали посоката, но като се вдигна мъглата, видя се, че е излъган и ни заповяда да се върнем при ротата си. През деня бяхме изложени на артилерийски и пушечен огън. Нашите части настъпваха и преследваха неприятеля. Видях привечер до една купа сено двама ранени от нашата рота и отидох при тях да им дам първа помощ. Сърбите ме забелязаха и обстрелваха. Пълзешком по корем достигнах до купата, гдето бе безопасно от куршуми, и превързах единия, другият беше превързан. Слязох до скалата, отгдето ротата мина в настъпление, предвождана от храбрия и неустрашим ротен командир поручик Карев. Тук бе ранен тежко в главата Димитър Т. Кичилов. В пълно безсъзнание, с носилка го отнесохме в дружинния лазарет в село Одоровци. Оттам с транспортна кола заведох ранени в дивизионния лазарет в село Радейна. Път кален. Отпочинах си в къщата на момчето каруцар, гдето ме гостиха и по обед на 6 октомври си заминах за ротата.

Вечерта Ал. Лаков бе ранен, взех кола от селото, натоварихме го, свалихме го в дружинния лазарет и го придружихме до дивизионния лазарет в Радейна, гдето пренощувах. Понеже през нощта при движението валя дъжд и бях измокрен, изсуших се в една къща и сутринта си заминах за ротата. След обяд имахме много ранени от 12 рота. Дим. Ив. Белков носихме до превързочния пункт до скалата. На другия ден почина. Пренощувахме с фелдфебела в една сая на полето.

8 октомври. Заповед за настъпление. Нашата дружина настъпи и ние я последвахме. След пладне сърбите контраатакуваха и ние отстъпихме. Санитарите бяхме близо до ротата, до една висока скала, гдето бяха сръбските землянки. Видяхме, че някои войници отстъпват, а по-рано болшинството отстъпили вдясно от нас. Аз взех вдясно из падината, отгдето бяхме дошли, и забелязах близо сърбите — познаваха се по шапките. Те ме забелязаха и обстрелваха. Друг изход нямаше, освен да бягам. Уморих

се и почивах легнал, та не ме обстрелваха вече. Пак се вдигнах и прибягнах, за да прехвърля малкия връх и докато да излеза до върха, раниха ме в дясната ръка, която ми натегна. Прехвърлих върха, слязох ниско в лъхчината, гдето отпочинах и продължих до превързочния дружинен пункт. Видяха ме из пътя нашите санитари и Хр. Александров ме превърза. Доко го нямаше, лазаретът се вдигаше за село Одоровци, всички ранени отидохме там. След превръзка ни изпратиха в дивизионния лазарет Радейна, гдето по-рано аз завеждах ранените. Сега и мене последва същата участ. Тук ме прие много любезно д-р Здравков, познат ми от 6 п. полк, настани ме на добра квартира.

9 октомври. Сутринта ни евакуираха за полковата болница в Калотина, гдето пренощувахме.

10 октомври. Евакуация за Цариброд в казармите на 25 пехотен драгомански полк в една запасна болница.

11 октомври. Евакуация в 4 часа следобед на гарата, гдето ни се даде чай, сирене и в 5 часа тренът потегли за София, гдето пристигнахме в 10 часа. На пункта, като първи ранени, ни приеха много съчувствено високопоставени дами, услужиха ни с коняк, цигари, чай, сирене. В 11 часа вечерта със закрити купета ни откараха в болница. Аз бях за Втора местна военна болница, от военното училище в клона — казармите на 1 конен полк. Тук ние бяхме първи посрещнати и след обличането ни в болнични дрехи настаниха ни на легла.

От 12 часа почна превръзката. Раната продължава да тече. Костта е счупена, диагноза — фрактура. Болките не са големи.

Началник на болницата е санитарен подполковник д-р Серафимов, лекари д-р Клайн, Попов и Георгиев, фелдшер Марко Недков, сестри Фроса, Пенка Алтъпармакова и други самарянки. Студентът Тод. Мих. Тодоров ми беше главен покровител. На шест души леглата ни бяха на ред: Стефан Сим. Маньов, Ненко Тод. Ненков, Ник. Г. Краев, Георги Либенов и Ненко Ник. Нонков*. Последния още през октомври евакуираха за Плевен. Ние, четиримата останали, се преместихме в края на стаята, от № 1 до 4, до печката. Така продължава церенето ни. Усещам и сърцебиене. Често дохождаха да ме посещават Мото, Ана, Нонка, Райна, на които много има да благодаря. Мото постоянно ми донасяше що ми е нужно. Излизаме на разходка из двора и градината, а и до лавката на полка.

В края на октомври дойде на церене в I отделение за очите Дим. Ив. Толинов, изпратен от Орхане. (Ние бяхме във II отделение.) Посети ме и чичо Симеон няколко пъти. За забелязване е, че баджанака Димитър и Вета само един път дойдоха и не благоволиха да повторят.

От 14 до 21 ноември беше силен студ и сняг, не излизахме никъде.

След оздравяването ни, писахме се на комисия със Стефан Симеонов. Другите ни другари съграждани бяха си заминали в отпуск. Прегледа ни комисия: дивизионният лекар санитарен подполковник д-р Катинов и д-р Гиргинов, с резултат два месеца домашен отпуск.

На 2 декември вечерта ни дадоха билетите и си излязох доволен от болницата в отпуск до 2 февруари 1916 г.

3 декември престоях в София и вечерта с пощата заминах за дома си, гдето в петък на четвърти по обяд пристигнах, посрещнат с радост от обичните ми жена и деца.

Два месеца отпуск прекарах в почивка у дома си и на работа в на-

---

* Всичките — пирдопчани, бел. В. Андреев.

местничеството. Отпразнувахме Рождество Христово и Новата 1916 година."

Пълният текст на споменатите „дневници", водени от 8 май 1908 до 20 март 1918, вж. у Христо Йорданов. Веселин Андреев. Живот и творчество — Дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на филологическите науки". С., 1968, 517—571, НБКМ, Д. 327.

[8] АНАСТАСИЯ НАЧЕВА АНДРЕЕВА, майката на писателя.

[9] АНДРЕЙ ГЕОРГИЕВ АНДРЕЕВ (15 ноем. 1906—1938), брат на поета, виден партиен деец, подписвал се със следните псевдоними:

АНДРЕЙ — във в. „Светлина". София, 1924, по сведения на акад. Жак Натан от 1962;

АНДРЕЙ Г-В — във в. „Светлина". София, 1924—1925, пак по сведение от акад. Жак Натан;

СЛ. КАРАГЬОЗОВ — така подписва своята книга „Троцкизма вчера и днес", 1932;

МЛАД РАБОТНИК — във в. „Младежка дума". София, 1926—1928...

Политическото име на Андрей Георгиев Андреев в СССР — ВАСИЛИЙ НИКОЛАЕВИЧ ПЕТРОВ — български и съветски партиен деец. Член на Българския комунистически младежки съюз (БКМС) от 1919, на БКП — от 1924, а на ВКП(б) — от 1935.

Като ученик в Пирдопската гимназия е секретар на комсомолското дружество „Спартак" (1922). Участвува в Септемврийското антифашистко въстание 1923. Зам.-член на ЦК на БКМС (1924) и нелегална организационна връзка между ЦК на БКП и Копривщенската нелегална чета (1925). Той е предаден и осъден на затвор, но като малолетен е амнистиран. През 1926 е член на ЦК на БКМС и завежда синдикалната работа към ЦК. През 1926—1931 учи в Международната ленинска школа в Москва, където е и партиен секретар. Едновременно е представител на БКМС в Комунистическия Интернационал. След завръщането си в България (1931) е член на ЦК и на Политбюро на ЦК на БКП, завеждащ е отдел „Агитация и пропаганда" на ЦК. От ноември 1931 до 1935 е политически секретар на ЦК на БКП. Сътрудничи със статии и политически памфлети в нелегалния партиен печат; редактор е на в. „Работнически вестник" (1931—1935) и фактически редактор на сп. „Наша мисъл" (1931—1932).

От 1935 отново е в СССР, където работи в българския сектор на Коминтерна. ЦК на ВКП(б) го изпраща в помощ на Комунистическата партия в Североосетинската АССР, а през 1935—1937 е преподавател по марксизъм-ленинизъм в Севернокавказкия педагогически институт в гр. Орджоникидзе. Автор е на книгата „Троцкизмът вчера и днес" (на руски език, с псевдоним Карагьозов) и на „Участието на България в Първата империалистическа война" (кандидатска дисертация, останала в ръкопис). Превежда редица произведения на В. И. Ленин на български език.

[10] ИВАНЧО ЙОТАТА — литературен герой на Иван Вазов от романа „Под игото".

[11] НИКОЛА ЕВТИМОВ, един от ветераните на работническото движение в Пирдоп, секретар на Околийския комитет на БКП в периода на антифашистката епопея (1941—1944).

[12] В онова време Веселин Андреев пише последователно, за кратък срок, пет актуални за антифашистката борба статии за Васил Левски, озаглавени:

а. Да се учим от Левски! — в. „Заря", год. XVII, № 5242, 1939, с. 4;

б. По стъпките на Апостола — в. „Средногорска мисъл“, год. I, № 8, 1941, с. 1;

в. Апостолът и ние — Вестник на жената, год. XX, № 842, 1941, с. 3;

г. Левски — основоположител на Априлското въстание — в. „Заря“, год. XVIII, № 4914, 1941, с. 4;

д. Познаваш ли ти Васила Дякона? — в. „Дъга“, год. X, № 522, 1943, с. 4.

Още от детството и юношеството си Веселин Андреев се прекланя пред подвига на Апостола на свободата и на въпроса, — коя е най-симпатичната му историческа фигура, зададен му от редактор на в. „Отечествен фронт“, писателят лаконично и убедено отговаря: — ЛЕВСКИ.

А и в годините на творческата си и гражданска зрелост отново изразява съкровената си обич към Дякона Левски. В това ни убеждават неговите забележителни есета: „Земни създания“, „Познаваш ли ти Васила Дякона?“ и „Чисто народният мъж“. — В: Веселин Андреев. Младостта остава с нас. Есета. Очерци. С., 1963, 87—107.

[13] ГЬОНЧО БЕЛЕВ (1889—1963) — близък другар и приятел на поета, за когото Веселин Андреев има мемориално есе, публикувано в книгата му „Не мога без вас“. София, „Български писател“, 1967.

[14] ДИМИТЪР ХРИСТОВ ЧОРБАДЖИЙСКИ — ЧУДОМИР (25 март 1890 — 26 дек. 1967), виден български писател хуморист, за когото Веселин Андреев създава мемориален портрет в книгата си „Не мога без вас“. С., 1967.

[15] Тези книги и сега се пазят в библиотеката на Веселин Андреев.

[16] За същите дневници виж индекс 7.

[17] Вестник АКАДЕМИК. Месечник за наука, изкуство и културен живот. Легален орган на Българския общ народен студентски съюз (БОНСС). Излиза в София от 26 март до 24 май 1939. Негови редактори са ИВАН ТРИФОНОВ (ИВ. БУРИН); от 5 март 1937 в редколегията влиза и ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ (ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ), а от септ. 1938 и ПАНТЕЛЕЙ ЙОРДАНОВ (ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ).

Вестникът организира идеологическата работа всред българската академична младеж под ръководството на Българската комунистическа партия, осъществяваща своя димитровски курс. Отразява борбата на студентството и учениците за демократизация на науката и образованието. В него сътрудничат учени, писатели, културни дейци, преподаватели от Софийския университет „Климент Охридски“ (Ас. Златаров, Ив. Г. Кинкел, Д. Михалчев, М. Димитров и мн. др.) и предимно млади прогресивни писатели — Арманд Барух, Павел Вежинов, Младен Исаев, Димитър Чавдаров-Челкаш, Лозан Стрелков, Иван Бурин, Веселин Андреев, Пантелей Зарев, Емил Шекерджийски, Камен Калчев (Карали), Николай Стайков, Стоян Ц. Даскалов, Атанас Стойков, Стефан Каракостов, Асен Босев, Васил Воденичарски, Стефан Станчев (проф.) и др. Подробности вж. в. БОНСС. Документи и материали. Съст. Добрин Мичев и П. Койнарски. С., 1971, с. 183, 209—215.

[18] БОРИС ДИМИТРОВ АНГЕЛУШЕВ (25 окт. 1902 — 24 авг. 1962) — народен художник, график и карикатурист, служил си със следните псевдоними:

Bang — Die Rote Fane, Berlin, 1924—1932.

Bruno Fuct — Die Rote Fane. Berlin. 192[illegible]—1933. Die Welt am abend. Berlin, 192[illegible]—1933.

Team — Nebel Spalter. Rorschach, 1934.

Борис Ангелушев е роден в Пловдив, а почива в София. Завършва приложна графика в Академията на изкуствата в Берлин (1928) при про-

фесорите Ф. Шпигел и Х. Майт. Става известен художник всред прогресивните немски живописци като сътрудник с графични рисунки и карикатури под псевдоним Бруно Фук в немските издания „Ди велт ам абенд", „Роте Фане", „Ойленшпигел", „Дер Кнюпел" и др. Оформява и илюстрира най-голямото прогресивно илюстровано седмично издание в света — „АРБАЙТЕР ИЛЮСТРИРТЕ ЦАЙТУНГ" (AJZ). Илюстрира и поемата на Гео Милев — „СЕПТЕМВРИ", публикувана за първи път в „Нарстуд" (1926, № 3—5), орган на антифашистката българска студентска организация в чужбина. Неговите карикатури са насочени срещу настъпващия фашизъм в Европа и особено в Германия — („Народният съд в Берлин" (1933), „Нацистки лозунги: Хляб и свобода, Земя и кръв, Народ и чест" (1934), „Доказателството" (1934), „В института за расово изследване" (1934), „Пропаганда за въоръжаване" (1935), „Хитлер" (1935) и мн. други.

След идването на Хитлер на власт (1933) Борис Ангелушев живее в дълбока нелегалност; по-късно — емигрира в Чехословакия, после в Швейцария, откъдето сътрудничи в нелегалния немски комунистически и антифашистки печат.

През 1935 се завръща в България и е приет за член на Дружество на новите художници (1937) и на Съюза на дружествата на художниците (1937). Веднага се налага като художник с ясен политически замисъл и с майсторско графично боравене с черно-белия щрих и петно. Основателно се нарежда всред най-прогресивните художници, създаващи ярки народни типове. Графичните му рисунки, осъществени с креда и черен акварел се отличават не само с богато социално съдържание, но и с оригинален типаж — „Въглицар" (1936), „Караул" (1936), „Старият овчар" (1941) и др.

Ангелушев оформя корицата на първото издание на стихосбирката „МОТОРНИ ПЕСНИ" от НИКОЛА ЙОНКОВ ВАПЦАРОВ (1940). Рисува и заглавното клише на в. „СРЕДНОГОРСКА МИСЪЛ" (1940) — двуседмичник за стопански, културен и просветен живот, орган на културно-просветните и стопански организации от Пирдоп и Пирдопско. Редактор на вестника е известният почвовед НИКОЛА ПУШКАРОВ, а неофициалният, но фактически редакционен комитет включва ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ, ИВАН НЕНОВ и ГЕОРГИ ЛОЗАНОВ. Много по-късно (1959) Веселин Андреев ще си припомни: „Непосредственото редактиране, коригирането, уредничеството и администрацията на вестника поех аз. Редакцията беше у дома на Пушкаров, а „администрацията" — в една шивачница на булевард „Дондуков". (Подробности вж. в „Младостта остава с нас". С., 1963, с. 159 и сл.)

Ангелушев е и автор на известните композиции с историческа тематика: „Аспаруховата конница преминава Дунава" (1937—1939, в НХГ), „Обесването на Васил Левски" (1942, в НХГ) и др.

След социалистическата революция през Септември 1944 Борис Ангелушев е военен художник по време на Отечествената война на България (1944—1945) и създава картините „Бомбохвъргач", „Войници" и др. Участвува в Първата художествена изложба на НРБ — „ФРОНТ И ТИЛ" (1944). А в карикатурите си гротесково изобразява образите на Хитлер, Цар Борис III, на редица опозиционни водачи, на престъпници от Нюрнбергския процес и бойко защищава народната власт на Отечествения фронт: посвещава графики на социалистическото строителство, на бригадирското младежко движение, на строителството в Румъния и пр. Сътрудничи в централните вестници „Работническо дело", „Стършел", „Литературен фронт", „Младежка искра" (1944—1947) и другаде.

Ангелушев илюстрира и много класически книги — на Христо Ботев, Иван Вазов, Гео Милев, Елин Пелин, на съвременни автори — Димитър Талев, Георги Караславов, Г. Константинов, Христо Радевски, Младен Исаев, както и на много чуждестранни автори.

Изявява се и като сценограф („Кредитори“ от О. дьо Балзак (1935) и др.

Борис Ангелушев е лауреат на Димитровска награда (1951, 1964). На неговото име е учредена творческата награда на Съюза на българските художници, награждаван е с най-високите ордени на НРБ. С Веселин Андреев го свързва тясна дружба и творческо сътрудничество.

[19] ЯКО (ИОАКИМ) ТОДОРОВ ДОРОСИЕВ (20 ян. 1890 — 26 март 1925) — виден деец на революционното работническо движение, партиен ръководител, по професия — учител. Роден е в Копривщица в учителско семейство. Завършва гимназия в Пловдив, където членува в марксическия кръжок, ръководен от Васил Коларов и се отдава на учителската работа. Под влияние на марксизма през 1908 влиза в редовете на БРСДП (т. с.), а членува и в Учителската социалдемократическа организация. Участвува в Първата световна война (1914—1918), като разгръща всред войнишките среди на фронта широка антивоенна дейност...

След войната се установява в София и продължава да учителствува, но се отдава и на активна партийна работа: през 1920 е избран за секретар на партийната организация в кв. „Лозенец“. Като активен партиен функционер е уволнен завинаги в царството, но от този момент партийната работа изцяло го поглъща и той става професионален революционер. След решението на ЦК на БКП от август 1923 за възприемане на курс за въоръжено въстание против сговористката власт, Яко Доросиев се включва дейно в подготовката на Септемврийското въстание.

По време на масовите арести на комунистите от 12 и 13 септ. 1923 е задържан и тежко изтезаван в столичните полицейски участъци. Освободен е в началото на 1924 и той отново развива активна партийна дейност за възстановяване на разбитата партийна организация в столицата и за преустройството ѝ за нелегална работа. Грижи се и за работата на нелегалната партийна печатница в София. На известната Витошка нелегална конференция на БКП (т. с.) 1924, Доросиев е избран в състава на ЦК и за организационен секретар. Развива огромна организационна работа за подготовката на ново въстание против реакционния режим и отговаря пряко пред ЦК за дейността на Военната организация на партията. В края на март 1925 е подло предаден. В нелегалната квартира на ЦК на ул. „Русалка“ е нападнат от полицията и от сътрудниците на РО към Военното министерство, но Яко Доросиев се съпротивява и открива огън. В завързалата се престрелка той успява да пробие гъстия кордон, но отново попада в обкръжение. В това безизходно положение Доросиев се самоубива.

[20] СРЕДНОГОРСКАТА ЧЕТА, КИСКИНОВАТА ЧЕТА, ТУМАНГЕЛОВАТА ЧЕТА, (1924—1925). — След Витошката нелегална партийна конференция (17—18 май 1924) БКП постига значителни успехи, които на практика доказват правилността на възприетата политическа ориентация. През юни—юли 1924 у нас започват първите бойни акции на ръководеното от Военния център при ЦК на БКП (т. с.) четническо движение против фашистката власт. Паралелно с възстановяването на организациите увеличават своя състав и бойните чети на Военната организация. Тези чети са сравнително добре екипирани и командувани. Най-известни са четите на Тодор Грудов в Странджа планина, на Йордан Ципорков, Йордан Кискинов в Средногорието, на Крум Патърчев в Брацигово, четата „Христо Ботев“ в Хасковско и др. Тяхната дейност се свързва с широката подкрепа на цяла мрежа от ятаци. Всички те предприемат активни действия срещу фашисткия диктат, като проявяват героизъм и себеотрицание.

Същото се отнася и до Кискиновата чета, в която се обединяват уси-

лията на комунисти, земеделци, безпартийни и др. антифашисти. Още по време на Юнското въстание 1923 Кискиновата чета отива да окаже помощ на Александър Стамболийски в с. Славовица, Пазарджишко. На 14 септември 1923 участвува в сраженията с военнополицейските части в местността „Дъбравите“ край с. Лесичево, Пазарджишко. Четата завзема село Мухово, където установява нова работническо-селска власт. След разгрома на въстаниците при гара Сарамбей (дн. Септември), четата се оттегля в Средна гора. Известно време Кискинов емигрира в Югославия. Но по решение на ЦК на партията през май 1924 Кискинов отново се завръща нелегално в България, сформира Първата средногорска чета, с която действува в Панагюрско, Ихтиманско. Средногорската чета действува в селата Мухово, Лесичево, Сребрино и другаде. С действията си в защита на населението от терора на фашизма четите си завоюват широка известност всред народа.

Разрешаването на проблема за прехраната на четите поставя с голяма острота и въпроса за тяхната тактика. Тогава възникват и някои вътрешни противоречия. Още с идването си в Кискиновата чета Н. Тумангелов дава обещание, че ще спазва най-строго всички нареждания на командуването, които са строго в духа на партийната тактика и стратегия — да приобщават широките народни маси в борбата за демокрация и народни правдини. По-късно обаче Тумангелов започва да води разложителна агитация всред четниците, за да може да овладее и възглави четата и да измени насоката на нейната дейност. Първоначално Тумангелов застава начело на група четници, които не са съгласни с организационно-политическата дейност на четата, като се стремят да ѝ наложат крайно индивидуалистично-терористическа, бланкистка и анархистическа тактика. Тумангелов теоретизира, че четническата борба не трябва да се ръководи от партията и четите изобщо не трябва да се подчиняват на нарежданията и партийния Военен център.

Привържениците на терористическата тактика решително настояват четата да извършва нападения и експроприации. Те дори обвиняват ръководството в бездействие и правят опит да настройват четниците против него. (Виж материалите в д. 105 660, л. 189, АМВР, София.)

Тактиката на Н. Тумангелов и съмишлениците му р е ш и т е л н о се осъжда и отхвърля от Кискинов и другарите му комунисти. Кискинов подчертава, че „четниците не са криминални престъпници, за да имат за цел подобни работи (извършването само на експроприации — бел. авт.), а са политически борци“ и имат за цел — борбата за свалянето на фашисткото правителство и установяването на работническо-селска власт в страната. Авантюристическата тактика на Тумангелов е порицана, но той не приема отправените му критики и сам напуска четата, след което отправя протестно писмо до ОК на партията в Пловдив, като настоява партията да се намеси и да разреши спора. Ръководството на партията в Пловдив обаче безрезервно подкрепя решението на командуването на отряда и напълно се солидаризира с решението на общочетническото събрание — строго да се спазва стратегията и тактиката на партията. (Виж АМВР, д. № 10 440; виж и Наказат. дело № 429/1925, Пловдивско военно-полеви съд, л. 189; виж и изследването на ДОБРИН МИЧЕВ. Средногорската чета (1924—1925). — ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ПО ИСТОРИЯ НА БКП. София, 1960, том 7, 124—175.

[21] Точното заглавие на споменатата книга е: „Троцкизмът вчера и днес“, 1932.

[22] Д-р ДОНКА НАНЕВА ШИКИРОВА (30 май 1909 — 13 ян. 1986), съпруга на Андрей Георгиев Андреев. Родена е в село Димитриево, Чир-

панско. Средното си образование получава последователно в Карнобат, Нова Загора и в София. В партията е приета 19-годишна (1928). Следва в Свободния университет в София, където е първият председател на БОНСС (1931). През 1934 по партиен канал емигрира в СССР, където завършва медицина в гр. Орджоникидзе (1942). След завръщането си в България най-дълго работи в София като завеждащ Нервно отделение в Окръжната болница „Д-р Рачо Ангелов". Има публикации по медицински въпроси. Награждавана е с правителствени ордени и награди („Златен орден на труда" и др. отличия и медали)...

[23] НИКОЛА ГЕОРГИЕВ КОФАРДЖИЕВ-САШО (11 май 1904 — 30 окт. 1931) — виден деец на младежкото и работническото революционно движение. Роден е в Бургас. Още от юношеските си години се налага като всепризнат младежки ръководител и през 1920 е приет за член на Българския комунистически младежки съюз (БКМС). В 1921 пристига в София и е избран за член на Районния комитет на БКМС в Ючбунарския район. Следващата година е приет за член на БКП (т. с.). Той активно участвува в подготовката на Септемврийското антифашистко въстание 1923 в бойния район на гр. Перник. Но попада в ръцете на сговористките власти по време на разгара на въстанието. Инквизиран е жестоко. През 1924 е освободен и отново воюва за възстановяването на комсомолските организации в София и в близките до столицата селища. За тази му дейност пак е арестуван и през март 1925 е съден. По време на съдебния процес успява да избяга и през Югославия, Австрия и Германия емигрира в СССР. Там за кратко време е студент в Ленинградския комунистически университет, но през 1926 напуска СССР и по поръчение на Задграничното бюро на БКП е изпратен на нелегална работа в България, където възглавява нелегалното централно ръководство на БКМС. През 1928 е принуден отново да емигрира в СССР, където е привлечен на отговорна работа в апарата на Изпълкома на Комунистическия интернационал. През 1929 поема поста на секретар на ЦК на БКП (т. с.), а през 1930 се завръща пак в България и продължава отговорната си работа на партиен работник: сътрудничи в партийния и комсомолски печат, в изданията на Коминтерна и в цялостната дейност на софийската партийна организация. Следен от полицията, загива в сражение на Горнобанския път по време на блокада в София.

[24] На 19 май 1934 се извършва военнофашисткия преврат в България, след който всички политически партии се обявяват извън съществуващите закони.

[25] НЕНКО СЛАВЧЕВ, завършил фармация в Загреб, д-р на медицинските науки. Автор е на медицински публикации.

[26] ДАСКАЛ ТОДОР ПИРДОПСКИ — дългогодишен учител, книжовник, проучвал с голяма обич и всеотдайност град Пирдоп и Пирдопския край.

[27] РАЙКО НИКОЛОВ АЛЕКСИЕВ (3 март 1893 — 18 септ. 1944), редактор на в. „Щурец (1932—1944). Роден е в Пазарджик в учителско семейство. Следва литература в Софийския университет „Климент Охридски", посещава извънредните курсове във висшето Рисувално училище. Учи живопис в Германия и Италия. Още като ученик печата за първи път карикатури (1907) и сътрудничи с разкази, фейлетони, спомени и пътеписи във вестници и списания: „Смях", „Людокос", „Балканска трибуна", „Камбана", „Македония", „Аз знам всичко", „Литературен глас", „Развигор", „Дневник", „Зора", „Мир", „Слово", „Рибарски преглед" и др. Редактира в. „Барабан" през 1917—1918, „Българин" през 1919 и пр. Редактор-основател е на хумористичния в. „Щурец", който през годините на фишизма и

особено през Втората световна война излиза като полуофициозен хумористичен вестник, подкрепящ фашизма, воюващ срещу прогресивните сили в България. Служи си с псевдонимите — Гратис, Гуньо Гъсков, Козирог, Мъртва стража, Скитник-Перо, Спартакус, Тома Черни, Ферибачи, Фра Дяволо, Щурец и др.

Райко Алексиев е автор на книгите: „Жалостиви случки. Хумористични разкази и фейлетони". 1929; „Генчо Завалията. Жалостиви случки и премеждия". Ч. I—III. 1933—1934; „Клюката. Хумористични разкази". 1935; „Хорски уста. Хумористични разкази". 1937, в които разказва весели случки, описва забавни преживелици, смешни събития и приключения. Често осмива и обществени пороци, човешки слабости, без да ги свързва и адресира с недъзите на социалния строй.

[28] Д-р ВЕРА ХРИСТОВА БАКАЛСКА (6 февр. 1920) — съпруга на поета. Родена е в София, където завършва Първа девическа гимназия, а висшето си медицинско образование (хуманна медицина) в Софийския университет „Климент Охридски". Активно се включва още от ученическите си години в борбите на партията и на РМС. За антифашистка дейност попада в затвора (1943). След народната победа работи като научен работник в Института по физиология при Българската академия на науките. Има редица научни публикации по експериментална психология.

[29] ПРОФ. Д-Р БОГДАН ФИЛОВ в същото време е министър-председател на царство България.

[30] За своето благоговейно отношение към читалищните дейци, към книгата и читалището Веселин Андреев разказва в нарочния си очерк за читалището („Читалище" 1965, № 1—2).

[31] Въпреки усилията ни, подпомогнати и от опитни библиотечни работници на Народната библиотека „Кирил и Методий", авторът на книгата „Любов, страдание и лудост", излизала на брошури, не бе установен.

[32] ИВАН АТАНАСОВ БУНАРДЖИЕВ е продуктивен производител на книги с булевардно съдържание, разкриващи „картини от действителния живот", но видян откъм неговата извратеност и пошлост, гъделичкащи низките страсти у човека.

[33] ДЖЕК ОВОРБАГ, някъде означен и Джек Оворбак — псевдоним на високопроизводителния Тотю Тотев от Габрово (обърнато — Оворбаг). Автор на приключенски книги.

[34] СЛАВЕ ЕЗЕРОВ, псевдоним на Слави Александров Битраков (31 дек. 1906 — 7 дек. 1972). Роден в гр. Скопие, дългогодишен печатарски работник в Държавната печатница, София. Автор е на порнографска литература.

[35] КАРЛ МАЙ е автор на „Винету", а Томас Майн Рид, у нас превеждан само Майн Рид, е автор на „Катерачите по скали" и „Оцеола".

[36] АНА ДОНЧЕВА ДРАГИЕВА-АНУШКА (1 окт. 1919 — 19 март 1944) — видна деятелка на революционното младежко и въздържателно движение, родена в Бургас, но завършила Трета девическа гимназия в София, където е приета за член на РМС и е секретар на ремсовата организация (1935—1937). От 1938 е студентка по славянска филология в Софийския университет „Климент Охридски" и активна членка на Българския общ народен студентски съюз (БОНСС).

Анушка Драгиева е делегатка на конгреса на въздържателите в Габрово; участвува в редактирането на сп. „Трезвеност", започнало да излиза от 1919, а тя отговаря за периода от 1938—1939. През 1943 е привлечена за сътрудничка на софийското бюро за работа сред армията към Окръжния комитет на РМС: установява връзка с Общовойсковия камионен полк

и с Отделението за засичане на нелегалните радиостанции към Министерството на войната. Арестувана на 16 март 1944, жестоко инквизирана в Разузнавателното отделение (РО), след това доубита в Дирекцията на полицията.

За Анушка Драгиева Веселин Андреев създава през 1959 вълнуващ очерк, поместен в книгата му „Младостта остава с нас". С., „Български писател", 1963, 143—153.

[37] МУСТАФАТА — партизанското име на Свилен Василев от Етрополе, участник в бойните акции на партизанската бригада „Чавдар".

[38] Това разбиране на поета е точно зафиксирано в стихотворението „Поет"...

[39] ЛЮБЕН ГЕОРГИЕВ — дългогодишен учител по литература в Трета мъжка гимназия в София през 30-те години.

[40] Споменатите стихотворения са печатани в сп. „Българска реч", (1926—1944) последователно:

Късна есен — „Балканска реч", 1934, № 4—5.

Снежинки — „Ълг. реч", 1935, № 6.

Майска вечер, Любов — „Ълг. реч", 1935, № 7.

Разлъка, Навън денят, Вечер, Сега полята — „Ълг. реч", 1935, № 8—9.

За тези „твърде сполучливи" опити редакторът на списанието — Малчо Николов (1883—1965) — дава годишната награда (200 лева) на списанието за „най-добрия цикъл стихове" на неизвестния нему поет-ученик.

[41] „ГЕШЕВИЯ ДОМ" — днешната сграда близо до „Г. С. Раковски" на „Граф Игнатиев" е била Студентски пансион където са живели безплатно сто души студенти, поддържани от фондацията „Иван Евстатиев Гешев", София.

[42] ИВАН БОРИСОВ НЕНОВ — роден в Пирдоп; професор по право, дългогодишен зам.-министър на Министерството на народната просвета след народната победа.

[43] ЗЛАТКА СТЕФАНОВА-ЧЕРНОКОЛЕВА — активна ремсова деятелка, най-близка приятелка на националната героиня Лиляна Димитрова, съпруга на Титко Черноколев.

[44] ТИТКО НИКОЛОВ ЧЕРНОКОЛЕВ (1910—1965) — известен български агроном, академик (1962), Герой на социалистическия труд (1965), Народен деятел на науката (1965), почетен член на Унгарската академия на науките (1964), професор (1965), член на Българската комунистическа партия от 1930, политически затворник (1933—1935), концлагерист (1932, 1941—1943), секретар на ЦК на РМС (1944—1945), член на ЦК на БКП (1944—1949, 1962—1965), член на Политбюро на ЦК на БКП (1949—1951) министър на земеделието (1950—1951), директор на Института по икономика на селското стопанство (1953—1955), научен секретар на БАН (1955—1959) и председател на Академията на селскостопанските науки (1961—1965), представител на България в Комисията по селското стопанство на Европейската икономическа комисия към ООН — Женева (Швейцария).

Работи върху проблемите на икономиката, организацията и заплащането на труда в социалистическото селско стопанство. Има над 70 печатни научни труда. Носител на ордена „Георги Димитров" (1960, 1965).

[45] СТЕФАН МИНЕВ НИКОЛОВ-АНТОН (29 дек. 1917, с. Лъжене, дн. Антон, Софийски окръг — 2 юни 1944, Балкана) — деец на революционното младежко двнижение, член на РМС. Още като ученик в гимназията в Копривщица, през учебната 1932—1933, участвува в марксистко-ленинските кръжоци. В 1934 е изключен от всички гимназии в България за активна „антидържавна" дейност и интерниран в с. Лъжене. Секретар е

на РМС в родното си село и същевременно организира младежите от с. Душанци, Софийски окръг. През 1938—1940 отново е приет за ученик и чун в гимназията в Копривщица. Член на гимназиалното ремсово ръководство. Но в последния гимназиален клас (1940) отново е изключен за „явна комунистическа дейност" в гимназията и в околията.

От есента на 1941 е член на Околийския комитет на РМС в Копривщица. През следващата 1942 е задържан в полицейските участъци в Пирдоп (дн. квартал в гр. Средногорие) и София, където мъчително прекарва цели четири месеца, след което е интерниран и въдворен в с. Лъжене. При опит да го арестуват Минев преминава в нелегалност.

От края на септември 1942 е партизанин в отряд „Г. Бенковски" (III ВОЗ). През декември 1943 е в отряд „Чавдар" (1 ВОЗ). При осигуряване на храна за Трети батальон от бригада „Чавдар" е внезапно заловен на 24 май 1944, жестоко инквизиран, полумъртъв е заровен в местността „Дълбочица", край с. Лъжене.

Тъкмо Стефан Минев-Антон става прототип в стихотворението „Балада за комуниста" от Веселин Андреев.

[46] ИВАН ШОНЕВ-МИТРЕТО, зам.-командир на отряда „Чавдар", за когото Веселин Андреев подробно разказва в „Умираха безсмъртни".

[47] ЛЕВАНЕВСКИ — партизанското име на Запрян Георгиев Фазлов, партизански командир от Средногорието, за когото поетът-партизанин Давид Овадия (1 дек. 1923) създаде вълнуваща художествено-документална повест. „Леваневски", издадена от „Партиздат", претърпяла две издания (1978, 1980), пуснати в масов тираж.

[48] НИКОЛА ПЕТКОВ ПУШКАРОВ (1874—1943) — родоначалник на българското почвознание, основател на агробиологическата почвоведска секция. Изследва торопотребността на почвените типове.

Никола Пушкаров е създател на почвена карта на България. Написал е повече от 80 научни труда. Научният институт по почвознание в София носи неговото име.

Веселин Андреев пише мемориален очерк за него през 1959, поместен в книгата му „Младостта остава с нас". Есета и очерци. С., „Бълг. писател", 1963, 154—170. Ето какво четем в този очерк между другото:

„Когато фашизмът затегна въжето около прогресивните организации и партията използуваше всяка възможност да се свързва с хората, ние, група пирдопчани комунисти, се заехме да направим дружбата по-жива и напредничава. Бяхме млади, идейни хора и затова енергични, с живото си участие завоювахме правото да редим нейните работи. Тогава някой ни каза, че Никола Пушкаров е най-подходящ за председател: прогресивен човек, делови, в полицията няма да направят възражение срещу него.

Ние не го познавахме добре и смятахме, че ще използуваме само неговия авторитет, не бяхме сигурни дали ще се съгласява с нашите инициативи. Сега ми е съвестно, като си спомня за тия съмнения, макар че те бяха много краткотрайни и съвсем обясними: времето беше тежко, полицията гледаше с криво око и на най-невинните прояви, щом те нямат открито фашистки характер, пречеха ни и легионерите. Но Никола Пушкаров ни помогна да преодолеем и едното, и другото. Преди всичко не допуснахме фашисти в ръководството на дружбата, нито тяхното влияние върху дейността ѝ. Тук нашите становища се срещнаха напълно с разбиранията на Никола Пушкаров — органически му бяха противни празните глаголствувания и патриотарските пъчения" (с. 155).

Когато Веселин Андреев е вече нелегален и посещава за първи път Никола Пушкаров у дома му в София (ул. „Ивац войвода"), в. „Средногорска мисъл" (1940) е спрян вече от полицията, и старият учен се сърди

на поета, че не го посещава, сякаш иска да му внуши: „Ти по-добре знаеш как да постъпваш и все пак идвай, по-често идвай“ (с. 162). Разговарят с доверие за потребност от партизански действия в Балкана, за дружба със Съветския съюз, а когато си тръгва... „Когато си тръгвах — споделя Веселин Андреев, — той (Н. Пушкаров, б. а.) неочаквано сложи нещо в ръката ми. Погледнах — 500 лева! Изненадан, смутен, аз продължавах да бъда самата наивност:

— Ама чакайте... защо?...

Пушкаров изпитваше неловкост не по-малко от мене — че не бе успял да ми помогне незабелязано. Опитах се да пъхна парите в джоба му, да ги оставя на масата, докато той ме прихвана за рамото, притегли ме ласкаво, като ме гледаше в очите, и каза топло, насърчително:

— Я виж, аз знам всичко за тебе. На такива хора им трябват пари. Вземи... вземи...

Ето каква била работата! Милият бай Никола... В такива моменти особено цениш мълчаливото разбирателство и сътрудничество в твоята тайна“ (163—164).

[49] Вж. „Кажи го — цял живот“. Б: Размисли. Есета. Пловдив, 1980, 138—190.

[50] По повдигнатия въпрос вж. ДИНЮ Г. ШАРЛАНОВ. Създаване и дейност на Отечествения фронт. Юли 1942 — септември 1944. — С., изд. на БКП, 1966, 231 с.

Вж. също ВЛАДИМИР БОНЕВ. Единният, Народният и Отечествения фронт, Исторически очерк. С., изд. ОФ, 1971, 387 с. Вж. и 2 прераб. и доп. изд., С. изд. ОФ, 1974, 436 с.

[51] Книгите на Веселин Андреев, излизали в самостоятелни издания, имат широк прием от читателите и някои от тях претърпяват многократни издания. Това може да се установи от приложената библиографска справка (към 13 март 1986). Книгите са подредени по азбучен ред:

КНИГИ ОТ ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ

ИЗБРАНИ творби. С предг. Пенчо Данчев. С., Бълг. писател, 1980.

ИЗБРАНИ произведения. В 2. т. С., Бълг. писател, 1978.

1. Стихове, разкази, очерци. 1968, 355 с., 1. л. портр.

портр.

2. Умираха безсмъртни: Кн. 1. Отрядът. Кн. 2. Бригадата. (Фрагменти). Партизански епос. 1978. 656 с.

ИЗБРАНО. В. 2. т. С предг. от Стоян Каролев. С., Бълг. писател, 1968.

1. Стихове, разкази, очерци. 1968, 335 с., 1. л. портр.

2. Пътепис, Есета. 316 с., 1. л. портр.

В ЛОПЯНСКАТА ГОРА. Партизански очерци . 6 юбилейно изд. С., Бълг. писател, 1969. 136 с.

В ЛОПЯНСКАТА ГОРА. Партизански очерци. С., Бълг. писател, 1966. 171 с.

В ЛОПЯНСКАТА ГОРА. Парнизански очерци. С., Държ. воен. изд. 1956. 220 с. с ил.

— Войнишка библ.

В ЛОПЯНСКАТА ГОРА. Партизански очерци. С., Държ. воен. изд. 1954. 144 с. с ил.

В ЛОПЯНСКАТА ГОРА. Партизански очерци. С., Нар. младеж, 1953. 100 с.

В ЛОПЯНСКАТА ГОРА. Очерци из партизанския живот. С., Полит. управление на войската, 1947. 128 с.

— Войнишка библиотека. Г. III. № 6—7.

В ОТРЯДА ,в бригадата. Из партизанския епос „Умираха безсмъртни". С., Партиздат, 1981. — 143 с.

ВИНАГИ можеш да станеш мъж. Разкази. Худож. Стоян Илиев. С., Нар. младеж, 1971. 112 с. с ил.

— За средна училищна възраст.

ВИХРА. Партизански разкази за деца. Худож. Христо Нейков. С., Нар. младеж, 1964. 90 с. с ил.

— За начална и средна училищна възраст.

ГОЛЯМАТА българска книга („Записки по българските въстания" от Захари Стоянов). В: СТОЯНОВ, Захари. Съчинения. В 3 т. Т. I (Предг.). 1965, 7—25.

ДВАМАТА и сърната. Избрани разкази и очерци. С предг. от Христо Ганев. Худож. Христо Нейков. С., Нар. младеж, 1968. 139 с. с ил., 1 л. портр.

— Библиотека Любими книги и герои, № 47.

ГЕОРГИЕВ, Славчо Н. Другари от орлите. Героичните дни на младежката чета в партизанския отряд „Коста Петров". Лит. обраб. Веселин Андреев. 2. прераб. и доп. изд. 1964.

ЖИВОТОПИС на един документ. В: ПАРТИЗАНСКАТА клетва: Комплект докум. и историч. очерк. С., 1981.

ИМА на света Москва. Впечатления от Съветския съюз. С., Бълг. писател, 1951. 336 с.

КОПРИВЩИЦА, единствената: Историч. очерк за деца. Нарис. Генчо Денчев. С., Отечество, 1981. — 32 с. с ил. 33 с.

— Библ. България древна и млада.

ЛАЛУГЕРА Мечкодав. Разкази за деца. Илюстр. от Марко Бехар. С., Бълг. художник, 1967, 20 с. с ил.

ЛЕГЕНДА, приказка чудна. Истор. разказ за Христо Кърпачев. За деца. Нарис. Стоимен Стоилов. С., Отечество, 1977. 32 с. с ил.

— Библ. България древна и млада.

ЛИЗА — дъщерята на революцията. Истор. разказ за Лиляна Димитрова. За деца. Нарис. Александър Алексов. С., Отечество, 1979. 32 с. с ил.

— Библ. България древна и млада.

МАЛКИЯТ приятел на партизаните. Разказ за деца. Илюстр. от Христо Нейков. С., Бълг. художник, 1964. 16 с. с ил.

МИГНОВЕНИЯ в Египет. Пътешествие из една страна и 70 века. С., Бълг. писател, 1963. 146 с. с ил.

МЛАДОСТТА остава с нас. Есета. Очерци. С., Бълг. писател, 1963. 216 с.

НАЙ-малкият ми брат. Разказ. Карт. нарис. Христо Нейков. С., Нар. младеж, 1965. 24 с. с ил.

— За предучилищна и начална училищна възраст.

ПАЦЕВ, Атанас и Веселин Андреев. Най-хубавият ден. Разказ за деца. Нарис. Атанас Василев Пацев. Написа Веселин Георгиев Андреев. С., Нар. младеж, 1965. 30 с. с ил.

— За предучилищна и начална училищна възраст.

НАСАМЕ — с тебе. Разговори. С., Нар. младеж, 1979. 224 с.

НЕ МОГА БЕЗ ВАС: Есета, спомени. 3 доп. и прераб. изд. С., Бълг. писател, 1983. 468 с.

За В .Левски, Ленин, Г. Димитров, Ем. Шекерджийски, Ан. Драгиева — Анушка, М. Минков, Н. Евтимов, С. Савов, Ст. Куцаров, М. Бехар, Хр. Ботев, З. Стоянов, Д. Дебелянов, Г. Милев, Хр. Смирненски, Н. Вапцаров, Хр. Кърпачев, М. Ангелов, М. Маджаров, Т. Г. Влайков, Г. Белев, Чудо-

мир, К. Константинов, Д. Талев, Св. Минков, Н. Фурнаджиев, К. Маджаров, Ив. Немилников, В. Воденичарски, Цв. Спасов, Л. Толстой, Б. Пастернак, И. Еренбург, К. Паустовски, Ю. В. Трифонов.

НЕ МОГА БЕЗ ВАС. Есета и спомени. С., Бълг. писател, 1976. 343 с.

НЕ МОГА БЕЗ ВАС. Есета и спомени за наши писатели. С., Бълг. писател. 1974. 204 с.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. (Стихотворения и поеми, 12 изд.). Пловдив, Хр. Г. Данов, 1982 (София: печ. Д. Благоев). — 104 с., 1 л. портр.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. Стихотворения и поеми. 11 изд. С., Бълг. писател 1974. 72 с.

— Библ. за ученика. 1. изд. 1962.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. Стихотворения и поеми. Худож. Мариана Генова. С., Нар. младеж, 1973. 135 с. с ил.

— Съдържа и кратки биогр. данни за авт. и творческата история на стихотворенията.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. Стихотворения и поеми. 10 изд. С., Бълг. писател, 1972. 72 с.

— Библ. за ученика.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. Стихотворения и поеми. 9 изд. С., Бълг. писател, 1971. 76 с.

— Библ. за ученика.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. 8 изд. С., Бълг. писател. 1970. 92 с.

— Библ. за ученика.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. Стихотворения. С., ОФ, 1970. 28 с. Ехо от Мургаш. Безпл.

Кн. е включена в кутия със загл. Ехо от Мургаш.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. 7 изд. С., Бълг. писател, 1969. 92 с.

— Библ. за ученика.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. 6 изд. С., Бълг. писател, 1968.

— Библ. за ученика.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. 5 изд. С., Бълг. писател, 1967.

— Библ. за ученика.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. 4 изд. С., Бълг. писател, 1966. 88 с.

— Библ. за ученика.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. 3 изд. С., Бълг. писател, 1965. 88 с.

— Библ. за ученика.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. 2 изд. С., Бълг. писател, 1964. 88 с.

— Библ. за ученика.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. С., Бълг. писател, 1962. 80 с.

— Библ. за ученика.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. Сборник стихове. 7 изд. С., Бълг. писател, 1959. 107 с. с ил.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. Стихотворения. 6 изд. С., Бълг. писател, 1957. 100 с.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. 5 изд. С., Бълг. писател, 1954. 88 с.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. С., Бълг. писател, 1951. 84 с. Авт. подпис. Веселин Георгиев Андреев.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. 3 .изд. (Предг. от Ст. Каролев). С., Бълг. писател, 1950. 104 с. Авт. подпис. Веселин Георгиев Андреев.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. 2. изд. С предг. от Ст. Каролев. С., 1949. 78 с. Авт. подпис. Веселин Георгиев Андреев.

ПАРТИЗАНСКИ ПЕСНИ. Стихове. С., БРП (к) 1947. 80 с. Авт. подпис. Веселин Георгиев Андреев.

ПАРТИЗАНСКИ ПОДАРЪК. Разкази. Худ. Богдана Чипева. С., Нар. младеж, 1959. 32 с. с ил.

— Масова библ. Пчелица.

ПАРТИЗАНСКИ разкази. 3. осн. прераб. и доп. изд. Худож. В. Павлов. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1975. 116 с. с ил.

1. изд. 1963.

ПАРТИЗАНСКИ разкази. Худож. Борис Ангелушев. 2 изд. С., Държ. воен. изд. ,1965. 232 с. с ил.

ПАРТИЗАНСКИ разкази. Худож. Борис Ангелушев. С., Държ. воен. изд., 1963. 208 с. с ил.

ПРЕДИ всичко човекът. Воен. публицистика. Статии, есета, очерци. С., Държ. воен. изд., 1963. 107 с.

ПЪТУВАНЕ към доверието. Разкази и очерци. За деца и юноши. Худож. Петър Рашков. С предг. от Николай Янков. 3 изд. С., Нар. младеж, 1984, 260 с. с ил. и портрет.

ПЪТУВАНЕ към доверието. Разкази и очерци. За средна и горна училищна възраст. С послесл. от Николай Янков. Худож. Петър Кръстев. 2 изд. С., Нар. младеж, 1978. 224 с. с ил.

— Библ. Любими книги и герои, № 84.

1 изд. 1974 с худож. Христо Нейков.

ПЪТУВАНЕ към доверието. Разкази за деца и юноши. Худож. Христо Нейков. С послесл. от Николай Янков. С., Нар. младеж, 1974. 184 с. с ил.

РАЗМИСЛИ. Есета. 2 доп. и прераб. изд. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1980. 272 с.

1 изд. 1973.

РАЗМИСЛИ. Есета. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1973. 184 с.

СОНАТА за Петя Дубарова. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1985, 215 с.

СТИХОВЕ, разкази, епос. С., Бълг. писател, 1975. 560 с., 1 л. портрет.

— Библ. Бълг. писатели.

ТРЯБВА да спася мама. Разказ за деца. Рис. от Атанас Пацев. С., Бълг. художник, 1974. 24 с. с ил.

УМИРАХА безсмъртни. Партизански епос. 2 изд. Кн. 1 — С., ДВИ, 1967.

1. Отрядът. 1967. 564 с., 1 л. портр.

1 изд. 1973.

УМИРАХА безсмъртни. Партизански епос. (Кн. 1) — С., ДВИ, 1973.

1. Отрядът. 1973, 600 с., 1 л. портр.

2. Бригадата. 1982, 637 с., 1 л. портр.

ЧЕТИРИ часа пеене. Разказ за деца. Худож. Владимир Коренев. С., Бълг. художник, 1972, 24 с. с ил.

ЧУДЕСНИЯТ ден Девети. Историч. разказ в картини за Деветосептемврийското въстание. Текста написа Веселин Андреев. Нарис. Стоимен Стоилов. С., Наука и изкуство. Пловдив, печ. Д. Благоев, 1974. 36 с. с ил.

— Библ. България древна и млада.

ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ
РЕДАКТОР И СЪСТАВИТЕЛ

АНГЕЛОВ, Марко. Стихотворения. Подбор... С., Бълг. писател, 1972.

БЕХАР, Марко. Партизански дневник. 44 автолитогр. Албум. Въведение... С., Бълг. художник, 1965.

БОРБА за мир. Лит. сборник. Състав... С., Бълг. писател, 1950.

ГЕОРГИЕВ, Славчо. Другари на орлите. Партизански записки за героичните дни на младежката чета в партизанския отряд „Коста Петров". С., 1962. Ред.

ЗА ЖИВОТА! Лит. сб. Ред... Съвместно с Васил Александров и Боян Знеполски. С., 1957.

КАРАГЬОЗОВ, Васил. Избрани произведения. 1969. Ред.
КЪРПАЧЕВ, Христо. Избрани произведения. Предг... С., 1959, 5—23.
МАДЖАРОВ, Кирил. Избрани произведения. Подбор и предг... С., 1959, 5—31.
МАДЖАРОВ, Кирил. Избрани произведения. С., 1951. Ред.
МАДЖАРОВ, Михаил. Спомени. 1854—1889. с., 1968. Ред.
МАНЧЕВ, Атанас. Избрани произведения. 1961. Ред.
МИЛЕВ, Гео. Избрани произведения. 1960. Ред.
МИЛЕВ, Гео. Избрани творби. Подб. и състав. С., 1985.
НЕЗАБРАВИМИТЕ: Спомени за бълг. писатели, загинали в борбата против фашизма: Т. 1. л. С., 1984. Ред.
ОБИЧАМ ТЕ, мой мили крайо: Лит. сб. С., 1984. Ред.
ПОПОВ, Антон. Избрани произведения. С., 1960. Ред.
РУМЯНЦЕВ, Сергей. Избрани произведения. С., 1959. Ред.
С КРЪВТА си нощите тревожим. Писатели паднали в бой с фашизма. Сборник в 2 т. Подбрани и предговор Веселин Андреев. С., Бълг. писател, 1969 —
1. 1969. 372 с. с портр., ил. и факс.
2. 1969. 380 с. с портр., ил. и факс.
СПАСОВ, Цветан. Избрани произведения. С., 1960. Ред.
ТЕРПЕШЕВ, Желязко. Избрани произведения. С., 1964. Ред.
ЯСЕНОВ, Христо. Избрани произведения. С., 1960. Ред.

КНИГИ ЗА ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ

ЙОРДАНОВ, Христо. Веселин Андреев. Живот и творчество. Дис. 1968: НБКМ, Д. 327, Защитена 1969.
ЙОРДАНОВ, Христо. Веселин Андреев, Лит.-крит. очерк. С., 1966.
МАНОЛОВА, Наташа. Веселин Андреев. Аз не си спомням, аз живея... Лит.-крит. портр. С., 1975.
ПАСПАЛЕЕВА, Веса. Веселин Андреев и Радой Киров. Биобиблиогр. очерци. С., 1979.

13. 03. 1986.

[52] За първи път поемата „Сашка“ се публикува в сп. „Изкуство“, 1946, № 4—5, 268—273. Авторът е подписан — Веселин Георгиев.

[53] Вж. Насаме — с тебе. Разговори. София, изд. Нар. младеж, 1979. Вж. по-подробно — разговорите след с. 119 до 222.

[54] Любовните стихотворения на Иван Радоев, поместени на страниците на в. „Литературен фронт“, се възприемат различно от читателите. Най-остро е отношението на младия тогава Здравко Петров, който написа статията си „Порочни стихове“. — Лит. фронт, № 37, 11 септ. 1952, с. 2. Разгръща се дискусия, в която вземат участие писателите Васил Ченков, Серафим Северняк, Михаил Маринов, Станка Пенчева, Климент Цачев, Минко Николов и Любен Гройс. Участвуват и работниците Лиляна Димитрова, Крум Котляров, Ангел Спасов, Петър Стоянов, Зиновия Багрова и Барта Иванова.

Дискусията приключва с редакционна статия, озаглавена „ЗА ВЪЛНУВАЩА ЛЮБОВНА ЛИРИКА!“ — Лит. фронт, № 47, 20 ноем. 1952, с. 3. Статията се публикува не без помощта и на главния редактор на вестника — Веселин Андреев.

Тук се цитират финалните два абзаца от статията:

„Хубава — социално наситена и същевременно интимна любовна ли-

рика — има и в поезията на нашите класици, на поетите от 30-те години, в поезията ни след Девети септември. Създаденото досега трябва да се използува и развива.

Въпросът в края на краищата се свежда до пълното, всестранно и правдиво показване на човека и обществената действителност, в която той живее. Мненията на читателите в обсъждането показаха ясно, че те искат поезия (а това в еднаква степен се отнася и за нашата днешна белетристика и драма), в която да личи непрекъснатият стремеж у писателя за пълнокръвно отразяване на жизнената правда във високохудожествени творби. Читателите се изказаха против сектантското морализаторство, което няма нищо общо със социалистическия морал, против преднамерените литературни схеми, които сковават и задушават творческото въображение. Читателите се изказаха за високоидейна, за социалистическа поезия, в която да се чувствува патосът на социалистическото строителство и хармонично развиващата се свободна творческа личност в процеса на това строителство" (с. 3).

[55] Истинското име на поета е ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ АНДРЕЕВ, роден на 16 февруари 1918 в гр. Пирдоп, дн. квартал от гр. Средногорие. Той си служи със следните разкрити псевдоними:

ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ — за пръв път във в. „Жар". София, 1936...

АНДРЕЙ Г. — във в. „Средногорска мисъл". София, 1940—1941.

А. БИСТРЕВ — във в. „Заря". София, 1942—1943.

ВАСКА ПЕПЕЛ — във в. „Заря". София, 1937—1938; във в. „Хоровод". София, 1938.

ВЕСЕЛИНКО — във в. „Академик". София, 1936.

ВЕСЕЛИН ГЕОРГИЕВ — във в. „Жар". София, 1936; във в. „Академик". София, 1936—1937; във в. „Заря". София, 1937...

П. ГЕОРГИЕВ — във в. „Академик". София, 1936.

ДЕНКИН — във в. „Жар". София, 1936.

ЛОЗЕВ, Л. — във в. „Заря". София, 1942.

[56] Вж. „Жар". Стихотворен сборник. С., 1936. С послеслов от Младен Исаев. В народната библиотека „Кирил и Методий" се пази рядък екземпляр (I 38670) със следното посвещение:

„На големия приятел
на младите —
Г. Бакалов.

От Новис"

Посвещението е написано с ръката на Ламар (Лалю Маринов).

В сборника участвуват поетите (подредени по азбучен ред): Иван Т. Бурин, Иван Буюклийски, Иван Василев, Асен Ведров, Димитър Веженов, Крум Вълков, Борис Вълков, Веселин Георгиев (Андреев), Любомир Дойчев, Атанас Душков, Йордан Дъбравин, Ангел Жаров (Димитър Сматракалев), Боян Знеполски, Иван Захариев, Александър Муратов, Стефан Николов, Гечо Пановски, Богдан Овесянин, Николай Ралев (Стайков), Николай Симеонов, Атанас Смирнов, Лъчезар Станчев, Стефан Станчев, Лозан Стрелков, Ангел Чергарски.

В послеслова си Младен Исаев между другото отбелязва:

„Веселин Георгиев и Г. Пановски са се докоснали до една от най-парливите теми — войната. Особено „Тревога" на Веселин Георгиев е едно от най-хубавите стихотворения в сборника" (с. 79).

[57] По настояване на читателите Веселин Андреев написа предговор към

своите „Партизански песни“, озаглавен „Нещо за „Партизански песни“, публикуван за първи път във в. „Литературни новини“, № 14, 22 ноем. 1961, с. 4, а в книга — към третото издание на стихосбирката — „Бълг. писател“, София, 1962, 5—14.

Поетът обяснява как конкретно възникват неговите партизански стихотворения, кои хора са ги породили с подвига си, как и къде са написани. Между другото той пише:

„Партизански песни“ не са измислени. Във всяко стихотворение лежи мое преживяване или съдба на мой другар, или събитие от живота на отряда „Чавдар“.

Там, където не говоря пряко за себе си, винаги съм имал прототип. Дори нещо повече — готов герой. Обикновено писателят от хиляди хора избира — внезапно или след грижливо търсене — човека, чиито черти ще използува, за да създаде художествен образ. Аз бях много улеснен. Подборът, един естествен подбор, бе вече направен по суровите закони и високия морал на времето. От хилядите, които участвуваха в борбата против фашизма, партизаните бяха излезли в челната линия. Горе се извършваше допълнителна, безпогрешна проверка: винаги си пред очите на другарите си, ден и нощ, в глад и веселие, в поход и — понякога — в мъчително бездействие, в бой и в тихите, страшни минути за падналите. Малцина, които бяха се излъгали в себе си, не можеха да излъжат другарите си — и отпадаха. Останалите бяха типични герои на епохата“ (5—6).

По-нататък разказва как са написани стиховете, поместени в „Партизански песни“, и заключава:

„Какво още да кажа?

Само едно: да изразя, с най-прости, най-скъпи думи, благодарност към моите другари — загинали и живи. Те ми разкриха един неизчерпаем свят, човешки хубав и романтичен. Те дадоха стойност — каквато и да е тя — на всичко, което съм написал“ (с. 14).

[58] В съвършено същия дух е и благодарствения отговор на Веселин Андреев при чествуване на неговата 60-годишнина в Пирдоп:

„Скъпи другари,

Уверявам ви, че тия дни и особено тая вечер са едно от големите изпитания в моя живот. И полагам много усилия, за да изляза жив от него.

С мене става нещо много сериозно и невероятно смешно: шейсет години! Затова не мислете, че със смешните думи в моето слово подценявам сериозните.

Сега аз съм по-възрастен от баща си, той почина на петдесет и седем, беше младолик, но аз, седмият от децата му, от детство го виждах много възрастен, ако не и стар. И сега се питам тревожно, нима съм вече шейсет? Но ми се струва, че някога мъжете на тая възраст са били нещо по-сериозно, били са по-стари, и тайничко си намигам: „Дръж се, момче! Това е смешка! Не се ли знаеш колко си наивен още, че и палав понякога?...“

А обръщението „момче“ изведнъж ми напомня с какво благоговение, с каква потайна мечта съм гледал като юноша към писателите. И като слушам какво се говори и какво се пише за мене сега, се сепвам: „Аз ли съм писател? Не може да бъде!“ Но пак другият, лукавият у мене ми казва: „И тук има смешки! Смятай се начинаещ или поне млад писател, още повече — имаш тънкото предимство, че си вече в Съюза на писателите — иначе, ако сега се редиш на опашката, ще те питам...“ и това също е много сериозно: всяка своя книга аз започвам като първа книга, като начинаещ...

Моля ви много да ми повярвате — това не е скромничене. Напротив, не ми вярвайте, ако ви кажа, че признанието не ме радва. Само мъртвите

са безразлични към признанието. Иначе би значело да се откажа от живота си, от творчеството си. А нито мога, нито искам. Важното е човек да запази умствено и душевно здраве — дори и на юбилея си даже да поизбърше елея (тия думи неслучайно се римуват!) и да си даде реална преценка за себе си. Но това не може да стане тук, то става в самота, на работната площадка...

Изглежда, вече трябва да приема, че съм щастлив човек. Няколко пъти на младини ми се е случвало: ето, това е последният миг. Но оживях, не останах на двайсет и пет години. И тук единствената ми тревога е: не живея ли, защото друг е паднал заради мене?

Живях и работих с много хора, най-различни хора: ученици и студенти, селски младежи и софийски ремсисти, септемврийци и ръководни комунисти, масовици и нелегални, партизани и ятаци, а след победата — с труженици-кооператори и заводски работници, с хора едва огрaмотени и с писатели, кооперативни агрономи и академици, селски пълномощници и високи държавни дейци. И винаги, и досега сърцето ме е теглило към низовата работа, към хората, които носят на плещите си родната страна.

Получавам много човешка обич — от хора съвсем близки или от хора съвсем непознати. Някои ми пишат, други идват и направо влизат вкъщи, понякога ме дразнят — вдигат ме от работа, но има нещо много хубаво в това, особено ако облекчиш болката на човека... Получавал съм и не малко ненавист, не само от чужди — и от това е също хубаво, не бива да бъдеш приятен всекиму, във всяко отношение.

Щастлива е и моята писателска съдба. Твърде дълго аз имах само надеждите, не и амбициите да стана писател. Най-искрено казвам: бързият и широк отзвук, който получиха „Партизански песни", ме изненада, дори малко смути. После го разбрах: бях разказал за един нов, непознат живот — и това им придаде стойност. Партизанският отряд е не само моята висша житейска, но и висшата ми литературна школа. Големият ми писателски шанс беше връщането от отряда. Писах и в Балкана, но най-хубавите си работи създадох след победата. И аз най-добре мога да почувствувам колко несправедлива, до задъхване несправедлива бе съдбата към поетите, загинали в антифашистките битки.

Човекът, още повече писателят, е като дървото: с корените си той иде от миналото, със стъблото и листето си диша и расте в днешния ден. Понякога той дори не знае всички неща, които са го формирали.

Аз благодаря на народа си, който има Балкана и Ботев. На неговите хайдути, априлци и септемврийци, които са ми вдъхвали поезията на подвига. На неговите поети, които са ми станали знамена и са ми разкривали чудесата на родния език.

Благодаря на Пирдоп, в който проходих — в живота, в комунизма и в литературата. На неговите остри балкански скали и меки средногорски ливади — те са останали в характера ми. На големия пирдопчанин Вълйков, който ми е вдъхнал някога плахата вяра, че и от нашия градец може да излезе писател. На моите учители, които са събудили у мене любознанието. Благодаря на всички вас, скъпи съграждани, всеки от вас ми е дал по нещо от своята честност, работливост, свободолюбие, интелигентност.

Благодаря на мама, на тато, както казваме по пирдопски, които ме родиха и още веднъж ме родиха като човек — с обичта и с честното си име, тия, които най-малко бих искал да бъдат тук тая вечер, за да получат удовлетворението, което не можах истински да им дам приживе. Благодаря на големия си брат Андрей, който ме насочи по страшния и радостен път. На сестра си и братята си — за тяхната топлота... Благодаря на тая, която ми даде дружбата, съучастието си, децата ми — децата мъ-

ка и радост, но такава мъка и радост, каквото е и творчеството, децата — благодарност, опора, надежда.

Благодаря на партията и нейните синове РМС и БОНСС, които рано ме научиха, че те не са организация, в която се членува, а семейство, в което се живее и работи, които осмислиха живота ми и си останаха за мене ум, сърце, съвест...

Благодаря на своите бойни другари чавдарци — а защо не и на всички български партизани, загинали и живи, — с които съм делил залък и мъжки сълзи, които ми разкриха неподозирано душевно и сърдечно богатство и така ме направиха писател, които в смъртни часове ми показаха, че най-силната опора е другарското рамо.

Благодаря на своите бойни другари, писателите, които още като юноша ми подадоха ръка и ми внушиха колко мъчна, отговорна и щастлива е писателската работа.

Благодаря на всички хора — и на единия-единствен човек, далече от мене и винаги в мене — за насърчението да живея, да мисля, да работя...

Скъпи другари!

Чувствувам, похвалите и признателността наистина се понасят трудно. Защото те страшно задължават, на мене поне сега те правят живота помъчен. И още повече — като си помисля колко другари паднаха, без да дочакат и мъничко признание, дори самоудовлетворението, че са победили. И колко поети — от Дебелянов до Цветан Спасов — загинаха, без да видят една-единствена своя книжка...

А чувствувам същевременно — колко мъчно е да издържиш на изкушението... И си мисля: може би е неизбежно — като насърчение — в юбилейния час да се поставя лавров венец на писателя. Но още на другия ден, на работната маса, той трябва да го сваля и да сложи на главата си трънен венец. И все пак, като не съм съвсем сигурен в себе си, бих ви помолил: ако се позабравя — пернете ме по носа! Един разбит нос винаги ни е по-нужен, отколкото един нос вирнат...

И пак ще кажа: чувствувам се щастлив на шестдесет.

Със своята бъдеща писателска работа. Трябва да повторя едни свои думи. Писателското призвание е голямо — защото трябва да създава човека. И мъчително — защото е умствено, сърдечно, физическо изтощение. И страшно — ако хората ти повярват, а ти ги излъжеш. И неизразимо радостно — да сътворяваш свой свят, по свое виждане и свое повеление, от „нищото“ — дори когато само пресътворяваш живота на своите другари, каквото правя аз. И много живително е да знаеш, че няма „пенсиониране“, че до края на живота си имаш работа, и единственият ти страх е: ще успееш ли да свършиш всичко? И чудесно се чуствувам дори когато съм безумно сам, не само до писателската си маса, там писателят е винаги сам, но и в размислите си по мъчителните въпроси — някои дори ми изглеждат неразрешими, — но то значи, че още съм жив, още мисля.

Простете, че така се вълнувам и толкова се разкривам пред вас. но такъв съм. Не мога да бъда друг. И не искам.

Благодаря ви, скъпи хора. Нужни сте ми! Дано и аз да съм ви нужен...“

16 февруари 1978

Освен в печата, текстът на благодарствения отговор е публикуван и в книгата на поета „Насаме — с тебе“. Разговори. С., Нар. младеж, 1979, 216—222 със заглавие „Хора, нужни сте ми“.
София, 13 март 1986.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5
Първи разговор — 12 юли 1982 10
Втори разговор — 14 юли 1982 17
Трети разговор — 15 юли 1982 28
Четвърти разговор — 16 юли 1982 38
Пети разговор — 19 юли 1982 51
Шести разговор — 20 юли 1982 68
Седми разговор — 21 юли 1982 84
Осми разговор — 23 юли 1982 107
Девети разговор — 26 юли 1982 118
Десети разговор — 28 юли 1982 134
Единадесети разговор — 29 юли 1982 148
Дванадесети разговор — 22 юли 1984 164
Бележки 182

Яко Молхов

Веселин Андреев

Първо издание

*

Редактор Минко Бенчев
Художник Веселин Павлов
Худ редактор Антон Радевски
Тех. редактор Веселина Недялкова
Коректор Добрина Имова

*

Формат 1б/60/84 ; тираж 2 306 екз.;
печатни коли 14 ; издателски коли 13,06 ; УИК 13,21 ;
л. г. IV/45; изд. № 6626 ;
поръчка № 8/1988 година на издателство
„Български писател"
дадена за набор на 10.VIII.1987 г. ;
излиза от печат на 25.II.1988 г.
Цена 1,83 лв.

Код 25 $\frac{95353\ 25311}{5062-20-88}$

ДП „Васил Александров"—Враца

«Литературни анкети» идват да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

В «Литературни анкети» писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В «Литературни анкети» под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В «Литературни анкети» ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнатите съвременни писатели, литературни критици, литературоведи.

Цена 1,83 лв.